

Raziskovalna naloga:

KREATIVNOST IN ODKRIVANJE

NADARJENIH

Nosilec raziskave:

Dr. Ján MAKAROVIČ

Ljubljana, december 1987

1. Raziskovalni projekt: 09-3695
IZBOLJŠANJE IN VARSTVO DRAVJA IN SOCIALNE VARNOSTI POPULACIJE
2. Koordinator:
UNIVERZITETNI ZAVOD ZA ZDRAVSTVENO IN SOCIALNO VARSTVO
Ljubljana, Bohoričeva 15
3. Vodja projekta: Marko Matjašič
4. Naslov programskega sklopa:
VPLIV DRUŽBENEGA IN FIZIČNEGA OKOLJA NA RAZVOJ KREATIVNOSTI
MLADIH
5. Naslov tematskega sklopa:
KREATIVNOST IN ODKRIVANJE NADARJENIH
6. Izvajalec: RAZISKOVALNI INŠTITUT FSPN
7. Nosilec raziskave: dr. Jan MAKAROVIČ, dipl.psih
8. Sodelavka: Antonija Križaj dipl.psih
9. Predmetna oznaka: šolanje, mladina inteligenčnost, talent,
kreativnost, družbena neenakost
10. Financer: PORS - 12.131.625 din
drugi - 1.720.145 din

Ljubljana, december 1987

Koordinator programskega sklopa:
dr. Jan Makarovič

Direktor RI:
dr. Niko Toš

KREATIVNOST IN ODKRIVANJE NADARJENIH

/ P o v z e t e k /

Raziskava se loteva vprašanja, kako organizirati sistematično odkrivanje kreativnih talentov v slovenskih razmerah. Pri tem se opira na dosedanja empirična raziskovanja in teoretska prizadevanja avtorja, kot tudi na izsledke drugih, domačih in tujih avtorjev. Sestoji iz treh delov. V prvem delu je obravnavan problem intelektualnih sposobnosti kot celote in še posebej problem kreativnosti, pri čemer avtor izhaja iz sistemske teorije. V drugem delu so obravnavane posamezne dimenzijske kreativnosti in diagnostična sredstva, ki se vežejo na te dimenzijske. Avtor razlikuje 4 različne sfere kreativnosti in prav tako 4 različne pristope k njihovemu raziskovanju. Tretji del elaborata pa se loteva konkretnih oblik odkrivanja talentov, pri čemer avtor izrecno poudarja, da je odkrivanje samo del celovitega procesa skrbi za talente, in ga situira v celoto tega procesa.

Elaboratu je priložena vrsta diagnostičnih instrumentov, ki bi lahko prispevali k učinkovitejšemu odkrivanju talentov v slovenskih razmerah.

Summary

The problem of our inquiry is how to organize systematical identification of creative talents in circumstances that exist in Slovenia. It is based on author's previous empirical research and theoretical endeavour as well as on findings of other authors, domestic and foreign. It has three parts. The first part concerns the problem of intellectual abilities as a whole, with a special regard to the problem of creativity. Here our main theoretical tool is systems theory. In the second part individual dimensions of creativity and their corresponding psychodiagnostic instruments are discussed. The author distinguishes 4 various spheres of creativity and 4 various approaches to research of creativity as well. The third part of our research report concerns specific methods of identification of talent. On the other side, this identification is only a part of the global process of work with talents, as the author stresses explicitly, situating it at the same time into the totality of this process.

A lot of psychodiagnostic instruments, which could contribute to a more effective identification of talent in our circumstances, are added to the research report in the appendix.

B i b l i o g r a f i j a :

Od drugačnosti k različnosti. V: Drugačnost otrok v osnovni šoli - Zbornik s posvetovanja, ki je bilo v Ljubljani, 17. in 18. septembra 1986. Izdal Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše v Ljubljani, 1987

Four kinds of technology and space. Referat na posvetovanju Technology, Restructuring and Urban/Regional Development (Research Committee on Urban and Regional Development, ISA), Dubrovnik, 25-30. junija 1987

Neke mogučnosti identifikacije nadarenih studenata. Referat na Univerzitet danas: Društvena promocija kreativnih i nadarenih studenata, Dubrovnik, 27 - 28. avgust 1987

Problemi odkrivanja nadarjenih. Referat na posvetovanju: Nadarjen učenec v vzgojno-izobraževalnem procesu, Pedagoška fakulteta Maribor, Maribor 24. sept. 1987

Organizacija univerze in pretok sposobnosti. Referat na posvetovanju Dolgoročni razvoj visokega šolstva v SR Sloveniji, Krško, 19 in 20. november 1987

Povodnji v Sahari. Naši Razgledi, leto XXXVI, št. 20 (859), 23. oktober 1987, stran 576-7

Skrb za talente v okviru organizacije univerze. Center za razvoj Univerze, Ljubljana 1987

Usoda talentov v šolanju in zaposlitvi. Center za razvoj Univerze, Ljubljana 1987

Bil sem tudi glavni referent na dvodnevnu seminarju o odkrivanju in razvijanju talentov, ki ga je organizala Zveza skupnosti za zaposlovanje SRS na Otočcu 9 in 10. decembra 1987

I. MESTO KREATIVNOSTI V STRUKTURI ČLOVŠKEGA SPOMOČENJA	1
a. Sistemski pristop k raziskovanju sposobnosti	1
b. Dinamika in razvoj obprtih sistemov	5
c. Narava in vrste človeških sposobnosti	17
d. Struktura kognitivnih sposobnosti	24
e. Guilfordov model strukture intelekta	37
f. Hierarhija kognitivnih sposobnosti	48
g. Struktura kognicije in kreativnost	55
II. STRUKTURA KREATIVNOSTI	60
a. Kreativnost v konsciiji, osebnosti, ravna ju in predstavi	60
b. Testi kognitivnih sposobnosti	75
- Test besednih asociacij (Dizdarević)	75
- Test Karlevarisa in Krasuljševe (priloga 3)	87
- Test posledic 1 in 2	92
c. Kreativnost in struktura osčnosti	93
- Alofobija	106
- Dogmatizem	114
d. Spazovanje kreativnega ravnanja	120
e. Vrednotenje kreativnih produktov	127
III. PROBLEMI IDENTIFIKACIJE TALENTOV	134
a. Pojem talenta	139
b. Pomen in načela sistematičnega odkrivanja talentov	147
c. Metode identifikacije talentov	151

POVZETEK	173
a.Mesto kreativnosti v strukturi človeških sposobnosti	179
b.Dimenzije kreativnosti	186
c.Problemi odkrivanja kreativnih talentov	195
 LITERATURA	197
 SKICE	206
Skica 1: Sistem odprtih sistemov	206
Skica 2: Subsistemi objektivne plasti animalnega sistema človeka	207
Skica 3: Subsistemi duševnosti	208
Skica 4: Sistem kognitivnih sposobnosti	209
Skica 5: Burtonov model kognitivne hierarhije	210
Skica 6: Sfere kreativnosti	211
Skica 7: Pripomagi k raziskovanju kreativnosti	212
Skica 8: Pripomagi k zviševanju stopnje kreativnosti	213
 PRILOGE	214
Priloga A: Predlog za dodatna vprašanja v Anketi o izbiri poklica	
Priloga B: Test kreativnega mišljenja Karlavariša in Kraguljčeve	
Priloga C: Test posledic 1	
Priloga D: Test posledic 2	
Priloga E: Vprašalnik o razmerah, problemih in stališčih mladih (APS)	

Priloga F: Šek-lista za učiteljevo oceno kreativnosti ...IZ-4
(po Dizdareviću)

Priloga G: Vprašalnik o nadarjenosti za starše po Brumbaughu
in Rosnou

I. MESTO KREATIVNOSTI V STRUKTURI ČLOVEŠKIH SPOSOBNOSTI

a/ Sistemski pristop k raziskovanju sposobnosti

Družbena koristnost sodobne psihologije temelji na nazadnje na njenem prispevku k odkrivanju in razvijanju talentov. Podobno kot nam pomaga sodobna tehnologija pri odkrivanju naravnih bogastev ter novih virov energije, nam pomaga psihologija pri odkrivanju nič manj pomembnih bogastev, ki se skrivajo v ljudeh samih. Podobno kot druge znanosti, ima tudi psihologija dvoje različnih plati: teoretsko raziskovalno in praktično, aplikativno plat. Če se omejimo na aplikativni vidik psihologije, pa lahko ugotovimo, da je praktična funkcija psihologije predvsem dvojna. Po eni strani ima psihologija humano funkcijo, ker pomaga posamezniku v njegovih osebnih stiskah in težavah – po drugi pa širšo družbeno, ker prispeva h gospodarskemu, tehničnemu in kulturnemu napredku. Pri tej drugi funkciji pa ima častno mesto ravno odkrivanje in razvijanje talentov. To pa seveda nikakor ne pomeni, da ima odkrivanje talentov samo to širšo družbeno, ne pa tudi humane funkcije. Saj že gospodarski, tehnični in kulturni napredek sam po sebi ni samemu sebi namen, temveč je njegov končni cilj lajšanje in bogatenje osebnega življenja slehernega posameznika. Psihologija bi torej z odkrivanjem talentov opravljala neko humano funkcijo tudi v primeru, da ne bi neposredno koristila posamezniku. Vendar pa dela psihologija z odkrivanjem talentov tudi to, da vsaj ponaša posamezniku pri njegovem samouresničevanju, prispeva k čim širšemu in bogatejšemu razvoju njegove osebnosti.

Od začetka stoletja pa do danes so skonstruirali psihologi množico najrazličnejših instrumentov za merjenje različnih človeških sposobnosti in preizkušali te instrumente na nepreglednih množicah različnih populacij. Pri tem se niso zadowoljevali samo z raziskovalnim delom. Nasprotno. Eden največjih prodorov neke družbene znanosti v družbeno prakso je bil izpeljan tedaj, ko so v teknu prve svetovne vojne v ameriški armadi prvikrat resnično množično uporabili teste inteligentnosti. Mirno lahko trdimo, da moramo pripisati superiornost ameriškega gospodarstva v svetovnem merilu v veliki meri ravno množični uporabi ~~racionalnih~~ kriterijev pri gospodarjenju s človeškimi potenciali, izdelava teh kriterijev pa je v največji meri ravno zasluga psihološke znanosti. Pri tem gre samo za poseben vidik prevlade načela ekonomske racionalnosti nad čustveno fundiranimi načeli ideoološke ali skupinske pripadnosti, religije ali magije, ki so značilne za predindustrijske družbe (prim. Marx-Engels II: 591; Weber 1924: 289 ss.). Prav tem načelom moramo v veliki meri pripisati presenetljivo ekonomsko vitalnost sodobnih kapitalističnih družb, pri čemer si socialistične družbe, ki naj bi predstavljale višjo stopnjo družbenega razvoja, mukoma prizadevajo, da bi jih - dohitel.

Vzvezi s tem velja podprtati tudi dominacijo zahodne in še zlasti ameriške psihologije, ki je značilna za sodobni svet (Makarovič 1984: 33). Čeprav se je pojavila tudi v Sovjetski zvezi v prvem sorevolucijskem obdobju na področju psihologije cela vrsta eminantnih duhov, je zlasti stalinsko obdobje zavrljelo razvoj te znanosti za celo desetletja. Z vidika raziskovanja sposobnosti pa je bila zlasti usodna lamarkistična doktrina, ki je že vnaprej odklanjala obstoj sposobnosti kot neke danosti, s katero je treba računati, in jih je razumela izključno kot rezultat hotenja, akcije, okolja in vzgoje. Seveda pa je ta doktrina odlično ustrezala voluntarizmu partije in je opravičevala neomejeno manipuliranje s "človeškim materialom". Imela pa je tudi propagandni namen, saj je nastopala v imenu splošne enakosti med ljudmi in tako spretno prikrivala dejansko neenakost v družbi. Spodbujala pa je tudi "pedagoški optimizem" in odvezovala šolnika od zahteve po uporabi eksaktnejših meril za oceno sposobnosti učenca.

Seveda je stanje sovjetske psihologije dandanes drugačno kot v Stalinovem obdobju, in tako ugotavlja tudi Trstenjak že pred skoraj dvajsetimi leti: "Vedno manj so vidne doktrinarne težnje pod političnim vplivom" (Trstenjak 1969: 43). Vendar pa bi bilo tvegano trditi, da se je sovjetska psihologija dokončno otresla svoje preteklosti. Tudi ne bi mogli reči, da ta preteklost nima nikakršnih posledic za našo lastno situacijo. Tudi če pustimo ob strani dejstvo, da je bila naša psihologija, še posebno pa seveda pedagogika, ves čas med najbolj budno nadzorovanimi znanostmi, ne smemo prezreti pomena "popularne" psihologije, se pravi tiste, ki botruje pomembnim družbenim odločitvam. Čeprav je bila denimo reforma usmerjenega izobraževanja speljana ob doslednem ignoriraju stališč slovenskih psihologov in pedagogov, in čeprav so slovensko psihološko, pedagoško in druga strokovna društva pred dvema desetletjema frontalno odklonila že prv zamisel te reforme – pa vendar ne gre tajiti, da je ta reforma izhajala iz čisto določenih psiholoških koncesij. Glavna ost reforme je bila naperjena proti gimnaziji kot "elitni" šoli, pri čemer so seveda mislili na družbeno elito, ne pa na elito sposobnosti. Nikomur namreč ni prišlo na misel, da bi elita sposobnosti lahko snloh obstajala – kaj šele, da je cd take elite odvisen obstoj in prihodnost

naroda. Primitivni egalitarizem sposobnosti je tako botroval nasilnemu izenačenju učnih programov na različnih vrstah šol, kakor da bi bilo mogoče že z učnimi programi izenačiti sposobnosti učencev. Seveda pa je imel ta psihološki lisenkizem podobne posledice za naše šolstvo, kot jih je imel nauk Stalinovega varovanca Lisenka za sovjetsko kmetijstvo.

Treba pa je ... priznati, da ima tudi ameriški behaviorizem marsikaj skupnega s sovjetskim psihološkim lisenkizmom. V obeh primerih gre po eni strani za nekakšen naiven optimizem, po drugi pa za prepričanje o neomejenih možnostih manipuliranja s človekom ter za ignoriranje izvirnosti ter enkratnosti posameznika.

Vse to pa nikakor ne pomeni, da je tista psihologija, ki priznava temeljne razlike med ljudmi in se poglašuje vanje, brez kakršnihkoli napak. Velik del te psihologije pa je čista testologija, gola tehnika brez globlje teoretske podlage. Tudi sicer lahko ugotovimo, da je sodobna psihologija, podobno kot druge znanosti, v veliki meri žrtev neugodnih pojavov, ki jih prinaša s seboj specializacija. Čeprav je specializacija sama po sebi seveda nadvse pomembna za poglabljanje znanstvenega spoznanja, vendar nosi s seboj stalno nevarnost, da se pri tem izgubi pregled nad celoto. Ta nevarnost pa je še prav posebno velika prav pri psihologiji, ki stoji takorekoč na križišču med družbenimi in naravoslovnimi znanostmi, zahteva pa eni strani temeljito poznavanje bioloških osnov delovanja človeške duševnosti, po drugi pa široko razgledanost po svetu človeške kulture in zgodovine ter seznanjenost z aktualnimi družbenimi problemi. Vse te odlike so bile lastne nekaterim velikim pionirjem sodobne psihologije, kakršna sta bila denimo stari Wundt in Freud, vendar so se seveda že v tistih pionirskeh časih pojavljale razmeroma redko združene v eni sami osebi. V sodobnosti pa so take kombinacije seveda še redkejše, čeprav se lahko denimo ravno Slovenci brez zadrega postavimo z našim Antonom Trstenjakom, ki ni le eden vodilnih svetovnih ekspertov na področju psihologije barv, ampak je utemeljil v našem prostoru kar celo vrsto novih psiholoških panog. Toda v splošnem lahko rečemo, da je takih osebnosti v sodobni psihologiji le malo. Malo je

celo takih, ki bi bili sposobni zajeti psihološko tematiko v vsei njeni kompleksnosti – kaj šele da bi jo bili sposobni povezati s problematiko drugih, družboslovnih in naravoslovnih znanosti. Brez take povezave pa seveda ni mogoče govoriti o resnično fundirani psihologiji.

S to tematsko razdrobljenostjo pa se povezuje tudi ideina razdrobljenost, se pravi množica raznovrstnih teoretskih pristopov v psihologiji. Seveda za razvoj znanosti ni nič tako zelo pomembno kot prav množica raznovrstnih pristopov ter idej. Vendar pa le pod pogojem, da se te ideje plodno in smiselnou konfrontirajo med seboj – bodisi v dialogu med različnimi znanstveniki, bodisi v glavi enega samega. Vendar pa je raznolikost idej pogosto samo posledica enostranosti raziskovalca ter ozkosti njegovega pristopa in obzorja. Gola vsota enostranosti pa nam seveda ne more dati mnogostranske celote. Vrh tega pa raziskovalci pogosto naravnost narcisistično vztrajajo v svoji enostranosti, oblikujejo nekakšne sekte, ki ne samo da ne morejo, ampak tudi nočejo vzpostaviti dialoga z drugimi raziskovalci. V tem lahko vidimo tudi znamenje nezrelosti psihologije in družbenih znanosti sploh v primerjavi z naravoslovnimi znanostmi. Čeprav imamo denimo tudi v fiziki vrsto različnih pristopov, poznamo vendarle eno samo fiziko; o psihologiji pa bi skrajda lahko rekli, da je ni in da poznamo namesto nje samo vrsto različnih psihologij. Problem je bržkone v tem, da je v družbenih znanostih fundus temeljnih spoznanj, iz katerih bi izhajali vsi enako, ožji kot v naravoslovnih.

Na prvi pogled je torej videti, kot da nam pri obravnavanju problema sposobnosti ne preostane nič drugega, kot da se pridružimo eni od različnih psiholoških šol, ali pa ustanovimo svojo lastno. Videti je tudi, da se moramo pač sprijazniti z dejstvom, da živimo v dobi specializacije, ne pa v dobi generalizacije, in da moramo vzeti v zakup tudi enostranost, ki jo prinaša s seboj specializacija. Vendar pa ni čisto tako. V sodobni znanosti kot celoti imamo namreč danes opravka s pravim pravcatim "kopernikanskim obratom", ki ga je prinesla s seboj splošna teorija sistemov. Teorija sistemov igra v sodobni znanosti podobno vlogo kot teorija verjetnosti. Obe teorii-

ji sta namreč v bistvu formalni, podobno kot matematika, in potem takem uporabni na najrazličnejših področjih znanstvenega raziskovanja. Opravka imamo torej s tendenco k ponovni integraciji znanosti. Še posebno pa je pri tem zanimivo dejstvo, da je odigrala pri oblikovanju splošne teorije sistemov pionirska vlogo prav psihologija. Kot ugotavlja eden od utemeljiteljev teorije sistemov, biolog Ludwig von Bertalanffy, dolgujemo Gestalt-psihologiji "prvi znanstveni pristop k problemu celovitosti" (Bertalanffy: 189). Pripomniti pa je treba seveda, da pa smer psihologije ni izhajala samo iz celovitosti sistema kot takega, temveč iz celovitosti sistema in njegovega okolja, kar je prav tako eden od temeljnih postulatov teorije sistemov.

Hkrati pa opozarja Bertalanffy tudi na povezavo med teorijo sistemov in dialektičnim materializmom (ibid.: 198). V zvezi s tem problemom pa je med drugim zanimiv tudi francoski psihiater in filozof Joseph Gabel, ki povezuje Gestalt-psihologijo z ustvarjalno tradicijo Marxove dialektike, pri čemer pa hrati odločno odklanja okostenelost uradnega marksizma. Treba pa bi bilo iti še dalje od Marxa k Heglu in k celotni tradiciji nemške klasične filozofije. Tam imamo namreč še vedno opravka s celovitim pristopom k stvarnosti, ki ga v sodobni znanosti tako pogrešamo. Kot ugotavlja MacGregor, tudi Marxova misel v marsikaterem oziru zaostaja za Heglovo, ki odpira prav danes presenetljivo mnogo svežih in aktualnih spoznanj. Prav Hegel nam je lahko priča, kako zelo lahko čisto spekulativna misel, ki resno jemlje svojo nalogu, presega empirično znanost, ki sicer razpolaga z množico faktov, vendar z njimi ne ve kaj početi..

Seveda pa nista niti Marx niti Hegel razpolagala s konceptualnim aparatom, ki ga ima na voljo moderna teorija sistemov, in sta zato mnoge ključne probleme samo zaslutila ali pa sta jih rešila intuitivno. Ta problem očitno čuti tudi sovjetski marksist Kuzmin (1980), ki govorí o "načelu sistemnosti" v Marxovi teoriji in metodologiji. Marx naj bi bil potem takem nekakšen predstavnik teorije sistemov ante litteram. Resnica pa je seveda nekoliko drugačna. Šele teorija sistemov nam je omogočila, da eksaktneje formuliramo mnoge probleme, ki jih je lahko nekdanja dialektika formulirala samo približno ter intuitivno. Kljub temu pa so lahko te intuicije dandanes vo-

imenben izvor bogatenja moderne teorije sistemov.

V naslednjem poglavju bomo skušali prikazati dinamiko in razvoj odprtih sistemov, nato pa iz tega izpeljati teorijo človeških sposobnosti.

b) Dinamika in razvoj odprtih sistemov

Temeljna predpostavka teorije sistemov glasi, da pojavi v svetu ne nastopajo samo v obliki golih ~~sej~~, temveč predvsem v obliki tako ali drugače strukturiranih celot, ki jih imenujemo sisteme. Že atom je temeljni gradbeni kamen vesolja, je neka taka celota, ki sestoji iz jedra in večjega ali manjšega števila elektronskih ovojev. Hkrati pa se delijo sistemi na dve veliki skupini: na zaprte in odprte sisteme.

Že sam pojem sistema izhaja namreč iz dveh temeljnih predpostavk. Prvič predpostavlja sistem elemente oziroma dele, iz katerih je sestavljen, drugič pa razmejitev sistema od tistega, kar ni sistem, vendar ga obdaja. V fiziki se to "drugo" označuje kot polje, v biologiji in v znanostih o človeku pa predvsem kot okolje. Kot poudarja Pusić (Pusić: 7), se razlikujejo sistemski teoretiki zlasti po tem, ali se zanimajo bolj za notranjo strukturo in delovanje sistema ali pa bolj za njegovo součinkovanje z okoljem. V prvem primeru je poudarjen predvsem statični vidik sistema, v drugem pa njegov dinamični vidik. In prav na problem součinkovanje sistema z njegovim okoljem se nanaša tudi pojem "odprtosti" sistema.

Seveda bi v vsem vesolju težko našli kakšen tak sistem, ki ne bi v tem ali onem trenutku svojega obstoja tako ali drugače součinkoval s svojim okoljem. V tem najširšem pomenu besede so pač vsi sistemi tako ali drugače odrti. Vendar pa se pojem odprtega sistema ne nanaša na to, ali sistem dejansko součinkuje s svojim okoljem ali ne, temveč na to, ali sistem mora součinkovati s svojim okoljem, če naj obstane. Odrti sistemi se namreč razlikujejo od zaprtih ravno po tem, da prej ali slej razpadajo, prenehajo biti sistemi, če prenehajo součinkovati s svojim okoljem.

Preprost primer odprtega sistema je denimo plamen sveče, ki obstaja le toliko časa, dokler se lahko "hrani" z gorljivo snovjo in kisikom v svojem okolju (prim. Kühler: 120 ss.; "Körner" 1994: 31). V tem primeru lahko snažamo zlasti nujno neko "zvezano" plamenom.

vseh odprtih sistemov: struktura teh sistemov je neločljiva od njihove dinamike. Čeprav ima plamen, potem ko se razgori, bolj ali manj stabilno obliko in notranjo strukturo, je ta stabilnost očitno predvsem od neprestanega grorinjenja, od neprestanega pretoka snovi, ki se črpa iz sveče in prenaša v atmosfero." Aristotelovem jeziku bi lahko rekli, da je v tem primeru stalnost forme pogojena s spremenjanjem materije. Vsi odpti sistemi so po svoji naravi dinamični sistemi. Seveda pa se pri tem znova spomnimo na Pusicéovo ugotovitev, da se dinamični vidik sistema zavzame predvsem na njegove odnose z okoljem. Odpti sistemi so nujno dinamični, ravno zato, ker so eksistenčno povezani s svojim okoljem.

Iz preprostega dejstva, da morajo odpti sistemi součinkovati s svojim okoljem, če hočejo obstati, pa sledi hkrati pomembna ugotovitev, da morajo vsi ti sistemi opravljati štiri temeljne funkcije. Ta ugotovitev je na prvi pogled presenetljiva, vendar sledi v bistvu iz preprostega računa, da je $2 \times 2 = 4$. Če namreč predpostavljamo po eni strani dvojnost med sistemom in okoljem, po drugi strani pa součinkovanje, ki prav tako predpostavlja dvojnost med sprejemanjem in oddajanjem vplivov, dobimo s pomnožitvijo obeh natanko štiri možne kombinacije, oziroma tabelo 2×2 . Štiri temeljne funkcije, ki jih morajo opravljati vsi odpti sistemi, pa imenujemo:

- sprejemno,
- integracijsko,
- mobilizacijsko in
- oddajno (glej o tem podrobneje Makarovič 1986: 99 ss.).

Kadar se odpti sistemi diferencirajo, pa začno opravljati te štiri funkcije posebni sistemi znotraj njih samih, ki jih imenujemo subsisteme. Hkrati pa sledi iz pojava diferenciacije odptih sistemov nova pomembna ugotovitev za razumevanje njihove strukture in delovanja. Po Luhmannu gre namreč pri tej diferenciaciji za oblikovanje novih sistemov znotraj sistema samega, ki so prav tako odpti sistemi pri čemer tvori sistem kot celota njihovo okolje. Če je temu tako, pa morajo seveda tudi subsistemi opravljati iste štiri funkcije kot celotni sistem, in se lahko tudi sami členijo na svoje lastne subsisteme. Tako se oblikuje nekakšna hierarhija sistemov, ki postaja

vedno bolj zapletena. Od te hierarhije sistemov, ki izhaja iz novantranjega členjenja sistema, pa moramo razlikovati sistem sistemov, ki sledi iz nadgrajevanja ene vrste sistema na drugo, o kateri bomo kmalu spregovorili.

Razlika med zaprtimi in odprtimi sistemi se v grobem in splošnem pokriva z razliko med živim in neživim svetom. Pri plamenu sveče, ki smo ga omenili zgoraj kot primer odprtega sistema, gre sicer za neživ sistem; vendar pa so odpri sistemi v neživem svetu prej izjeme kot pravilo. Nasprotno pa so v živem svetu pravilo odprtih sistemi, medtem ko so zaprti sistemi izjema. Prav pojem odprtega sistema rešuje pradavni spor med vitalisti in mehanisti pri razumevanju pojavu življenja. Mehanisti skušajo pojasniti pojem življenja zgolj s fizikalnimi in kemijskimi procesi, pri čemer se kajpada srečujejo z nepravljivimi težavami. Na te težave opozarjajo vitalisti, vendar je tudi njihova rešitev nezadovoljiva, saj predpostavlja obstoj neke posebne "življenjske sile", izvora katere ni mogoče znanstveno pojasniti. Skupna napaka vitalistov in mehanistov pa je seveda, da izhajajo iz pojmovanja živega organizma kot zaprtega sistema in ne upoštevajo, da je njegov obstoj mogoč šele ob součinkovanju z njegovim okoljem. Prav odprtost živega organizma je tisto, kar ga odlikuje pred neživo materijo. Življenje na Zemlji se ni pojavilo zaradi tega, ker naj bi se v materiji naselila ali prebudila nekakšna skrivnostna "življenjska sila", temveč zato, ker se je neka molekula "naučila" sprejeti vase neko drugo molekulo, s čemer so bile dane osnove za nastanek asimilacije in metabolizma.

Zaporedje štirih temeljnih funkcij odprtih sistemov, ki smo jih navedli zgoraj, seveda ni naključno. Sistem mora namreč najprej sprejemati iz okolja, nato sprejeto asimilirati, kar mu omogoča mobilizacijo njegovih lastnih energij in končno vzvratno učinkovanje na okolje. Odnos med sistemom in okoljem je asimetričen: sistem je eksistenčno odvisen od svojega okolja, medtem ko okolje ni nujno eksistenčno odvisno od sistema. Zaradi tega je učinkovanje okolja na sistem primarno, učinkovanje sistema na okolje pa šele sekundarno. Krežni tok součinkovanja med sistemom in okoljem torej ne poteka poljubno, temveč v čisto določeni smeri. Iz istega razloga tega součin-

kovanja ne smemo razumeti preprosto kot sklenjen krog, ki ga lahko začnemo in končamo obravnavati na katerikoli točki. Ne moremo sicer tajiti, da je delovanje odprtega sistema odvisno prav od sklenjenega kroga njegovega součinkovanja z okoljem, vendar pa obstaja v tem krogu neka čisto določena usodna točka, kjer se to součinkovanje v nekem smislu šele "začne", to pa je seveda točka sprejema. Sprejemanje iz okolja je tista ključna točka v delovanju sistema, od katere je odvisno vse ostalo, in prav zato smo tudi zgoraj v zvezi z nastankom življenja tako poudarili ravno sposobnost asimilacije. Če smo torej med funkcijami odprtih sistemov navedli na prvem mestu prav funkcijo sprejema, smo ravnali enako premišljeno in utemeljeno kot pri zaporedju funkcij, ki smo jih navedli.

Zaradi vsega tega ni naključje, da iga sprejemna funkcija odločilno vlogo tudi v razvoju odprtih sistemov in da se razlikujejo posamezne oblike razvojnih sistemov predvsem po naravi svoje sprejemne funkcije. Seveda pa smo pri tem že predpostavili kot eno od značilnosti odprtih sistemov tudi razvoj. Videli smo že, da so vsi odprti sistemi po svoji naravi dinamični, kar jim omogoča vzdrževanje svojega stanja v danem okolju. Vendar pa so preprosti dinamični odprti sistemi, kakršen je denimo plamen sveče, prav zaradi tega skrajno občutljivi za spremembe v svojem okolju. Plamen sveče lahko upihne že najmanjša sapica. Zapletenejši odprti sistemi, pri čemer imamo v mislih predvsem živa bitja, pa so do sprememb v svojem okolju odpornejši. Čim večja je kompleksnost in hkrati notranja strnjenosť, integracija nekega odprtega sistema, tem večja je praviloma tudi njegova odpornost do sprememb v njegovem okolju.^{*)} Vendar pa pri tem ne gre samo za negativno svobodo, za svobodo v smislu neodvisnosti sistema od njegovega okolja, ampak tudi za pozitivno, v smislu vse večjega obvladanja in kontrole okolja.

Logična posledica odvisnosti odprtih sistemov od njihovega okolja

^{*)}Kompleksnost ter integracijo postavljata kot temeljni dimenziji razvoja Teune in Mlinar (Teune-Mlinar: 29). Vendar pa ju postavljata apriori, namesto da bi ju šele utemeljila z zahtevami preživetja sistema.

je nenehna prisotnost smrti v teh sistemih. Hkrati pa je nenehna ogroženost teh sistemov tudi glavno gibalo njihovega razvoja, na kar je opozoril že Darwin s svojim velikim odkritjem o vlogi naravne selekcije pri razvoju živih bitij. Čim manj stabilno je okolje neke živalske vrste in čim bolj neusmiljeno jo decimira mehanizem naravnega izbora, tem hitrejši ter intenzivnejši bo njen razvoj. Z nastajanjem kompleksnih celot se rešuje problem minljivosti manj kompleksnih, kajti čeprav se posamezni organizmi nenehno brišejo, vrsta kot celota vseeno obstaja. Še višjo stopnjo pa doseže ta kompleksnost pri človeku, kjer nimamo več opravka samo z vrsto, temveč z družbo, kot posebnim, nadindividunalnim organizmom. V tem smislu je poudaril že Marx v šesti tezi o Feuerbachu, da človeškega bistva ne smemo iskati niti v posamezniku niti v človeški vrsti kot taki, temveč v celoti človeških družbenih odnosov.

Iz vseh teh razmislekov lahko končno izpeljemo troje temeljnih zakonitosti v zvezi z:

- delovanjem odprtih sistemov,
- potekom njihovega razvoja in
- njihovimi razvojnimi oblikami.

Logika delovanja odprtih sistemov zahteva, da se vedno najprej sproži sprejemna funkcija oziroma delovanje sprejemnega subsistema, nato pa delovanje integracijskega, mobilizacijskega in končno oddajnega subsistema. Razvoj odprtih sistemov pa poteka nekoliko drugače. Na nižjih razvojnih stopnjah, ko je obvladanje okolja še razmeroma skromno, dominirata "notranja" subsistema, ki urejata delovanje sistema samega, se pravi integracijski in mobilizacijski. Na višjih razvojnih stopnjah pa dominirata nasprotno oba "zunanja" subsistema, ki urejata neposredno součinkovanje sistema z okoljem, se pravi sprejemni in oddajni. Sicer pa poteka zaporedje dominacije posameznih subsistemov v teku razvoja po istem zaporedju kot pri delovanju sistema. To pomeni, da dominira v prvi fazi razvoja integracijski subsystem, nato pa mobilizacijski, oddajni in končno sprejemni. Na drugem mestu smo podrobno prikazali, kako deluje ta zako-

nitost v primeru razvoja človeške družbe (Makarovič 1986).

Znotraj dane oblike odprtega sistema se torej razvoj konča z dominacijo sprejemnega subsistema. S tem pa se hkrati odpro možnosti za preobrazbo tega subsistema - to pa hkrati pomeni, kot smo videli že zgoraj, tudi preobrazbo celotnega sistema.

Na že omenjenem mestu smo podrobno obravnavali troje temeljnih razvojnih oblik odprtih sistemov: vegetativne, animalne in zgodovinske sisteme. Seveda se nanašajo te tri oblike na troje tipov živih bitij - na rastline, živali in človeka. Če pa analiziramo razlike med temi tremi oblikami, lahko ugotovimo, da je v vseh treh primerih temeljna značilnost sistema v zvezi s sprejemno funkcijo. Pri vegetativnih sistemih gre namreč za sprejemanje učinkovanja zunanjega sveta v obliki fizičnih procesov, pri animalnih v obliki čutnih vtisov, pri zgodovinskih pa v obliki simbolov (prim. skico 1).

Pogoj za preobrazbo sprejemnega subsistema iz ene oblike v drugo pa je dominacija sprejemnega subsistema v delovanju sistema kot celote. Oglejmo si ta mehanizem najprej na primeru prehoda iz vegetativnega sistema v animalnega!

Najpomembnejši dosežek v sferi rastlinskega sveta je vsekakor sposobnost rastlin, da s pomočjo klorofila spreminjajo anorgansko snov v organsko. Živali so to sposobnost izgubile, vendar pa srečamo tu neko zanimivo izjemo. Ta izjema je euglena viridis, približno dvajsetino milimetra velik bičkar, ki poseduje klorofil in je torej sposoben fotosinteze. Podobno kot drugi enoceličarji, tudi euglena nima jasno izoblikovanih čutnih organov in reagira na dražljaje bolj ali manj kot ena sama celota. Vendar pa je zanimivo, da ima ravno euglena v neposredni bližini bička tako imenovano "rdečo pego" ki je občutljiva za svetlobo in je torej nekakšen primitiven organ vida. Začetek oblikovanja fotoreceptorjev srečamo torej pri natanko tisti živali, ki je hkrati ohranila tudi sposobnost fotosinteze! Ta žival se torej odziva na svetlobo, vendar na dvoje povsem različnih načinov. Po eni strani je zanje svetloba pogoj pretvarjanja

anorganskih snovi v organizme, so "travi osrednje živčne energije", no drugi pa izvor občutenja, pri čemer se fizikalni procesi pretvarjajo v informacije.

Središčni položaj med rastlinskim in živalskim svetom, ki ga zavzema euglena, se kaže že čisto anatomska. Na eni strani njenem drobnem telescu se nahaja klorofilno zrno, na drugi pa biček in rdeča pega, kot nosilca animalnih funkcij percepциј in gibanja.

Ko govorí Bertalanffy o živih bitjih kot odprtih sistemih, poudarja predvsem njihovo sposobnost vsrkavanja in uporabe energije, ki jo črpajo iz okolja. Organizem se takorekoč hrani z negativno entropijo okolja in tako "ukane" drugi zakon termodinamike (Bertalanffy 1969: 77-8). Vendar pa s tem Bertalanffy zajema samo fizične procese, ki so značilni za rastline, ne pa tudi informacijskih, ki so značilni za živali in človeka. Seveda se tudi živali in človek hrаниjo s potencialno energijo organskih molekul iz svojega okolja, podobno kot rastline. Vendar pa poleg tega neutralizirajo procese entropije tudi z informacijami, ki delujejo podobno "negentropno" kot potencialna energija organskih molekul.

Te informacije nastopajo pri živali v obliki neposrednih čutnih vtiškov, medtem ko se pri človeku pojavijo simboli, kot nekakšne "informacije o informacijah". Znova imamo torej opravka z revolucijo v sferi sprejemnega subsistema. Temeljni pogoj te revolucije pa je bil spet ravno prenos težišča delovanja sistema v sfero sprejemnega subsistema.

Upoštevati moramo namreč dejstvo, da je ena temeljnih značilnosti primatov, človekovih najbližjih živalskih sorodnikov, prav izredna izpopolnjenost njihovih čutnih organov - predvsem organov vida in tipa. Drevesni način življenja, ki so ga sprejeli primati, je zahteval od njih izredno oster vid, natančno presojanje razdalj, izosten mišični čut zaradi presoje nosilnosti veje in podobno. Lokomocija z oprijemanjem je predpostavljala prefinjen občutek tipa, branjenje z drevesnimi sadeži pa smisel za barvne odtenke. Če lahko govorimo v razvoju živalstva o neki splošni tendenci, je to predvsem tendenca k vedno večji izpopolnjenosti čutnih organov in centralnega živčnega sistema (prim. Teilhard de Chardin: 110 ss.), in ta tendenca je dosegla enega najvišjih vrhov ravno pri primatih. Kot najpomembnejši dosežek primatov na tem področju pa lahko seveda navedemo stereoskopsko in barvno gledanje. Taka je bila osnova, na

kateri se je lahko razvila simbolizacija, ta temeljna značilnost človeka. Človek je v bistvu žival, ki oblikuje in uporablja simbole – ne pa žival, ki izdeluje orodje, kot je menil Benjamin Franklin – in prav na tej njegovi sposobnosti sloni veličastna stavba njegove kulture. Če gledamo na zadevo s psihološkega vidika, pa se pri tem srečamo s pojmom človeške kreativnosti. Kreativnost lahko namreč definiramo kot simbolno konstruiranje sveta, kot se nam javlja preko naših čutov. Če sprejmemo to definicijo, potem sta kreativnost in kultura pravzaprav samo dva vidika ene in iste zadeve. Kreativnost je v tem primeru dinamični proces simbolnega oblikovanja stvarnosti, kultura pa kristalizirani produkt tega oblikovanja. Tu se torej srečujeta psihologija in sociologija, znanost o družbi in znanost o posamezniku, in hkrati se očituje tudi njuna enostranost. Tako psihologija sicer pravilno razume kreativnost kot dinamični proces, vendar obravnava ta proces samo formalno, z vidika notranjih vzgibov posameznika, in abstrahira od njegove vsebine, se pravi od konkretnega bogastva in raznovrstnosti človeške kulture. Nasprotno pa razume sociologija svet človeške kulture kot vnaprejšnjčenost, kot sistem zahtev in norm, katerim se mora podrediti posameznik v procesu svoje socializacije, in hkrati pozablja, da so te norme same produkt človeške kreativnosti. Temeljni problem človekove družbenosti vidi zato v konformnosti z družbenim sistom, ne pa v ustvarjalnosti in svobodi. Hkrati pa dela z vnaprejšnjim postavljanjem sveta človeške kulture podobno napako kot romantična teorija kreativnosti, ki razume kreacijo preprosto kot partenogenetski produkt genija in pozablja, da gre pri tem za delovanje odprtrega sistema, za rezultat součinkovanja med sistemom in njegovim okoljem.

V že omenjeni knjigi (Makarovič 1986) smo prišli obravnavanju človeške zgodovine do sklepa, da stoji človeštvo danes na prehodu k dominaciji sprejemnega subsistema – to pa je v primeru zgodovinskega sistema ravno sistem kulture. Tocrija nam tako orocoča tudi predikcijo prihodnosti človeštva – ali bolje predikcijo njegovih prihodnjih možnosti. Če pa napravimo pri tem še en korak v neznano, lahko rečemo, da bo omogočila dominacija sprejemnega subsistema v človeški družbi nastanek neke podkloma nove razvojne oblike odprtega sistema, nastanek neke nove oblike bivanja, ki se bo razlikovalo

od človeškega bivanja prav toliko, kolikor se razlikuje bivanje človeka od bivanja živali, in kolikor si bivanje živali razlikuje od bivanja rastlin.

Seveda pa po tej novi obliki bivanja, ki jo skriva prihodnost, danes še ne moremo povedati ničesar.

c) Narava in vrste človeških sposobnosti

Odnosov med razvojnimi oblikami odprtih sistemov si ne smemo predstavljati v tem smislu, da bi ena oblika preprosto sledila drugi. Videli smo že, da rešujejo odprti sistemi problem svojega preživetja med drugim tudi s povečevanjem svoje kompleksnosti. To kompleksnost pa je mogoče povečati tudi tako, da se razvojne oblike nadrajujejo ena na drugo. Te oblike si torej ne sledijo v tem smislu, da bi ena preprosto zamenjala drugo, temveč se ob pojavu vsake naslednje oblike prejšnja nekako vključi vanjo. V podobnem smislu je govoril že Hegel o "prevladanju", pri katerem se preteklost hkrati ukine in hrani v sedanjosti. Saj ravno zato lahko tudi govorimo o "razvoju" v pravem pomenu besede, ne pa le o golem "spreminjanju": vsaka naslednja stopnja razvoja ni le nekaj "drugega", ampak tudi nekaj "več" kot prejšnja.

Iz prvotnega preprostega sistema se tako izoblikuje pravi pravcati "sistem sistemov", pri čemer se na prvotni "bazi" gradijo vedno novi sistemi. To okoliščino smo skušali prikazati že na naši skici 1, kjer vidimo, kako animalni in zgodovinski sistem obdajata vegetativnega kakor z nekakšnim ovojem. Sicer pa lahko opazujemo te odnose tudi neposredno na svojem lastnem telesu. V notranjosti našega telesa se nahaja drobovje - pljuča, srce in očilje, pretavní kanal - ki opravlja vegetativne funkcije, se pravi funkcije izmenjave stvari z okoljem. Na površini telesa pa se nahajajo čutila, sprejemniki informacij, ki posredujejo te informacije živčnemu sistemu, ta pa jih prevaja v povelja, ki gibljejo mišice. Ta dvojnost med notranjo, vegetativno plastjo našega organizma in njegovo zunanj, animalno plastjo je pogojena že ontogenetsko, kajti drobovje je entodermalnega izvora, redtem ko se čutni organi in živčevje razvijejo iz ektoderme, mišice pa iz mezoderma. V manjšem merilu pa lahko opazujemo ta odnos med "bazo" in "vrhnjo stavbo" v zgradbi človeške glave, kjer zasedajo gornja in stranska območja možgani, oči in ušesa, ti najpomembnejši organi sprejemanja in predelave informacij, osrednji in spodnji del obraza pa nosnice in usta, kot organa za sprejemanje kisika

in hrane.

Najbolj periferno sfero naše osebnosti pa tvori zgodovinski subsystem, ki je razumljivo vezan na naše možgane, vendar pa ni mogoče več natanko lokalizirati "našem organizmu, kajti preko njega ne stopamo samo v široki svet družbenih odnosov, temveč hkrati prebijamo tudi fizične meje prostora in časa. Preko svojih simbolov namreč človek presega omejenost svojega fizičnega organizma in povezuje v svoji glavi celotno vesolje, njegovo preteklost in prihodnost.

Animalni sistem se torej nahaja nekako na sredi med vegetativnim in zgodovinskim. Glede na to svojo vmesno vlogo ima animalni sistem dvoje različnih plasti. ^{Prva je mlejna} ~~Najp. goznoje oseake se ne nenehače ne nijescevo~~ ^{(glej skico 2).} organske, fiziološke plast. Ta plast je tista, ki se kaže zunanjemu opazovalcu tujega organizma kot edino "objektivno" dana. V še posebno veliki meri velja to za opazovanje živalskega organizma, kajti žival pač nima sposobnosti, da bi "povedala", kaj misli in čuti. Šele naša lastna notranja izkušnja nam razodene tudi drugo, subjektivno plat delovanja animalnega sistema, ki je predmet psihologije.

Seveda srečamo tudi v psihični sferi, podobno kot drugod v odprtih sistemih, štiri subsisteme, ki opravljajo štiri temeljne funkcije – in sicer kognitivnega, evaluativnega, konativnega in akcijskega (glej o tem podrobneje Makarovič 1985: 26 ss.; prim. skico 3). Ti subsistemi ne obstajajo samo pri človeku, ampak že pri živali, zato lahko z vso pravico govorimo tudi o "živalski" psihologiji. Tisto, kar odlikuje človeško psihologijo pred živalsko, je šele simbol, ta pa sodi seveda v višji, zgodovinski sistem.

Človekovo osebnost si moramo torej predstavljati kot mnogoplasten "sistem sistemov", ki je zasidran v vegetativnem sistemu in sega v zgodovinskega, medtem ko tvori animalni sistem in še posebej sfera psihičnega nekakšen most med obema. Na podoben način razume zgradbo človeške osebnosti tudi psichoanaliza, ki razlikuje pri tem troje različnih "nadstropij", sfero človekovega "jaza" pa razume kot nekakšno srednje nadstropje, kot sfero povezovanja med obema ekstrema. Šele takšna kompleksna podoba človeške osebnosti nam omogoča,

da se lotimo osrednjega problema, ki nas v tem trenutku zanima – se pravi problema sposobnosti.

Toda kaj so pravzaprav sposobnosti? Videli smo, da opravlja posamezni subsistemi v odprtih sistemih določene funkcije. To dejstvo je v neposredni zvezi z odvisnostjo odprtih sistemov od okolja ter iz tega izhajajočo nenehno življenjsko ogroženostjo odprtih sistemov. Zaradi svoje ogroženosti morajo ti sistemi opravljati omenjene štiri funkcije, kajti sicer ne bi mogli preživeti. Vendar pa opravlja posamezni subsistemi svoje funkcije različno uspešno, in v zvezi s tem lahko govorimo o različnih "sposobnostih".

Na prvi pogled je sicer videti, da posameznikov sploh ne moremo razlikovati glede na njihove sposobnosti, če vzamemo za kriterij golo preživetje. Saj je v tem primeru menda že golo dejstvo, da posameznik sploh obstaja, zadosten dokaz, da ima tudi sposobnost preživetja. Vendar pa stvar ni tako preprosta, kajti pri sposobnosti preživetja ne gre za gole danosti, temveč za možnosti! Posameznik je denimo lahko preživel preprosto zato, ker so mu bile možnosti v njegovem okolju posebno naklonjene, in podobno velja tudi za cele živalske ali rastlinske vrste. Morski psi denimo se lahko pohvalijo z neprimereno daljšim obdobjem preživetja kot človek, vendar samo zato, ker so živeli v ugodnem in razmeroma stalnem oceanskem okolju. Prav to jim je omogočilo, da so skozi stotine milijonov let ohranili svojo razmeroma primitivno ^{anatomske} ~~domače~~ strukturo. Toda če hočemo primerjati sposobnosti organizmov za preživetje med sebcj, moramo seveda predpostavljati njihovo okolje kot konstanto.

Prav tako moramo upoštevati tudi dejstvo, da se lahko manjša sposobnost nekega sistema ali subsistema kompenzira na nivoju nekega drugega sistema ali subsistema. Saj prav v tem je tudi ena največjih prednosti povečevanja kompleksnosti sistemov. Vrh pa doseže ta prednost seveda v človeški družbi, kajti kooperacija med ljudmi omogoča, da se pomankljivosti posameznikov neutralizirajo, hkrati pa redscebojno potencirajo njihove močne strani. Še več, človeška družba je sposobna ohraniti pri življenju tudi posameznika, ki sicer ne bi mogel preživeti in tudi ni sposoben ničesar prispevati družbi, v ka-

- 3 -

teri živi. Na prvi pogled je takšno ravnanje sicer v opreki z načelom ohranitve, ki je temeljno načelo vseh odprtih sistemov, vendar temu ni tako. Prav s svojo trdno odločenostjo, da ohrani sleheno človeško življenje, povečuje namreč družba svojo sposobnost ohranitve same sebe.

Pri obravnavanju sposobnosti in ohranitve sistema se torej ne smemo omejiti samo na posameznika, temveč moramo obravnavati družbeni sistem kot celoto. Genialne stvaritve ljudi, ki so umrli pred tisočletji, nimajo zanje seveda nikakršnega pomena več, vendar so pomembne za neštete milijone, ki so njihovi dediči.

Ob upoštevanju vsega zgoraj povedanega lahko rečemo, da je sleherni subsistem nekega živega organizma hkrati nekakšna "sposobnost" za opravljanje določene funkcije. Sicer pa to sledi že iz same besede "organizem", kajti organizem ni nič drugega kot celota različnih organov, beseda "organ" pa ne pomeni v stari grščini nič drugega kot "orodje". Organizem je torej nekakšna celota orodij, ki bolje ali slabše opravljajo svojo funkcijo.

Nekoliko natančneje je skušal opredeliti pojem sposobnosti Baldwin. Po njegovem je sposobnost "značilnost osebe, ki ji omogoča, da se obnaša adaptivno, tj. da povzroči enak rezultat tudi tedaj, če se okoliščine od časa do časa spreminjajo" (Baldwin: 197). Gre torej za sposobnost organizma, da ohrani dano stanje kljub spremembam v svojem okolju. V tem primeru bi lahko govorili o sposobnostih edinole tedaj, kadar gre za reakcije na spremenjene razmere v okolju. Sposobnost očesne leče, da prepušča svetlobne žarke, v tem primeru ne bi bila sposobnost v pravem pomenu besede, pač pa bi lahko govorili o sposobnosti denimo pri zoženju pupile, kadar zadene oko posebno močna svetloba.

Pomembno se nam zdi tudi avtorjevo poudarjanje "enakega rezultata". Prav ohranjanje konstantnosti kljub spremembam v okolju je namreč temeljni pogoj samoohranitve organizma kot takega. Načelo ohranitve je v tem primeru generalizirano in se ne nanaša več samo na preži-

vetje organizma kot celote.

Slejkoprej pa je videti, da lahko razlikujemo pri človeku prav toliko glavnih sposobnosti, kolikor je posameznih subsistemov v celotnem "sistemu sistemov", ki tvori njegovo osebnost. Vendar pa moramo pri tem upoštevati neko okoliščino, ki je specifična za človeka kot zavestno bitje.

Fna temeljnih značilnosti, ki odlikujejo človeka pred živaljo, je njegova sposobnost načrtovanja (prim. Marx 1986: 166; Trstenjak 1979: 229). Preden se človek loti nekega dela, si oblikuje v glavi načrt, ki se mu mora sam pokoravati, ko ga izpelje. Seveda je ta sposobnost načrtovanja v tesni zvezi s sposobnostjo izdelovanja orodja, kot sredstva za izpeljavo načrtov. Toda še preden se je človek naučil uporabljati zunanjо naravo kot sredstvo za izpeljavo svojih načrtov, se je moral naučiti uporabljati v tem smislu svoj lastni organizem. Šele potem, ko je podvrgel svojim načrtom svoje lastno telo, svoje lastne ruke in noge, je namreč lahko začel oblikovati tudi zunanjо naravo. In podobno kot je podvrgel svojim ciljem svoji fizični organizem, jim je podvrgel tudi svojo duševnost. To pa pomeni, da se je razcepila njegova duševnost na dvoje različnih delov - na načrtujujoči in izvajalski del.

Že davno tega so opozorili veliki filozofi, predvsem Spinoza in Hume, da človeško mišljenje ni avtonomno, temveč je v službi "strasti", se pravi čustev in hotenja. To pa seveda pomeni, da je v službi čustev in hotenja tudi človeška akcija. Če se znova spomnimo na naše štiri subsisteme duševnosti, lahko torej ugotovimo, da imata v duševnosti odločilno vlogo evaluativni in konativni subsystem, medtem ko kognitivni in akcijski subsystem samo izpolnjujeta njune ukaze.*⁴ In prav na ta "orodja", ki jih človek zavestno uporablja in

*Ob tem nam postane jasno, da lahko samo človek, ne pa tudi žival, dojame samega sebe in druga živa bitja kot organizme, se pravi kot celote "orodij". Človek lahko uporablja samega sebe za uresničenje svojih ciljev, in na podoben način lahko uporablja tudi svojo domačo žival. Žival sama pa si ne postavlja zavestnih ciljev in torej tudi ne more dojeti same sebe kot sredstva za nihove uresničenje.

manipulira z njimi, se običajno nanaša izraz "sposobnosti".

V zvezi s hotenjem in čustvovanjem običajno ne govorimo o sposobnostih, podobno kot tudi o izumih in odkritjih ne govorimo v zvezi z religijo in umetnostjo, ampak le v zvezi z znanostjo in tehniko, pa čeprav sta religija in umetnost prav tako obliki človeške kulture kot znanost in tehnika. Na drugem mestu smo pokazali, da moramo govoriti o odkritjih in izumih tudi na področju religije in umetnosti (Makarovič 1986: 133 ss.). Prav tako smo na nekem drugem mestu poudarili tudi pomembnost sposobnosti hotenja in čustvovanja (Makarovič 1985: 26 ss.). Kljub temu pa obstajajo razlogi, zakaj razumeamo znanost in tehniko kot neko posebno, specifično vejo kulture, in zakaj govorimo o sposobnostih predvsem v zvezi s kognitivnim in akcijskim subsistomom. Na pravkar omenjenem mestu smo imenovali sposobnosti v zvezi s tem dvema subsistemoma operativne. Lahko pa jih imenujemo tudi sposobnosti v ožjem ali običajnem pomenu besede. V naši razpravi se bomo omejili na to vrsto sposobnosti.

Seveda pa lahko tudi te sposobnosti razumemo v ožjem ali širšem pomenu. Lahko jih razumemo kot celoto fizičnih in psihičnih značilnosti organizma, ki jih uporablja posameznik za doseganje svojih ciljev – ali pa se omejimo na njegove psihične sposobnosti. V našem primeru se bomo omejili na psihične sposobnosti, čeprav seveda pri tem ne smemo pozabiti, da je področje človeških sposobnosti mnogo širše.

Sposobnosti, ki jih imamo v mislih, se nanašajo na kognicijo in akcijo, se pravi na sprejemni in oddajni subsistem človeške duševnosti. Nanašajo se torej na sfero neposrednega součinkovanja med posameznikom in njegovim okoljem. Vendar pa kognicija in akcija v tej sferi nimata enakega pomera.

Kot smo poudarili v prejšnjem poglavju, ima v delovanju odprtih sistemov ključno vlogo sprejemni subsistem, in podobno velja seveda tudi za kognitivni subsistem v okviru delovanja človeške osebnosti. Kognicija je nekakšna luč, ki vodi človeško dejanie in rehanje, po

kateri se torej ravna tudi človeška akcija. To ne velja samo za ravnanje posameznika, ampak tudi za odnose med različnimi ljudmi. Podobno kot je pri delu običajno oko tisto, ki vodi roko delavca, ima tudi pri sodelovanju med različnimi delavci običajno prednost tisti, ki je sposoben razločiti več podrobnosti, ki ostreje razmišlja, bolje predvideva, ima širše znanje in podobno. Eskimi imenujejo svoje voditelje kar naravnost "tisti, ki najbolje ve" (Makarovič 1986: 204). Pa tudi nastanek družbenih razredov je v tesni zvezi z delitvijo med miselnim in zgolj izvajalskim delom. Vladajoči razredi so imeli že od vsega začetka monopol nad intelektualnim delom, izkoriščanim pa so prepuščali golo izvajanje navodil. Podobno je tudi psihološko raziskovanje sposobnosti potekalo po dveh povsem različnih tirih. Na eni strani srečamo raziskovanje inteligenčnosti, ki se začne – kako značilno! – z Galtonovo študijo o genijih. Na drugi strani pa se pojavi "psihologija aparatov", na prav za merjenje najrazličnejših senzomotoričnih sposobnosti, ki postane seveda popularna predvsem v industriji, kot pomemben pripomoček za razvrščanje delavcev na zgolj izvajalska, rutinska opravlja.

Toda če je razcep med intelektualnim in izvajalskim delom temelj razredne družbe in človekove odtujitve – potem je temelj človekove razodtujitve intelektualizacija njegovega dela v celoti. Na današnji stopnji tehnološkega razvoja bi bila ukinitev razlike med intelektualnim ter izvajalskim delom disfunkcionalna, pač pa odpira tehnološki razvoj perspektivo postopnega ukinjanja izvajalskega dela ki se v vse večji meri prenaša na stroje. Glede na znanstveno-tehnično revolucijo, ki smo ji priča v današnjem času, postaja pomen kognitivnih sposobnosti vse večji, in sicer v dveh ozirih. Prvič imamo pri tem v mislih človekovo samorealizacijo in ukinjanje njegove odtujitve, drugič pa družbeni razvoj in napredek. Za najpomembnejši med kognitivnimi sposobnostmi pa lahko smatramo inteligentnost in kreativnost. Pri teh dveh sposobnostih se bomo ustavili v naslednjem poglavju.

ki je v tem delu predstavljen.

Kognitivni subsistem vključuje množico različnih sposobnosti, od sposobnosti čutnega zaznavanja, predstavljanja in spominjanja, pa do mišljenja. Predvsem preko mišljenja pa stopa človek hkrati že tudi v stik s simbolno sfero, se pravi z zgodovinskim sistemom. Celotna zgradba človeške duševnosti pripada sicer animalnemu sistemu, in isto velja tudi za človeško mišljenje. Čeprav je zmogljivost človeških možgan neprimerno večja od zmogljivosti živalskih, moramo vendarle upoštevati temeljno dejstvo, da tudi človek razmišlja z možgani, tako kot žival. Struktura človeškega organizma je podobna strukturi organizma drugih primatov, podobno potekajo tudi njegovi fiziološki procesi, zato ni razloga, zakaj ne bi potekali podobno tudi procesi njegovega mišljenja. Tisto, po čemer se človeška misel razlikuje od misli drugih primatov, ni toliko način mišljenja kot takega, ampak predvsem predmet njegovega mišljenja. Tisto, kar je pri njem specifično človeško, ni njegov individualni organizem in način njegovega delovanja, temveč njegovo družbeno, simbolno, kulturno okolje, ki presega njegovo individualnost.

Kljub temu pa svet človeške družbenosti, simbolov, kulture predstavlja obstoj posameznikov kot individualnih organizmov, in še posebej obstoj njihovega mišljenja. Podobno kot temelji delovanje človekovega animalnega sistema in v okviru tega tudi delovanje človekove duševnosti in mišljenja na delovanju vegetativnega sistema, se pravi na sprejemanju in presnavljanju snovi – temelji tudi celotna zgradba človeške kulture na človeškem mišljenju, čustvovanju, hoteњju in akciji. Zato lahko ponovimo, kar smo povedali že zgoraj:
človeška kreativnost tvori dinamično plat človeške kulture,
izvor, iz katerega se kultura napaja – medtem ko je kultura sama kristalizirani produkt človeške kreativnosti.

Kreativnost je zato najvišja kognitivna sposobnost človeka. Toda preden se ustavimo pri kreativnosti, se moramo nekoliko pomuditi še pri vprašanju kognitivnih sposobnosti kot takih.

Kaj je pravzaprav bistvo kognicije? Poskusimo odgovoriti na to vpra-

šanje ob primeru najpreprostejše oblike kognicije - čutnega vtisa! Če skušamo analizirati, kakšna je vloga čutnega vtisa, bomo prišli do sklepa, da je ta vloga nekako protislovna. Po eni strani je namreč njegova naloga, da posreduje posamezniku čim natančnejšo in izčrpnejšo podobo zunanjega sveta - toda to svojo nalogo lahko čutni organ opravlja edinole pod pogojem, da hkrati strogo določi in omeji obseg parcipiranega. Naše oko dojema denimo samo ozek izsek iz spektra elektromagnetnega valovanja. Če bi namreč dojemalo celotni spekter, bi bil organizem tako preplavljen z raznovrstnimi vidnimi vtisi, da bi bilo sleherno smotrno reagiranje onemogočeno. Ker je naš organizem omejen, se preprosto ni sposoben soočiti s svetom v vsej njegovi raznolikosti in mora iz množice potencialnih informacij izbirati samo tiste, ki so zanj strateško najpomembnejše. S tem si lahko pojasnimo tudi pojav pozornosti: posameznik usmeri svoje čute proti točki, ki je zanj strateško najpomembnejša, pri čemer pride hkrati do inhibicije drugih čutnih vtisov. Še več, prav inhibicija je temeljni pogoj, da sploh lahko pride do take ali drugačne usmerjenosti pozornosti ter akcije. Temeljna značilnost psihičnega je namreč izbira, izbire pa si ne moremo misliti brez inhibicije (Diamond et al.: 133 ss.).

Navzkrižje med zahtevo po izčrpanosti informacije ter zahtevo po njeni omejitvi se torej rešuje s pomočjo izbora najrelevantnejših informacij. Vendar pa je problem mogoče rešiti tudi na učinkovitejši način. Kot je ugotovila Gestalt-psiologija, ki smo jo v naši razpravi že omenili, se namreč čutni vtisi ne javljajo v obliki posameznih elementov, temveč kot bolj ali manj strnjene, zaključene celote. Taka celota je v nekem smislu en sam čutni vtis, ki pa hkrati že vključuje posamezne elemente. Če si hočem denimo zapomniti besedo "element", mi ni potrebno, da bi si najprej zapomnil vseh sedem črk, ki jo sestavlja. Nasprotno, to besedo dojamem kot eno samo celoto in se pri tem posameznih črk niti ne zavedam. Kljub temu pa so vse te črke že vključene v tej celoti. To mi omogoča, da s svojimi čuti hkrati zaznam veliko število informacij in vendar zadostim tudi zahtevi po omejitvi njihovega obsega.

Načelo celote in načelo izbora relevantnih informacij pa se kaipa da

ne izključujeta, temveč se dopolnjujeta med seboj. Kot smo že omenili, se namreč prikazujejo celote našim čutom na nekakčem "ozadju" ali "polju", od katerega se hkrati odbijajo ter izstopenič. Spet imamo tarej opravka z izborom določenih elementov ter hkrati z izločanjem, potlačitvijo, inhibicijo drugih.

Če zapustimo sfero čutnih vtisov in stopimo v sfero misli, pa se srečamo s še učinkovitejšim reševanjem navzkrižja med zahtevo po omejitvi informacije ter zahtevo po njeni izčrpnosti. Naletimo namreč na neslutene možnosti, ki jih prinaša abstrakcija. Abstrakcija nam omogoča, da združimo pod enim in istim skupnim imenovalcem nešteto konkretnih empiričnih podatkov, ki nam jih posredujejo čuti. Žival, ki se je znašla v pasti in se uspešno rešila iz nje, bo lahko tako pridobljeno znanje, kako se rešiti iz pasti, uporabila tudi v prihodnje, ko se bo ponovno znašla v podobni pasti. V tem primeru namreč ne bo reagirala samo na neko konkretno past, temveč na abstraktno idejo pasti kot take, svojo konkretno izkušnjo z neko konkretno pastjo bo posplošila, ekstrapolirala na vse podobne pasti. Kljub temu pa je pri živali abstrakcija še vedno samo implicitna, se sproži šele ob neki konkretni zaznavi. Nasprotno pa je človek iznašel simbol, iznašel je besedo kot nosilca abstrakcije, in tako lahko operira z abstrakcijami v svoji glavi, ne da bi mu bilo treba pritegniti konkretnost in specifičnost individualnih pojavov.

Še posebno pa postane zanimiv pojav abstrakcije, če ga gledamo v zvezi z organsko teorijo osebnosti Kurta Goldsteina. Goldstein poudarja namreč celovito, organsko strukturo osebnosti, hkrati pa vidi temeljno tendenco razvoja osebnosti prav v vedno večji abstraktnosti. Ljudje z možganskimi poškodbami, ki jih je med drugim proučeval Goldstein, se pogosto nekako ne morejo odlepiti od konkretnosti, se dvigniti na abstraktne raven. Podobno je po Goldsteinu temeljna značilnost duševne bolezni prav nesposobnost abstrahiranja. Duševni bolnik opaža le posamezne primere, ni pa jih sposoben s pomočjo abstrakcije povezati v neko širšo celoto.

V zvezi s tem je enako zanimivo tudi dejstvo, da je prav Goldstein,

in to še pred Maslowom, uvedel v psihologijo pojem samoaktualizacije. Z mehanističnega stališča je namreč pojem samoaktualizacije ali "samouresničenja" nesmisel, kajti s tega stališča stvari pač so ali niso, in zato tudi ne moremo trditi, da stvari "postajajo" one same. Sleherna sprememba neke stvari namreč pomeni že po definiciji, da je stvar postala nekaj drugega kot je bila prvotno, in torej po definiciji ni več ona sama.

Nasprotno pa se nam pokaže zadeva, če jo gledamo z organskega vidika v povsem drugačni luči. Primerjava zarodka in odraslega organizma nam pokaže, da zarodek že vključuje lastnosti odraslega organizma, vendar samo v možnosti. Njegov razvoj lahko torej razumemo v smislu aktualizacije, uresničenja teh možnosti. (Mimogrede naj omenimo, da nikakor ni naključje, če je uvedel pojem možnosti v filozofijo ravno Aristotel, ki je bil najbolj biološko usmerjen med vsemi grški mi filozofi.) Podobno je za živi svet značilen tudi pojav regeneracije: v najpreprostejši obliki lahko opazujemo ta pojav pri rani, ki se nam ponovno zarase, tako da o prvotni poškodbi ne ostane niti sledu. V še mnogo bolj izraziti obliki pa nastopa ta pojav pri nekaterih preprostejših živalih, ki jim lahko odrežemo kar cel ud, pa jim bo ponovno zrasel v prvotni obliku. Dogaja se celo, da iz enega samega dela živali ponovno zraste celo nova žival.

Podobno zakonitost je odkrila Gestalt-psihologija tudi na področju percepcije. Kot že rečeno, opažamo predmete v svojem okolju običajno v obliki nekakšnih celot. Vendar pa so te celote pogosto "slabe", imamo namreč vtis, kot da jih nekaj "manjka". Seveda pa moramo pri tem opozoriti, da take manjkajoče dele v veliki meri dopolni že naša percepcija sama. Že bežna skica na papirju, ki vsebuje le nekaj črt, nam lahko pričara celotno človeško figuro. Prav tako se nam lahko mimogrede spremeni v človeka grm ob poti, ki ga nerazločno vidimo v mraku. Iz kapnikov v podzemeljski jami nam fantazija pričara najrazličnejše človeške in živalske figure. Kljub temu pa se dogaja, da je percipirana celota še vedno slaba, ker določen element manjka ali pa ne ustreza celoti. Če slišimo denimo samo prvih nekaj not znane melodije, nam ta melodijsa dobesedno obvisi v zraku in nas nekeko sili, da jo sami nadiljujemo.

Ob vseh teh primerih pa se nehčte spomnivo na teste inteligentnosti. Tudi pri teh testih se namreč srečamo z najrazličnejšimi oblikami nekakšnih celot, ki jih je treba tako ali drugače popraviti ali dopolniti. Eden najbolj znanih takih testov, Ravenove Progresivne matrice, sestoji iz vrste nepopolnih vzorcev, pri katerih je treba dopolniti manjkajoče dele. Seveda pa pri tem ne gre za občutek čutne ali estetske skladnosti, tako kot pri melodiji ali liku, temveč za neki logični red ali zaporedje, ki ga je treba odkriti. Ob tem se nam hkrati ponuja tudi kritika pojma abstrakcije, kot ga je postavil Aristotel in kot ga je poznala celotna klasična filozofija. Abstrakcija v tem smislu je pomenila splošni pojem, v katerega so bili preprosto vključeni vsi enaki ali podobni pojavi. Predpostavljala je torej edinole odnos identitete med temi pojavi, ne pa tudi cele vrste drugih odnosov, ki lahko nastopajo med pojavi, denimo odnosa večji-manjši. Kot opozarja Cassirer, pa pri abstrakciji ne gre preprosto za ugotovitev identičnosti različnih pojavov, oz. za ugotovitev dejstva, da spadajo različni pojavi v eno in isto skupino, temveč za ugotovitev nekega pravila, reda ali sistema, po katerem so ti pojavi povezani. Odnos enakosti ali ekvivalentnosti različnih pojavov je samo eden, najpreprostejši med temi odnosi. Po drugi strani pa postavlja Gabel identifikacijo nasproti strukturacijski in opozarja na statično, reduktionistično tendenco, ki jo ima identifikacija pri duševnih bolnikih (Gabel: 249).

Inteligentnost smo na drugem mestu opredelili kot sposobnost predelave informacij oziroma kot sposobnost, razbrati iz kompleksa danih podatkov nove podatke, ki so v njih implicirani, niso pa neposredno očitni (Makarovič 1984: 20). Vendar pa je ta definicija zgolj operativna. Pove nam le to, kako se inteligentnost kaže, manifestira, * giba pa se vprašanju, na čem temelji to manifestiranje. Odgovor na to vprašanje se glasi, da temelji na uvidevanju nekega reda, neke notranje logike pojavov, iz katerega neposredno sledi tudi uvidevanje pravila za dopolnitev celote teh pojavov. Opravka imamo torej s povsem podobno zadevo kot je regeneracija pri živih organizmih. Organ, ki pri živali ponovno zraste v svoji prvotni obliki, je samo zunanjia manifestacija, ki sledi iz notranje logike genetskega koda, ki ga poseduje žival v svojih celicah.

Ko je struktura kot celota enkrat dana, določa ta struktura tudi svoje dele, podobno kot lahko v tekstu, katerega smisel razumemo, običajno brez posebnih težav dopolnimo manjkajoče črke ali celo besede. Ko imamo pred seboj melodijo kot celoto, se pravi pravilo, kakšni morajo biti odnosi med posameznimi toni, lahko brez večjih težav nadomestimo napačne ali manjkajoče tone s pravilnimi. Tako si lahko razlagamo skoraj nedoumljivo dejstvo, da je lahko Mozart nosil v svoji glavi cele simfonije, ki vendar sestoje iz tisočev različnih tonov. V resnici namreč simfonija nikakor ni množica tonov ali celo not, čeprav se nam na zunaj tako kaže, temveč pravilo, kakšni morajo biti odnosi med temi toni, in sleherni od teh tonov je končno odvisen od tega pravila. Glasbena genialnost, kakršna je bila Mozartova, je v neposredni zvezi s kompleksnostjo glasbene strukture, ki jo je nekdo sposoben dojeti ali ustvariti, podobno kot je intelligentnost v neposredni zvezi s kompleksnostjo logične strukture.

Pri testih intelligentnosti gre za strukture, ki so že vnaprej dane in jih je treba samo še odkriti. Iz tega pa logično sledi, da je pri njih vedno mogoč le en sam pravilen odgovor, podobno kot bo za glasbeno izšolano uho v neki skladbi povsed pravilna le ena, čisto določena kombinacija tonov, vse druge pa bodo neustrezne. Za način Mozartovega ustvarjanja ni nič tako zelo značilno kot tista anekdota, po kateri naj bi na cesarjevo pripombo, češ, da je v njegovi operi "preveč not", samozavestno odvrnil, da ni med njimi niti ena odvečna. Ravno zato, ker je v Mozartovih skladbah takoreč sleherna nota z neizprosno logiko sledila iz strukture celote, je lahko nosil cele svoje simfonije v glavi in jih potem samc še vrgel na papir.

Tesna povezava med intelligentnostjo in umetniškim ustvarjanjem, ki jo intuitivno začutimo v Mozartovi glasbi, pa nam postane še očitnejša, če upoštevamo tudi Mozartove lastne izjave. V Mozartovem primeru smo namreč lahko srečni, da nimamo opravka le z enim največjih umetnikov vseh časov, ampak nam je ta umetnik zapustil tudi celo vrsto beležk o načinu svojega ustvarjanja.

V nekem pismu opisuje "ozart, v kakšnih okoliščinah in kako doživi umetniško navdihnenje, in nadaljuje:

Vse to vname mojo dušo, in če me nič ne moti, se moj predmet razširi, postane sistematičen in določen, in celota, čeprav morda dolga, stoji pred menoj skoraj popolna in končana, tako da jo lahko premerim, kakor čedno sliko ali lep kip, z enim samim pogledom. V svoji predstavi tudi ne slišim posameznih delov zaporendo, ampak slišim takorekoč vse skupaj. Ne morem povediti, kakšen užitek je to! ... Tistega, kar je bilo tako proizvedeno, ne pozabim zlepa, in morda je to najlepši dar, za katerega se moram zahvaliti svojemu božanskemu Stvarniku (po Vernonu: 55).

Kot vidimo, poudarja Mozart sočasnost ustvarjane strukture. Čeprav se seveda sleherna glasba odvija v času, obstaja temeljni red, iz katerega izhaja, zunaj prostora in časa, podobno kot neko logično načelo ali matematični aksiom. Opravka imamo s sfero veljavnosti, ne s sfero stvarnosti, čeprav sta seveda obe sferi medsebojno povezani, podobno kot genetski kod in fizična struktura organizma. Podobno kot je genetski kod nekakšen ključ do fizične strukture organizma, je tudi glasbena inspiracija ključ do fizične strukture glasbe, kot se dogaja v času in prostoru. Mimogrede velja v zvezi s tem opozoriti na neko temeljno načelo genetike, ki je hkrati osnova darvinizma in pobija lamarkistično tezo o dedovanju pridobljenih lastnosti. Informacijski tok teče vedno le v eni smeri, od genetskega koda k fizični strukturi organizma, ne pa tudi obratno. V podobnem smislu so tudi v umetniški stvaritvi posamezni deli odvisni od strukture celote, medtem ko celota ni odvisna od posameznih delov.

Enovitost in sečasnost strukture pa ni le golo dejstvo, s katerim je treba pač računati, temveč je tudi temeljni pogoj umetniškega doživetja. V pismu, ki smo ga pravkar navedli, Mozart ne poudarja brez razloga radosti, ki izhaja iz tega, da ima vso celoto sočasno, naenkrat pred seboj. V zvezi s tem je zanimivo naslednje Mozartovo razmišljanje v pismu očetu, ki se nanaša na njegovo opero Idomeeo:

Povejte mi, ali se Vam ne zdi, da je govor podzemskega glasu predolg? Premislite dobro. - predstavljajte si gledališče, glas mora biti strašen, prediren - poslušalec mora misliti, da je res tako - kako pa naj tako učinkuje, če je govor pre-dolg in so poslušalci zaradi tega vedno bolj prepričani, da nič ne pomeni? - Če bi v "Hamletu" duh tako dolgo ne govoril, bi še močneje učinkoval. - Ta govor tu je tudi lahko skrajšati, s tem več pridobi kakor izgubi (po Hildesheimerju: 252).

Zakaj je kratkost tako pomembna za doseganje umetniškega učinka, je podrobneje pojasnil Edgar Allan Poe. Podobno kot pri Mozartu imamo tudi pri Poeju opravka z velikim umetnikom, ki je hkrati tudi natančno analiziral svoje umetniško ustvarjanje. Še več! Nedtem ko srečamo pri Mozartu končno le nekaj bežnih pripomb in opazk o njegovem ustvarjanju, Poe ni bil samo umetnik, ampak tudi znamenit umetnostni kritik, ki je med drugim podrobno in sistematično analiziral tudi svoje lastno umetniško ustvarjanje. V tem oziru je najpomembnejša njegova Filozofija kompozicije, kjer je analiziral nastanek svoje velike pesnitve Krokar, in Pesniško načelo. Oboje smo dobili nedavno tudi v slovenskem prevodu.

Podobno kot Mozart, poudarja tudi Poe pomembnost kratkosti umetniškega dela, a pri tem natančno pojasni, zakaj je pomembna ta kratkost. Po njegovem namreč literarno delo ne sme biti "predolgo, da bi se ga dalo prebrati brez premora" (Poe: 42). S tem bi namreč "umanjkal neizmerno pomemben učinek, ki izhaja iz enotnosti vtisa..." Dodatno pojasnilo o pomembnosti celote pa izhaja iz ugotovitve, da se deli te celote nekako redsebojno podpirajo, potencirajo med seboj:

Nesmrten občutek globoko v človekovi duši je potentakem preprosto občutek lepote. To je tisto, kar vodi k naslajanju nad različnimi oblikami, zvoki, vonjavami in čustvi, nad katerimi biva. In tako kot se lilia ponovi v jezeru, ali Amatilisine oči v ogledalu, je ustno ali pisno ponavljanje teh oblik, zvokov, barv, vonjav in čustev podvojen vir radosti (ibid.: 56-7).

Ko govorí Poe o ponavljanju, seveda nima v mislih golega dodajanja

enega in istega. Ena temeljnih značilnosti vseh umetnosti je ritmičnost, torej neke vrste ponavljanje. Vendar pa gre pri slaherni ponovitvi za ponovitev v neki novi, specifični situaciji, s čimer se hkrati ohranja identiteta strukture ter se ta struktura bogati z novo raznolikostjo. Tako nam Poe pojasnjuje tudi posmen znamenitega pripeva nevermore v svojem Krokarju:

Pripev ali spremjava, kot je splošno v rabi, se ne omejuje le na svoj lirski spis, ampak je njegov učinek odvisen od moči enoličnosti – tako v zvoku in misli. Prijetnost se dosega z bolj z občutkom istovetnosti – ponavljanja. Učinek sem razgradil, da bi ga spremenil in stopnjeval, tako da sem se na splošno trdno držal enoličnosti zvoka, medtem ko sem stalno menjaval misel... (ibid.: 44-5, podčrtava moja. – J.M.).

V zvezi z odvisnostjo delov od celote je značilen tudi način Poejevega ustvarjanja. Poe svojega Krokarja ni začel pisati v začetku, temveč na vrhu. Najprej je napisal tisto kitico, kjer doseže pesem vrhunec, kjer je najbolj strnjena celotna ideja pesmi, in šele iz tega vrhunca polagoma razpletal začetek in konec pesmi (ibid.: 47). Pesmi torej ni gradil iz kosov, ki bi jih dodajal enega drugemu, temveč je najprej oblikoval nekakšno kar celote in šele iz te celote nekako izvedel posamezne dele.

V luči teh načel nam postane razumljivejša tudi Poejeva trditev, da v umetniškem ustvarjanju ni ničesar poljubnega ali naključnega. V zvezi s svojim Krokarjem pravi namreč naslednje:

Moja namera je jasno pokazati, da v njegovi kompoziciji ni mest, ki bi ga bilo mogoče pripisati naključju ali navdahnjenju – da je delo potekalo po načrtu, postopoma, do popolnosti z natančnostjo in s strogo doslednostjo matematičnega problema (ibid.: 42).

Iz vsega tega lahko izpeljemo tudi pomemben kriterij vrednosti umetniškega dela. Ta vrednost je tem večja, s čim večjo notranjo nujnostjo sledijo posamezni deli iz celote. Ena najbolj izdajalskih značilnosti šarlatanskega produkta ali zmazka se kaže v tem, da bi

bil katerikoli njegov del lahko tudi drugačen, pa celota zaradi tega ne bi bila niti boljša niti slabša. Tako imamo denimo pri modernih glasbenih eksperimentih pogosto občutek, da gre za čisto slučajno "nakladanje" posameznih zvokov, ki bi lahko bilo takšno ali drugačno in bi se lahko končalo prej ali kasneje. Eden temeljnih znakov odsočnosti ustvarjalnosti je poljubnost - in to seveda ne velja samo za umetniško, ampak tudi za znanstveno, tehniško, filozofsko in religiozno ustvarjanje.

Seveda pa se ob tem nehote vorašamo, kaj je potem takem s svobodo ustvarjanja? Kaj ni temelj slehernega ustvarjanja ravno svoboda? Tintoretto je denimo slikal na svojih upodobitvah Zadnje večerje pse in mačke, kar prav gotovo ne izhaja iz notranje logike tega slovenskega sakralnega prizora, ampak je njegovo direktno nasprotje. Verjetno je marsikdo občutil takšno početje preprosto kot muho, kot svčjevoljo slikarja. Pa vendar to početje ni bilo samo izjemno drzno, ampak tudi izrazito originalno in ustvarjalno. Na svoji najznamenitejši upodobitvi Zadnje večerje - tisti v cerkvi San Giorgio Maggiore - pa je šel Tintoretto še dalje in je naslikal poleg živali še angele. Ekstremno sakralnost je torej združil z ekstremno profanostjo. V sredini podobe opazimo mačka, ki oblizuje umazano posodo, pod stropom pa podobe angelov, ki se zlivajo s svetlobo leščerbe in zakajenim vzdušjem predmestne krčme.

Vendar pa nam ravno ta primer odlično ponazarja dialektiko svobode in nujnosti v umetniškem in sploh slehernem ustvarjanju. Umetnik je svoboden v gradnji strukture svoje umetnine. Pri tem pogosto združuje najbolj raznorodne elemente - kakršna sta denimo v našem primeru sakralno in profano. Združuje lahko karkoli. Še več: čim večja je raznovrstnost elementov, ki jih spravlja v medsebojno zvezo, tem večja je njegova originalnost in s tem potencialna kreativnost (prim. Makarovič 1986: 11 ss.), tem večja je seveda tudi njegova svoboda.

Toda v trenutku, ko je struktura zgrajena, vstopi ustvarjalec v carstvo nujnosti. Tega sicer ne gre razumeti čisto dobesedno, kajti gradnja strukture lahko poteka tudi vzporedno z njeno praktično iz-

vedbo. Le malo je tako genialnih ustvarjalcev, ki bi bili sposobni, tako kot Mozart, oblikovati celoto do zadnje popolnosti v lastni glavi in jo potem samo še vreči na papir. Običajno se gradnja strukture kot celote prepleta z njeno konkretno izvedbo. Pri glasbeni improvizaciji se denimo struktura gradi sproti, kot se konkretizira glasba. Vendar pa tudi v tem primeru velja, da že izgrajena struktura določa svoje dele in izvedbo – in s čim večjo nujnostjo jih določa, tem višja je tudi stopnja ustvarjalnosti. Podobno kot umetnik, je tudi znanstvenik v prvi fazi svojega raziskovanja svoboden, ko si izbira temo svojega raziskovanja in oblikuje delovne hipoteze. Podobno kot umetnik, izraža tudi znanstvenik pri tem svoje vrednote, težnje, ideale. Toda ko se loti preverjanja svojih hipotez, se mora podvreči strogim pravilom znanstvenega postopka, težiti mora kar največji objektivnosti in nepristranosti. Podobno je tudi umetnik v svojem delu podvržen notranji logiki, notranji nujnosti strukture, ki jo je sam ustvaril.

Ta dialektika svobode in nujnosti v ustvarjalnem procesu izhaja seveda iz dvojnosti subjekta in objekta. Subjekt producira čim večje število možnosti, da bi lahko med njimi izbral in realiziral najustreznejšo. Opravka imamo s podobnim procesom kot pri čutni zaznavi, ki skuša najprej zajeti čim širšo sfero informacij, nato pa te informacije selekcionirati in jih spraviti v čim bolj ekonomično, obliko. Vendar pa je sedaj situacija ravno obratna kot pri čutni zaznavi: raznolikost namreč sedaj ne izhaja iz zunanjega predmetnega sveta, temveč iz subjekta samega, in tudi redukcija in sinteza raznolikosti se ne izvrši v subjektu, tako kot pri čutni zaznavi, temveč nasprotno pri konfrontaciji subjekta z zunanjim objektom. Kako si lahko to razlagamo?

Predvsem moramo upoštevati dejstvo, da imamo sedaj opravka s kognitivno produkcijo, z oblikovanjem novih kognitivnih vsebin, medtem ko smo imeli pri čutni zaznavi opravka s sprejemanjem informacij iz okolja. Kognitivni procesi potekajo v obeh primerih na podoben način, se pravi v smeri selekcije in sinteze, razlika pa je seveda v tem, ali je izhodišče procesa v objektu ali v subjektu. "Prvem

primeru gre za centripetalne čiroma receptivne procese, " drugem pa za centrifugalne čiroma reaktivne.

Kakšen pa je odnos med obema vrstama procesov? Če izhajamo iz predpostavke, da je miselna produkcija mogoča šele na osnovi nekega vnaprej danega materiala v obliki informacij, bomo morali seveda priznati, da so receptivni procesi primarni v primerjavi z reaktivnimi. Če hočemo odnos med obema vrstama procesov razumeti natančnejje, pa se moramo še nekoliko ustaviti pri receptivnih procesih.

Receptivni procesi se ne končajo s čutno zaznavo, temveč se z njo nasprotno šele začnejo. Čutna zaznavava sama po sebi še ne omogoča nikakršne kognitivne produkcije, iz preprostega razloga, ker poteka zaznavanje v času in si zaznave preprosto sledijo. Medsebojna primerjava in kombinacija zaznav je mogoča šele tedaj, ko se pojavi spomin. Spomin je v bistvu prevladanje časovne raznovrstnosti čutnih vtisov, ki se v duševnosti posameznika nekako združijo v eno samo, sočasno celoto. Šele hkratna razpoložljivost velike množice informacij v spominu omogoča posamezniku miselno produkcijo, podobno kot je tudi pri računalniku prav kapaciteta spomina eden temeljnih dejavnikov, ki določajo njegovo zmogljivost. Prav spomin omogoča posamezniku oblikovanje različnih možnosti "miselni produkciji, o čemer smo pravkar govorili, nakar sledi izbor in sinteza najustreznejših.

Če se sedaj vrnemo k temeljnemu problemu kognicije, kot smo ga formulirali zgoraj, se pravi k problemu zajetja kar najširše množice podatkov in združitve teh podatkov v kar najbolj strnjeno celoto, se lahko prepričamo, kako štiri kognitivne funkcije, ki smo jih skicirali, v svojih medsebojnih odnosih prispevajo k reševanju tega problema. Naloga čutne zaznave je zbrati čim večjo množico podatkov, spomin pa zaznavo pri tem še dopoljuje, ker skrbi za to, da so ti podatki istočasno dostopni. Hkrati pa spomin pri "skladiščenju" podatkov te podatke seveda tudi seleкционira in sintetizira - skratka ekonomizira njihovo skladiščenje. Širina razpoložljivih podatkov pa se še poveča v procesu kognitivne produkcije, ko se oblikujejo novi podatki iz starih. Tako se razširi pahljača možnosti do

največje možne mere, dokler se proces ne zaključi z najožjo selekcijo in najstrožjo sintezo.

Vendar pa sledi temu še kognitivna kontrola dobljenih rezultatov, se pravi začetek novega ciklusa, ki se spet začne z receptivnimi procesi.

• Guilfordov model strukture intelekta

Naša zgoraj izvajanja dobijo presenetljivo potrdilo v Guilfordovem modelu strukture intelekta. Pri tem moramo pripomniti, da govorí Guilford o celoti kognitivnih sposobnosti kot o "inteligentnosti", medtem ko ima "kognicija" pri njem precej ožji pomen. Celotno kognitivnih sposobnosti si predstavlja v nekakšnem trodimenzionalnem prostoru, dimenzijs katerega tvorijo operacije, vsebine in produkti. Sleperna sposobnost v tem prostoru je določena po vrsti operacije, vsebine in produkta, na katero se nanaša. Ker razlikuje Guilford pet različnih operacij, štiri različne vsebine in šest različnih produktov, lahko z množenjem teh treh števil ugotovimo, da predvideva njegov model 120 različnih sposobnosti. Prednost modela je torej vsekakor, da izpelje iz majhnega števila predpostavk veliko število konkretnih pojavov. Po drugi strani pa je model izredno uporaben za oblikovanje novih hipotez o še ne odkritih sposobnostih in je omogočil konstrukcijo množice novih testov za merjenje teh sposobnosti. Tako razpolagamo danes z blizu 800 testi, ki se nanašajo na sposobnosti, kot jih postulira Guilfordov model. Pri tem moramo seveda upoštevati, da običajno merijo eno in isto sposobnost različni testi. Matematično si lahko predstavljamo sposobnost kot dolčeno os v faktorskem prostoru, posamezni testi pa so v večji ali manjši meri nasičeni z danim faktorjem. Pri tem velja poudariti, da priznava Guilford samo pravokotne faktorske rešitve in faktorsko čiste teste, ki so nasičeni samo z enim faktorjem. Sedaj pa se najprej ustavimo pri dimenzijsi operacij, ki je vsekakor najpomembnejša.

Guilford in Hoepfner (1971: 20) definirata operacije kot "glavne vrste intelektualnih aktivnosti ali procesov" ali kot "stvari, ki jih opravlja organizem pri predelavi informacij", pri čemer je informacija definirana kot "tisto, kar organizem diskriminira". Posamezne operacije se navajajo v strežno določenem, logično utemeljenem zaporedju, in sicer takole:

Kognicija (C). Neposredno odkritje, dojetje, ponovno odkritje ali prepoznavanje informacije v njenih različnih oblikah; razumevanje ali zapopadenje.

Spomin (M). Fiksiranje na novo pridobljene informacije v smislu shranjenja. Operacijo spomina moramo razlikovati od obsega spomina.

Divergentna produkcija (D). Generiranje logičnih alternativ iz dane informacije, pri čemer je poudarek na raznolikosti, količini in relevantnosti outputa iz istega vira. Verjetno vključuje reprodukcijo v smislu transfera (ki ga spodbujajo novi namigi).

Konvergentna produkcija (N). Generiranje logičnih sklepov iz danih informacij, kjer je poudarek na doseganju enkratnih ali konvencionalno najboljših izidov. Verjetno je, da dana (ključna) informacija v celoti določa izid, kakor v matematiki in logiki.

Evaluacija (E). Primerjava podatkov v informaciji glede na variable

in presojanje glede na ustreznost posameznim kriterijem (pravilnost, identiteta, konsistenco itd.)."

Češčno je, da se navedene operacije hkrati nanašajo tudi na posamezne faze v spoznavnem procesu. Te faze so funkcionalno povezane med seboj, se takorekoč nadgrajujejo ena na drugo. Posebno zanimiva se nam zdi pri tem povezava med spominom in divergentno produkcijo. Divergentna produkcija se namreč navezuje na sposobnost reprodukcije (recall). Poleg tega pa se navezuje na transfer. Če gre pri spominu za sposobnost "skladiščenja" informacij, gre pri divergentnem mišljenju za sposobnost njihovega ponovnega "priklicanja", pri čemer je poseben poudarek na "okretnosti" tega priklicanja v smislu transfера. Če vzamemo na primer Test oddaljenih asociacij (RAT), bo dobil testiranec na testu tem boljši rezultat, čim več različnih asociacij bo pri njem vzbudila dana beseda in čim širše bodo te asociacije, se pravi čim manj neposredno povezane z besedo samo. To lahko primerjamo z močjo in obsegom širjenja valov, ki jih povzročimo s tem, da vržemo kamen v vodo. Po vsej priliki je ta sposobnost v neki zvezi s širino medsebojne povezanosti informacij, ki so uskladiščene v našem spominu. Od te medsebojne povezanosti pa je najbrž odvisna tudi trajnost spomina. Lahko pa bi govorili tudi o "širini" zavesti. Pri tem se nehote spomnimo na Marxa ki je imel pri pisanju neprestano težave, ker se mu je vzbujalo preveč raznovrstnih asociacij. Znanega ameriškega sociologa Lipseta pa so imenovali poslušalci na salzburškem seminarju kar "fusnotenman", ker je takorekoč neprestano govoril v "fusnotah".

Podobno kot sledi divergentna produkcija po logičnem zaporedju neposredno za spominom, sledi konvergentna produkcija neposredno za divergentno. Tu namreč ne gre več za črpanje informacij iz spomina, temveč za izpeljavo logičnih sklepov iz že danih in zbranih informacij.

Prav razlikovanje med konvergentno in divergentno produkcijo v mišljenju je hkrati eden najpomembnejših Guilfordovih prispevkov.

To razlikovanje je v tesni zvezi z Guilfordovim pionirskim delom pri raziskovanju kreativnosti, pri čemer povezuje kreativnost z divergentno produkcijo.

Pozneje bomo sicer videli, da se nanaša kreativnost na povsem drugo dimenzijo sposobnosti kot divergentna produkcija; vendar pa nikakor ne gre odrekati pomena niti pojmu divergentne produkcije, niti testom divergentne produkcije, ki jih je uvedel Guilford.

Pri klasičnih testih inteligentnosti dobi testiranec v testnem materialu vse podatke, ki so potrebni za ustrezno rešitev. Isto velja tudi za tiste teste inteligentnosti, ki jih označuje Guilford kot teste konvergentne produkcije. Pri testih divergentne produkcije pa je testni material nasprotno nepopoln. Testiranec ga mora sam dopolniti, zato so tudi rešitve, do katerih se dokoplje, lahko različne.

Testi divergentne produkcije so "nestrukturirani", podobno kot projektični testi osebnosti. Seveda pa je sam izraz "divergentna produkcija" nekoliko zavajajoč. Vzbuja namreč vtis, kot da dobi testiranec v roke neko gradivo in nato iz tega gradiva oblikuje različne produkte. V resnici pa je ta različnost produktov šele sekundarna. Do nje lahko pride šele na osnovi različnih podatkov, ki pa jih testiranec ne dobi že v testu, temveč jih mora šele sam poiskati. Temeljna sposobnost, za katero gre, torej sploh ni sposobnost divergentne produkcije kot take, temveč predvsem sposobnost najdenja gradiva, ki omogoča tako produkcijo.

Pri divergentni produkciji je torej posameznik razmeroma neodvisen od tega, kar mu je nposredno dano v izkušnji. Pri tem pa zamenemo na eno temeljnih značilnosti kreativnega mišljenja.

Trstenjak govorí v zvezi s kreativnostjo o "nepredmetnem" mišljenju, ki ne izhaja iz že danega predmeta, temveč svoj predmet šele išče. Čeprav se pri tem seveda opira na pobude iz okolja. Po njegovem je tudi ustvarjalno mišljenje v končni fazi predmetno, vendar mora ta predmet najprej najti, pri čemer Trstenjak izrecno poudarja, da posameznik ta predmet sam "vnese v situacijo" oziroma ga "projicira iz sebe v okolje" (Trstenjak 1981: 103).

Pri konvergentni produkciji pa imamo opravka predvsem s tistimi sposobnostmi, ki jih merijo klasični testi intelligentnosti. Pri teh testih je gradivo visoko strukturirano, pravilne rešitve so določene že vnaprej in svoboda izbire je predvsem svoboda zmote, podobno kot po krščanski doktrini prihaja posameznikova svobodna volja do izraza predvsem tedaj, kadar ravna v nasprotju z božjo voljo. Posameznik lahko pri teh testih izrazi svojo individualnost le toliko, kolikor ravna napačno, medtem ko so pri testih konvergentne produkcije odgovori tem boljši, čim bolj so individualni.

Konvergentni produkciji sledi po Guilfordu evaluacija. Tu pa vidimo, da nimamo opravka samo s procesom, temveč s procesom, ki poteka v krogu. Znova se namreč vrnemo tja, kjer smo začeli: h kogniciji. Evaluacija je namreč tudi sama

spet neke vrste kognicija, očakanje, registriranje itd. Razlika je le v tem, da to ni več "nedolžna" kognicija, kognicija kar tako, temveč že izhaja iz določenih kriterijev presoje. Pri kogniciji gre takorekoč za "deviško" stvarnost, ki se je spoznanje šele loteva, medtem ko gre pri evaluaciji za presojo informacij, ki so že rezultat miselnega procesa. Opravka imamo z neke vrste kontrolno funkcijo v spoznavanju, ki presoja zadovoljivost njegovih rezultatov. Če so rezultati presoje ugodni, se očitno lahko spoznavni proces konča, v nasprotnem primeru pa nastopi nov ciklus spoznavanja.

Glede na podobnost funkcij, ki jih opravlja kognitivne in evaluativne sposobnosti, predlagamo za oboje skupni izraz perceptivne sposobnosti. Pri tem se opiramo na Eysenckovo revizijo Guilfordovega modela (1973: 194 ss.). Tudi Eysenck postavlja podoben trodimenzionalen model strukture intelekta kot Guilford, vendar pojuje pri tem posamezne dimenzijske intelekta nekoliko drugače. Namesto o operacijah govorí o mentalnih procesih, namesto o vsebini pa o testnem materialu, medtem ko nadomešča dimenzijo različnih produktov, ki se mu zdi manj pomembna, z dimenzijo kvalitete, pri čemer razlikuje med faktorjem hitrosti in faktorjem učinkovitosti (speed in power). V tem trenutku pa nas zanima seveda predvsem vprašanje, kako pojuje mentalne procese, ki ustreza Guilfordovim operacijam.

Peterico različnih operacij, ki jih navaja Guilford, nadomešča Eysenck s hierarhijo percepcija-spomin-mišljenje. Videti je, da pri tem percepcija ustreza Guilfordovim operacijam kognicije in evaluacije. Namesto konvergentne in divergentne produkcije pa očitno postavlja Eysenck mišljenje (reasoning). Eysenck namreč ne priznava razlike med divergentnim in konvergentnim mišljenjem, pri čemer se sklicuje predvsem na rezultate raziskave Getzelsa in Jacksona, ki nista dobila bistveno višjih korelacij med testi kreativnosti samimi, kot pa med testi kreativnosti in testi inteligentnosti (Eysenck: 486).

Kljub temu pa je videti, da moramo razliko med konvergentnim in divergentnim mišljenjem ozircma med inteligentnostjo in kreativnostjo

"socno ohraniti. Pri vsej kreativni testov kreativnosti pa Eysenck opira med drugim na Wallach in Hogan (1963: 225 ss.). Ta dva avtorja pa sta sicer res zara opozorila na pomankljivosti obstoječih testov kreativnosti ali bolje na pomankljivosti metod ugotavljanja kreativnosti, vendar sta nato ugotovila, da kreativnost ne korelira bistveno z intelligentnostjo, če jo ugotavljamo v posebej pripravljeni in sproščeni atmosferi. Pod takimi pogoji so se jima gibale korelacije med merami kreativnosti okrog 0,4, korelacijs med merami intelligentnosti okrog 0,5, med intelligentnostjo in kreativnostjo^{na} okrog 0,1.

Glede na to menimo, da lahko ohranimo razlikovanje med konvergentnim in divergentnim mišljenjem, ki ga je postavil Guilford in ki približno ustreza razlikovanju med kreativnostjo ter intelligentnostjo. Nasprotno pa združujemo kategorijo kognicije in evaluacije pri Guilfordu v širšo skupino, ki jo imenujemo po Eysenckovem zgodu skupino vercentivnih sposobnosti (nizm. slitev 5).

razlikuje Guilford Poleg operacij, ki jih opravljajo različne sposobnosti, tudi vsebine informacij, na katerih se izvajajo te operacije. Eysenck pa razlikuje poleg mentalnih procesov še "testne materiale". V obeh primerih gre za podoben koncept, vendar se avtorja pri svoji klasifikaciji teh vsebin oziroma materialov nekoliko razlikujeta. Eysenck razlikuje med verbalnimi, numeričnimi in spacialnimi materiali, izhaja torej iz delitve, ki se je v psihologiji uveljavila že zdavnaj. Guilforova klasifikacija pa je nekoliko bolj zapletena. Razlikuje namreč med figuralnimi, simboličnimi, semantičnimi in vedenjskimi vsebinami. Pri tem figuralne vsebine deloma ustrezano spacialnim po Eysencku, vendar so koncipirane mnogo širše in se ne nanašajo samo na vizualne, ampak tudi na druge čutne vtise. Semantične vsebine deloma ustrezano verbalnim materiahom po Eysencku, vendar po Guilfordu pri tem ne gre toliko za besede same po sebi, ampak za pojme, ki so lahko označeni tudi drugače kot z besedami. Pri simboličnih vsebinah gre za znamenja, ki nimajo pomena sama po sebi, pri čemer gre lahko za črke, številke, glasbene simbole itd. Pripomniti pa velja, da Guilford ne razlikuje rosenega numeričnega faktorja.

Guilfordov posebni dodatek pa so še vedenjske vsebine, ki se nanašajo na človeške potrebe, stališča, želja, razpoloženje, emocije, cencije, nisli itd., kot jih opisajo pri sebi in drugih in niso niti

figuralne niti verbalne. Pripomniti velja, da se nanašajo "praznine", kolikor jih danes še srečamo v Guilfordovem modelu, predvsem na to vrsto sposobnosti, sicer pa je ogromna večina sposobnosti, ki jih postulira model, potrjenih. Vedenjske sposobnosti pa predstavljajo seveda čisto posebno, specifično in tudi težavno področje raziskovanja, s katerim so se psihologi doslej le malo ukvarjali. Vendar pa je Guilford tudi na tem področju opravil pionirske delo.

Tretja dimenzija sposobnosti, ki jo postavlja Guilfordov model, pa so, kot že vemo, produkti. Pri tem razlikuje Guilford med enotami, razredi, relacijami, sistemi, transformacijami ter implikacijami. Vendar pa se nam zdi ta dimenzija za naš problem manj pomembna, zato naj jo preidemo.

Vsekakor nam daje Guilfordov model s funkcionalnega vidika podobno strukturo kognitivnih sposobnosti kot smo jo lahko očrtali že v prejšnjem poglavju, izhajajoč iz čisto teoretskih predpostavk odprtrega sistema. Poleg tega pa obogati to funkcionalno dimenzijo še z vsebinsko, ko govori o posameznih vsebinah informacij. Videli smo, da je ti dve dimenziji v bistvu sprejel tudi Eysenck. Vendar pa je to le en vidik Guilfordovega modela. Njegov drugi vidik je velikanska množica različnih, med seboj neodvisnih sposobnosti, ki jih dobí Guilford s križanjem svojih treh dimenzij.

V tem oziru pa Eysenck ostro kritizira Guilforda. Ugotavlja namreč, da mu sistem razпадa na množico posameznih faktorjev, da nikjer ne odkrije generalnega faktorja, ki ga je na koncu moral priznati celo Thurstone (Eysenck 1976: 76), in da ne priznava hierarhične strukture sposobnosti, ki jo je odkrila vrsta drugih psihologov. Po njegovem mnenju je temeljna Guilfordova napaka v tem, da dela s seleкционiranimi vzorci ljudi, tako da se mu umetno zmanj-

Načelo korelacijskih rezultatov je tudi utrjeni pa ugotavlja, da tudi Guilfordovi natančni testovi posredno korelirajo med seboj (ibid.: 77).

Vendar pa imajo vsi ti pomisleni le omejeno veljavo. Četudi sprejmemo očitek, da so Guilfordovi vzorci bolj ali manj izrazito selekcionirani glede na raven sposobnosti, se pravi izrazito "inteligentni" ali izrazito "neumni", se dobljeni rezultati vendarle presenetljivo skladajo s postavljenim modelom. Pripomniti velja tudi, da model ni bil postavljen "iz glave", čeprav je na prvi pogled tako videti, temveč ga je Guilford gradil polagoma, na osnovi empiričnih rezultatov. Selekciranost vzorcev je sicer lahko zbrisala vlogo generalnega faktorja, vendar je to morda celo prednost, saj so tako prišli bolj do izraza specifični faktorji. Pripomniti pa velja tudi, da nikakor ne drži, da bi vsi Guilfordovi testi pozitivno korelirali med seboj, kakor trdi Eysenck. Povprečna korelacija med Guilfordovi testi se namreč giblje nekje okrog vrednosti 0,2, kar je zelo malo, zlasti če pomislimo, da so pri tem šteti tudi testi, ki so nasičeni z istim faktorjem in zato seveda morajo izrazito pozitivno korelirati med seboj. Če upoštevamo to dejstvo, potem morajo biti korelacije med testi, ki se povezujejo z različnimi faktorji, resnično neznatne. Dvomljiv je tudi očitek o selekcioniranih skupinah.

Kot ugotavlja sam Guilford na primeru dveh srednjih šol, kjer je bilo testiranih skupno nekaj manj kot 1000 dijakov s 35 testi divergentne produkcije, se dobljena faktorska struktura ni bistveno spremenila, če so bili vzorci selekcionirani glede na raven splošne inteligentnosti (IQ). Pri selekcioniranih skupinah faktorska struktura ni bila mnogo izrazitejša: povprečno število testov na faktor je znašalo pri neselekcionirani skupini 4,0, in ni padlo pri nobeni od selekcioniranih skupin na manj kot 3,1. Po Guilfordu je, *omejenost vpliva selekcije v zvezi z dejstvom, da so korelacije med splošne intelligentnosti in divergentne produkcije v splošnem nizke*, čeprav Guilford ne pove, kolikšne so (Guilford-Hoepfner: 168-9).

Vljud temu pa odzidamo v Gui Fordovem modelu nekratno notranje ročislovje, ko po eni strani poudarja medsebojno ovisnost s mešanim mentalnim funkcijami, po drugi pa insistira na medsebojni neodvisnosti posameznih sposobnosti (prva Kvaščev: 41).

Vendar pa je v zvezi s tem poučen članek, ki za je objavil Guilford leta 1985 in ki kaže na smeri razvoja njegovega modela.

V tem članku Guilford svoj model diferencira še naprej.

Figuralne vsebine deli namreč sedaj na dve kategoriji: na vizualne in na avditorae. Tako se mu število med seboj neodvisnih sposobnosti na manj poveča od 120 na 150. Toda po drugi strani postulira poleg bazičnih sposobnosti, ki jih razume kot faktorje prvega reda, še kompleksne faktorje : drugega in tretjega reda, ki združujejo faktorje prvega reda. Faktorjev tretjega reda, najvišji faktorjev intelekta, naj bi bilo po njegovem, glede na število njegovih kategorij, skupno 16. Vendar pa Guilford še večno odločno klanjajo obstoje kakršnegakoli generalnega faktorja intelligentnosti (Guilford 1985).

Na primer kaže, da "drobljenje" intelekta, ki je značilno za Guilfordov pristop, nikakor ne izključuje medsebojnega povezovanja nizvodnih elementov v višje celote. Celostno in analitično razumevanje strukture intelekta poneni morja samo dveje različnih, veliko enosistemskih pristopov k eni in isti stvarnosti. Resnična struktura intelekta utegne biti bolj differencirana, pa tudi bolj lastna, kot nam kažejo naše današnje teorije. Je si imeli natančnejše merske instrumente za ocenjevanje kognitivnih sposobnosti, ki borda dobivači višje korelacije z posameznimi čassi. Neda hureti

ni morda olimpli vse razlike. Vzameli bi celo vse, če bi imeli več različnih merskih instrumentov, ki bi zajeli širšo sfere intelekta, kot je pokazalo ravno Guilfordovo raziskovanje.

Po drugi strani pa vprašanja o medsebojni povezanosti ali neodvisnosti posameznih sposobnosti ni mogoče postaviti absolutno, temveč je povezano z vorašanjem hierarhije sposobnosti. To hierarhijo si lahko predstavljamo tako, da je medsebojna odvisnost in vrepletenost sposobnosti tem večja, za čim višjo raven sposobnosti tre. To značilnost strukture sposobnosti je pojasnil sam Guilford - čeprav se seveda bolj slabo ujema z njegovim lastnim modelom, ki ne priznava nikakršne hierarhije sposobnosti:

Enako je pri operacijah kognicija bazična za vse druge vrste; če ni kognicije, ni spomina; če ni spomina, tudi ni produkcije, kolikor stvari, ki se producira, izhajajo izključno iz zalog spomina. Če ni niti kognicije niti produkcije, tedaj tudi ni evaluacije. Če gremo od začetka modela k njegovemu koncu, opazamo torej vse močnejšo odvisnost ene operacije od druge (Guilford, po Kvaščevu: 41).

Guilford vidi torej neko hierarhijo v procesu kognicije, ki se kaže vse večje medsebojno povezovanje posameznih sposobnosti, čim bolj proces napreduje. Pri tem pa se njezova concencija prenenetljivo ujema s struktornim hierarhičnim modelom intelekta, ki ga je že leta 1949 postavil Cyril Curt. Če avimo se zanj pri tem modelu!

f) Hierarhije kognitivnih sposobnosti

Burtov model hierarhije kognitivnih sposobnosti prikazuje skica 6. Kot vidimo, predpostavlja ta model na "dnu" hierarhije posamezne senzacije oz. občutenja, ki se nato integrirajo na nivoju percepceje, nakar sledi integracija percepacij na nivoju asociacij in končno relacij, kjer pride do izraza "generalni faktor" intelekta. Še širšo in višjo celoto tvori nato struktura zavesti, ki vključuje razen kognicije tudi praktične aktivnosti, pri čemer so na "dnu" hierarhije posamezne oblike vedenja, podobno kot srečamo na dnu kognitivne hierarhije posamezne oblike senzacije.

V zvezi s tem modelom izjavlja burt naslednje:

Moje lastno stališče v veliki meri temelji na Sherringtonovih anatomskeh in fizioloških študijah možganskega in živčnega sistema, ki kažejo, da je struktura zavesti v bistvu hierarhična. Videti je, da sestojijo mentalni procesi in mentalne kapacitete iz sistemov znotraj sistemov. V skladu z njihovo relativno kompleksnostjo vidimo, da pripadajo posamezne komponente enemu ali drugemu od štirih ali petih nivojev, ki jih lahko razlikujemo (Burt, po Kvaščevu: 60).

Nivoji, ki jih razlikuje Burt, so presenetljivo podobni fazam kognitivnega procesa, ki jih razlikuje Guilford. Nakazuje se torej možnost medsebojne povezave dinamičnega in strukturnega vidika kognicije. Toda oglejmo si Burtov model natančneje:

Že na prvi pogled lahko opazimo veliko podobnost Burtovega modela z anatomsko strukturo človeškega živčnega sistema. V najbolj grobih črtah lahko rečemo, da sestoji človeški centralni živčni sistem iz ~~peripherij~~ živčnih ~~organov~~, ki se začenjajo v čutnih organih in vodijo v center - in iz ~~centralnih~~ ki prenašajo ukaze iz centra v mišice. Pri tem je značilna zlasti razpredenost, razčlenjenost indiferenciranost anatomskih struktur na prvi in zadnji postaji procesa - se pravi v čutnih organih in mišicah - v nasprotju s strnjenostjo ter integriranoščjo centra. Celota naših čutnih organov je videti kot nekakšen široko razvejan sistem lovč, ki na raznovrstne načine lovijo in zbirajo informacije iz zunanjega sveta ter iz notranjosti našega organizma. V naših možganih pa se te informacije na razne načine povezujejo ter predelujejo, dokler se končno ne izoblikujejo ukazi, ki spet potujejo po raznih živčnih poteh v razne dele našega organizma. Ta razlika med diferenciranoščjo periferije ter integriranoščjo centra se kaže tudi v strukturi možganske skorje. Najbolj jasno razčlenjen del možganske skorje je namreč območje okrog Rolandove brazde, kjer se vrstijo senzorični in motorični centri, ki sprejemajo sporočila iz posameznih delov telesa ozziroma oddajajo sporočila zanje. Podobne specializirane funkcije opravljajo tudi slušni in govorni centri v senčnem delu možgan, ter vidni center v njihovem zatilnem delu. Nasprotno pa je videti denimo celna regija možgan nekako "prazna", ni vezana niti na določen čutni organ niti na določen del telesa. Vendar pa se odvijajo prav v takih "praznih" regijah ključni duševni procesi, kajti prav tu se povezujejo informacije, prihajajoče iz raznovrstnih virov, kar omogoča celovito in smiselno delovanje posameznika. Znova moramo spomniti na vlogo integracijskega subsistema, ki ima ključno mesto v vseh odprtih sistemih.

Razčlenjenost periferije ter integriranošč centra omogoča or-

ganizmu, da se prilagaja raznolikosti ter spremenljivosti okolja in kljub temu ohranja svojo lastno celovitost in kontinuiteto. Zato struktura človeškega centralnega živčnega sistema, kot smo jo pravkar očrtali, nikakor ni naključna, temveč izhaja iz notranje logike delovanja odprtega sistema. In podobno strukturo nam prikazuje tudi Burtova shema.

Če postavimo to shemo "na glavo", pa lahko opazimo seveda tudi znatno podobnost z našim sistemom duševnih funkcij, kot smo ga prikazali na skici 4. Ena temeljnih razlik je sicer v tem, da Burt ne upošteva afektivnih funkcij, ampak samo operativne. Vendar pa nas ta razlika v tem trenutku ne zanima posebno, kajti naša pozornost ne velja delovanju človeške duševnosti kot celote, temveč predvsem problemu kognicije. Če se omejimo samo na ta problem, pa lahko vidimo posebnost Burtovega modela predvsem v tem, da pojmajo kognicijo izrazito hierarhično. Ko namreč napredujemo od nivoja percepцијe k nivoju relacij, postajajo kognitivne funkcije pri Burtu vse bolj enovite. Postavlja se vprašanje, ali lahko govorimo o podobni hierarhiji v smislu postopnega enotenja funkcij tudi če izhajamo iz sistema kognitivnih sposobnosti, kot smo ga prikazali na naši skici 5.

Predvsem moramo upoštevati, da imamo pri kogniciji opravka s podobnim, čeprav manjšim odptim sistemom kot pri psihičnih funkcijah v celoti. Razlika je predvsem ta, da moramo pri celoti psihičnih funkcij računati tudi s celoto posameznikovega okolja, medtem ko se pri kogniciji to okolje reducira na informacije. Zato lahko računamo tudi pri kogniciji, vzeti sami zase, na podobno strukturo kot smo jo našli pri centralnem živčnem sistemu v celoti ter pri Burtovem modelu – se pravi na razčlenjenost v periferiji, v sprejemnem in oddajenem subsistemu, ter na koncentracijo v centru. Temeljna funkcija kognicije je sprejemanje specifičnih informacij, njihove predelava na osnovi široke konfrontacije z drugimi informacijami in končno produkcija novih, prav tako specifičnih informacij.

Glede na vse to bi lahko rekli, da je Burtova shema pomembnejšiva.

Kognitivni proces namreč očitno ne napreduje od raznolikosti k celovitosti, temveč od raznolikosti preko celovitosti k novi raznolikosti.

Vendar pa ne smemo pozabiti, da Burta v njegovem modelu ne zanimajo produkti kognitivnih procesov, kakršni so denimo bolj ali manj razčlenjene informacije, temveč kognitivni procesi sami. Če si ogledamo te kognitivne procese, ki napredujejo od senzacij k relacijam, lahko opazimo vse večje napredovanje od vsebine k formi. Pri senzacijah gre namreč za raznovrstne čutne vsebine, medtem ko gre pri relacijah za abstraktne forme, v katere je mogoče vključiti kakršnokoli vsebino. Čisto logično napredujemo torej k "generalnemu faktorju".

Do podobnega sklepa pridemo, če analiziramo našo skico 5. Percepcija in spomin, ki se nahajata na desni strani skice, se namreč nanašata predvsem na določene vsebine, ki se zbirajo in skladiščijo v naših možganih, medtem ko se nanašata divergentna in konvergentna produkcija na formalne operacije pri obdelavi teh vsebin. V tem procesu prihaja do vse večje formalizacije in generalizacije, do vse večjega zanemarjanja konkretnih vsebin.

Vendar pa to nikakor ne pomeni, da so tudi končni rezultati, do katerih se dokopljemo v procesu kognicije, zgolj abstraktne in formalne narave. Obdelava informacij z vidika relacij je samo sredstvo, preko katerega pridemo do neke specifične informacije. To nam lahko pojasni preprosta analogija s človeško roko. V nasprotju z lokomotornimi, letalnimi, plavalnimi in drugimi okončinami različnih živali je človeška roka generaliziran organ, ki lahko opravlja najrazličnejše funkcije in rabi neštetim različnim namenom /prim. Trstenjak 1979: 27 ss./. Toda to ne pomeni, da lahko opravlja človeška roka samo nekakšno "generalno" aktivnost. Nasprotno, človeška roka lahko rabi najrazličnejšim konkretnim namenom. Podobno je tudi s človeškimi možgani, ki so sposobni reševati najrazličnejše probleme, in

prav to dejstvo se izraža tudi v obstoju "generalnega faktorja" umskih sposobnosti.

Iz vsega povedanega lahko razberemo, da v procesu kognicije pravzaprav nimamo opravka z eno samo hierarhijo, temveč z več različnimi hierarhijami. Že na drugem mestu smo razlikovali, naslanjajoč se na Talcotta Parsons-a, v odprtih sistemih dvoje različnih hierarhij: kibernetsko in energetsko /Makarovič 1986: 101/. Kibernetska hierarhija, ki ima svoj vrh v sprejemnem subsistemu, se nanaša na usmerjanje delovanja sistema - energetska hierarhija pa, ki ima vrh v oddajnem subsistemu, na omogočanje delovanja sistema. Slikovito je prikazal razliko med obema načeloma denimo Teilhard de Chardin, ko je po eni strani priznal, da človek ne more misliti, ne da bi se hrانil - po drugi pa poudaril, da zaužita hrana nima nikakršnega vpliva na vsebino in bogastvo človeškega mišljenja /citirano prav tam: 121/.

Če izhajamo iz tega razločevanja, gre pri hierarhiji kognicije, kot jo predstavlja Burt, vsekakor za energetsko hierarhijo. Pogoj delovanja kognicije so namreč tem bolj temeljni, za čim bolj formalne ter univerzalne kategorije gre, in zato postavlja Burt po vsej pravici v vrh te hierarhije generalni faktor.

Vendar pa odpira ta hierarhija samo formalne možnosti mišljenja kot takega, v podobnem smislu kot omogoča košček kruha, ki ga použijem, delovanje mojega organizma kot celote. Ničesar pa ne pove o tem, kakšna bo vsebina mojega mišljenja, kako se bo to mišljenje usmerjalo in kam bo težilo. Vse to pa je odvisno od kibernetske hierarhije, ki ima svoj vrh v percepciji. Prav vsebina tega, kar opažamo v svojem okolju, je namreč tisto, kar v zadnji instanci odloča o tem, kaj bomo razmišljali in kam bo usmerjeno naše mišljenje. Naj ob tem ponovno spomnimo na rdečo pego pri eugleni, ta prvi zametek ločnice, ki deli živalski svet od rastlinskega in je hkrati tudi prva slutnja živčnega sistema, duševnosti in kognicije! Vzdraženja, ki zadevajo rdečo pego, regulirajo in usmerjajo celotno dejanje in nehanje euglene.

In podobno funkcijo, čeprav seveda na neskončno višjem nivoju, ima tudi percepcija v okviru človeške kognicije.

Poleg teh dveh hierarhij, energetske in kibernetske, pa lahko razlikujemo v človeški kogniciji še tretjo hierarhijo, ki se kaže v odnosu med centrom in periferijo. Videli smo, da morajo vsi odprti sistemi nenehno reševati predvsem dvoje temeljnih problemov – problem prilagajanja dinamiki svojega okolja in ohranjanja lastne identitete – in da velja to tudi za sistem človeške kognicije. Zato je sistem prisiljen delovati v odnosu do okolja diferencirano in specifično, hkrati pa v svojem lastnem jedru vzdrževati notranjo povezanost, kot nam to plastično prikazuje tudi Burtov model. V našem modelu na skici 5 pa lahko vidimo, kako se kognicija cepi po eni strani na spomin ter divergentno produkcijo, ki rabita notranji organizacijski mišljenja* – po drugi pa na percepcijo in konvergentno produkcijo, s katrima se mišljenje prilagaja zahtevam okolja. V percepciji in konvergentni produkciji je posameznik vezan na zahteve okolja, v spomini in divergentni produkciji pa je bolj ali manj svoboden, kajti od njega samega je odvisno, kaj bo obdržal v spomini in kako bo kombiniral posamezne elemente iz svojega spomina. Toda stopnja te svobode in avtonomije je seveda relativna. Če vzamemo kot ekstremen primer eugleno, lahko ugotovimo, kako jo vzburjenja, ki jim je podvržena, premetavajo sem ter tja, ne da bi se jim mogla upreti. Podobno je tudi otrok v primer-

*/ Termín "divergentna produkcija" je v tem primeru seveda zavajajoč, kot smo nakazali že zgoraj. Bistvo kreativnosti, na kar se veže "divergentna produkcija", je namreč ravno "konvergenca", povezovanje raznorodnih elementov v nove celote. O divergentni produkciji lahko govorimo le v tem smislu, da odstopa od vnaprej postavljenih zahtev okolja.

javi z odraslim bolj ali manj prepuščen svojim hipnim vtisom. Čim bolj pa se bogati človeška izkušnja in čim večje so človekove sposobnosti njenega organiziranja, tem bolj se povečuje tudi distanca med danostmi in zahtevami okolja na eni strani ter med notranjo organizacijo človekovega mišljenja na drugi.

Tako pri Burtu kot tudi pri Guilfordu se kaže človeško mišljenje v obliki nekakšnega polmeseca, ki s svojima konicama zadeva v zunanje okolje in se hkrati boči nad njim, se vzpenja nad njim in se oddvaja od njega. Problem človekove svobode in avtonomije mišljenja, o katerem smo pravkar govorili, si lahko predstavljamo v smislu večjega ali manjšega obsega tega polmeseca - v smislu tega, kako velik blok opiše proces mišljenja, ko se odlepi od zunanje stvarnosti, preden se znova povrne k njej. Govorili bi lahko tudi o širini zamaha mišljenja, o njegovi širokopoteznosti.

S tem pa smo že prišli do ključnega problema človeške kognicije - do problema k r e a t i v n o s t i. Temeljni problem kreativnosti je namreč, koliko se misel samo suženjsko plazi po tleh stvarnosti, se sproti prilagaja danosti - in koliko se je sposobna dvigniti nad njo, vzleteti nad njo. Toda o tem več v naslednjem poglavju.

g) S t r u k t u r a k o g n i c i j e i n
k r e a t i v n o s t

Kreativnost smatramo za najvišjo manifestacijo človeške kognicije zaradi tega, ker je v njej najmočneje izražena njena aktivna, dejavna, ne le zgolj receptivna stran. Čeprav je v nekem smislu že sleherna čutna percepcija v nekem smislu kreativno dejanje, saj pretvarja fizične danosti zunanjega sveta v nekaj novega, se pravi v čutno danost, je aktivna stran človeške kognicije najizraziteje podana prav v človekovi kreativnosti.

Videli smo, da si lahko predstavljamo kognitivne procese v obliki nekakšnega loka, ki se začne pri percepciji zunanje stvarnosti, se nadaljuje v spominu ter divergentni produkciji in se končno s konvergentno produkcijo znova povrne k njej. Kreativnost ni toliko značilnost neke določene faze tega procesa, temveč predvsem značilnost

procesa kot celote. Pri tem je bistveno vprašanje, kolikšna je "širina" ali "zamah" tega loka - z drugimi besedami, kako močno se posameznik v tem procesu "odmakne" od zunanje stvarnosti, preden se znova povrne k njej. V zvezi s tem je zanimiva idealna polariteta med tipom "sanjača" in tipom "birokrata", kot jo postavlja Pečjak (1985). Birokrat je po njegovem človek, ki se opira izključno na objektivne podatke iz zunanjega okolja, medtem ko črpa sanjač izključno iz svoje lastne subjektivnosti. Ta razlika med sanjačem in birokratom pa ni samo kognitivna, ampak tudi motivacijska. Tudi motivi, iz katerih se napaja mišljenje, izhajajo pri birokratu izključno iz zunanjega okolja, pri sanjaču pa izključno iz njegove lastne notranjosti. Tako sanjač kot birokrat sta glede na ustvarjanje jalova, vendar iz popolnoma nasprotnih razlogov. Birokrat ni ustvarjalen zaradi tega, ker se preprosto ni sposoben odlepiti od stvarnosti, medtem ko je sanjač takorekoč "preveč" ustvarjalen, se oddalji od stvarnosti tako zelo, da ni sposoben znova najti stika z njo. Če uporabimo našo prejšnjo podobo kognitivnega loka, lahko rečemo, da je pri birokratu ta lok ekstremno ozek, pri sanjaču pa je sicer širok, vendar se je prav zaradi svoje širine nekako razlomil in torej ni več sklenjen lok.

Kreativnost lahko torej razumemo nekako v smislu "introvertiranosti" mišljenja: v smislu tega, koliko se smisel odlepi od neposredne danoosti ter subjektivizira. V zvezi s tem naj opozorimo na raziskave "intuitivnega" mišljenja (Westcott 1964). Intuitivno mišljenje za svoje delovanje ne potrebuje mnoga konkretnih podatkov. Videti je, da je s tem povezana tudi sposobnost soočenja z nestrukturiranim materialom in tolerance do nedoločenosti, ki je značilna za kreativne osebe.

Če analiziramo obstoječe definicije inteligentnosti, lahko opazimo, kako se pri njih vedno znova pojavljata pojma učenja in prilagajanje (prim. Jurman 1983: 199), se pravi ustreznosti zahtevam zunanje stvarnosti. Kot ugotavlja Jurman, gre pri testih inteligentnosti običajno za "nadaljevanje vzorca", se pravi za sklepanje po analogiji iz neke že vnaprej dane situacije (ibid.: 200). Po njegovem je intelligentno mišljenje usmerjeno proti obstoječemu, kreativno pa proti

neoostanječemu (Jurman 1985: 107).

Vendar pa se ta Jurmanova teza nevarno približuje romantični teoriji o stvarjenju ex nihilo, ki sicer upravičeno poudarja specifično naravo kreativnosti, vendar pri tem pretrga povezavo tega pojava z drugimi pojavi in ga napravi tako za nekaj mističnega in nerazločljivega. Če namreč pretrgamo povezavo kreativnosti z danostmi zunanjega sveta, se nam nujno postavi vprašanje, odkod se kreativnost potem takem napaja. Nehote se spomnimo ob tem na Pečjakovega sanjača, ki se izclira od zunanje stvarnosti in prav zato ni kreativen. Po našem mnenju pri kreativnosti ne gre za posameznikov stik z zunanjim stvarnostjo sam po sebi, temveč za vprašanje neposrednosti ali posredovanosti tega stika. Kreativni posameznik se ne izolira od stvarnosti, pač pa to stvarnost preoblikuje, transformira, subjektivizira.

Toda v čem je bistvo te transformacije? V teorijah kreativnosti se poudarja znova in znova kot osrednji pojav fuzija ali sinteza (prim. Makarovič 1986: 22 ss.). Na prvi pogled je videti ta pojav v nasprotju s pojmom "divergentnega" mišljenja, vendar je to le videz. Sleporna sinteza je namreč individualna sinteza, ker je rezultat specifične kombinacije specifičnih elementov. Izvor individualizacije ni izolacija, temveč nasprotno medsebojna povezanost. Toda kako pride do te povezanosti? O tem smo govorili že zgoraj, ko je bil govor o spominu. Predvsem spomin je tisto, kar omogoča simultan prisotnost različnih elementov v zavesti posameznika in torej tudi njihove kombinacije. V zvezi s tem je pomembna ugotovitev Kvaščeva, ki je našel med kreativno in nekreativno skupino gimnazijcev izrazite razlike ne samo v obsegu informiranosti, ampak tudi v trenutni količini informacij v spominu (Kvaščev 1981: 119). Ob tem nam postane razumljivejša tudi zveza med spominom in divergentno produkcijo, o kateri smo govorili že zgoraj. Treba pa je seveda pozdariti, da divergentna produkcija ni preprosto mehanično odvisna od spomina kot takega, saj ni določena že po samem obsegu spomina, temveč predvsem po načinu, kako posameznik razpolaga s svojimi spominskimi informacijami.

Pri tem se nam zdi posebno pomemben pojav simultanosti, ki ga podarja Jaušovec, ko opredeljuje ustvarjalni proces kot "integracijo simultanih nasprotij" (Jaušovec 1982). Podobno poudarja Trstenjak sinhroničnost v ustvarjalnem procesu:

Sinhronost procesov v ustvarjalnem dogajanju pomeni drug, nevsakdanji čas. Kakor ima vsako živo, zlasti čuteče in misleče bitje, svoj biološki čas, različen od vseh drugih, tako tudi ustvarjalnemu človeku bije drugačna ura kot pri drugih, ura sicer nepoznane zgoščenosti dogajanja, ki kaže ne le zaporednost sprememb, marveč tudi sočasnost, ura, v kateri se zaporednost zgošča v en sam trenutek, ki prehiteva sam sebe, ki zaporednost vizije celo sprevrača, ura vizionalnosti in evidence, kakor da jo navijajo še nedognani učinki LSD (Trstenjak 1980: 159).

Seveda se ob tem takoj spomnimo na doživetja ustvarjalnega navdiha, ko postane ustvarjalcu nenadoma raznovrstnost prisotna v čudežni sočasnosti⁹ in ko sploh izgine doživetje časa. Toda kakšna je fizio-loška osnova tega doživetja? Morda jo moramo iskati v hemisferičnosti pri delovanju človeških možgan. Kot kažejo raziskave, ki jih je pri nas izvedel Jaušovec, so kreativni procesi verjetno povezani z dominacijo delovanja desne hemisfere ali pa s povezanostjo delovanja obeh hemisfer (Jaušovec 1983). Pri tem je še zlasti pomembno dejstvo, da je za levo hemisfero značilna sekvenčnost, za desno pa simultana obdelava gradiva (ibid.: 187). Nasprotno pa pripisuje Luria sukcesivno procesiranje informacij sprednjemu, simultano pa zadnjemu delu možganov (Hynd-Willis: 146).

Simultanost psihičnih procesov je temeljni pogoj tistega, kar velja po mnenju najrazličnejših avtorjev kot bistvo kreativnosti: združevanja heterogenih elementov v nove celote. Toda ustvarjalni posameznik se ne samo odlikuje po tem, da je sposoben oblikovati take celote iz heterogenih elementov, temveč je tudi sam, kot osebnost taka celota. Literatura o velikih ustvarjalcih je denimo polna razprav o patoloških potezah njihovih osebnosti. Po drugi strani pa imamo pričevanja o njihovem naravnost robustnem mentalnem zdravju. To je videti na prvi pogled protislovno, vendar je utemeljeno v objektivnih dejstvih, kot bomo videli v drugem delu naše razprave. Vsaj deloma pa lahko pojasnimo ta paradoks že na osnovi tega, kar smo povedali zgoraj.

Tako smo pravkar govorili o "introvertiranosti" kreativnega mišljenja. Tako mišljenje se je sposobno nekako odlepiti od neposredne danosti, se subjektivizirati. Toda če gre ta proces predaleč, bomo imeli seveda opravka s psihotičnim načinom mišljenja, kakršen je značilen za shizofrenika, ki se je popolnoma odturnil od stvarnosti. Shizofrenija pa je seveda diametralno nasprotje kreativnosti. Introvertiranost mišljenja je lahko kreativna edinole v primeru, da se povezuje z njegovo "ekstravertiranostjo" s trdno zasidranostjo v zunanji stvarnosti. Sožitje teh dveh nasprotij, ki se v vsakdanjem življenju sicer izključujeta, je "norma" za kreativnega posameznika.

Ena od temeljnih značilnosti kreativnega posameznika je torej raznolikost njegove osebnosti. Odpovedati se moramo upanju, da bomo tega posameznika lahko odkrili samo na osnovi enega samega indikatorja. Njegova osebnost je sestavljena iz različnih, pogosto na pogled nezdružljivih komponent.

Toda pri vsem tem smo še vedno samo pri analizi sposobnosti, ki so povezane s kreativnostjo. Kreativnosti pa se ne moremo približati, če ne zajamemo celotne osebnosti posameznika, in to bomo skušali storiti v naslednjem delu naše razprave.

II. STRUKTURA KREATIVNOSTI

a) Kreativnost v kogniciji, osebnosti, ravnanju in produktu

V prejšnjem poglavju smo srečali dvoje diametralno nasprotnih konceptij človeškega intelekta kot celote in s tem tudi pojava kreativnosti - kot posebnega vidika te celote. Prvo od teh konceptij, ki smo jo srečali pri Eysencku, bi lahko imenovali globalistično, medtem ko bi lahko imenovali drugo, ki je zlasti ekstremna pri Guilfordu, atomistično. Zgodovino teh dveh konceptij lahko zasledujemo že od vsega začetka raziskovanja inteligenčnosti. Zanimivo je, da je Spearmanova teorija generalnega faktorja inteligenčnosti (1904) celo starejša od prvega testa inteligenčnosti, ki ga je skonstruiral Binet (1905).*) Zanimivo pa je tudi, kako Guilford poudarja, da je moral Spearman kasneje opustiti svoje prvotno stališče in priznati tudi "grupne" faktorje (Guilford 1985: 227). Po drugi strani pa poudarja Eysenck, kako je moral Thurstone, ki je postavil nasproti generalnemu faktorju svoje posebne "primarne sposobnosti", kasneje omiliti to stališče in predpostaviti generalni faktor, ki deluje v vseh teh sposobnostih (Eysenck 1976: 76).

Način, kako Eysenck in Guilford izigravata oba velika klasika raziskovanja inteligenčnosti, Spearmana in Thurstona, enega proti drugemu, nam kaže po eni strani nevzdržnost ekstremno globalističnih ali ekstremno atomističnih pojmovanj inteligenčnosti - vendar nam hkrati priča, da polemika med globalisti in atomisti nikakor ni končana. In res bi lahko rekli, da sta se danes oba ekstrema deloma še bolj zaostrila kot nekoč.

Guilfordova teorija je ne samo ekstremen primer atomističnega pristopa, ampak bi jo lahko imenovali celo nekakšno deductio ad absurdum

*) Čeprav je strogo vzeto začetnik testiranja inteligenčnosti že Francis Galton, ki je skonstruiral prve teste že v prejšnjem stoletju.

tega pristopa. Z vidika te teorije nam razpadne človeški intelekt na skoraj nepregledno množico posameznih sposobnosti. Pa ne samo to. Sam razvoj teorije nam priča, kako se lahko to število sposobnosti po geometrijski progresiji povečuje v nedogled. Tako smo denimo videli v prejšnjem poglavju, kako je Guilford razcepil svojo prvotno kategorijo figuralnih vsebin na vizualne in slušne, s tem pa se je število sposobnosti avtomatično povečalo za 50, kajti upoštevati moramo seveda, da ustrezajo tem vsebinam tudi različni produkti in operacije. Podobno ugotavlja Humphreys, da si lahko mislimo tudi večje število dimenziј kot jih pozna Guilford, kar bi nam dalo na tisoče različnih sposobnosti (Humphreys: 203, 206). Po drugi strani pa Guilfordovi faktorji niti niso "čisti", ali bolje: čisti so le v statističnem, ne pa tudi v psihološkem smislu. Vsak med njimi vključuje troje različnih dimenziј, ki ga hkrati povezujejo z vsemi ostalimi faktorji. *Predvsem* † pa ne smemo pozabiti, da so psihološki testi pač umetne tvorbe. Pojem neke sposobnosti je mogoče skonstruirati čisto umetno in v skladu s tem je mogoče skonstruirati tudi test, ki naj bi meril to sposobnost. Seveda bi delali Guilfordu veliko krivico, če bi trdili, da so njegove sposobnosti preprosto "izmišljene". Zlasti v prvi fazi svojega raziskovanja je bil Guilford prisiljen na osnovi rezultatov empiričnih raziskav zavreči celo vrsto hipotez, ki so se zdele na prvi pogled logično evidentne. Tako je denimo zavrgel vabljivo hipotezo o razlikah med sposobnostjo sintetičnega ter analitičnega mišljenja. Kot že rečeno, je njegov model fundiran na impresivnem številu empiričnih raziskav. Kljub temu pa nas niti teoretsko niti empirično ne more povsem zadovoljiti.

Po drugi strani pa je Guilfordov atomizem pri analizi intelekta v tesni zvezi z zaprtostjo njegovega pojmovanja intelekta kot celote. Podobno kot izhaja Guilford iz izoliranosti posameznih faktorjev intelekta, izhaja tudi iz izoliranosti intelekta kot celote. Raziskuje ga namreč samega zase, ne da bi se pri tem kaj mnogo menil za strukturo osebnosti kot celote. Prav tako se ne ukvarja mnogo s problemom validacije svojih testov glede na zunanje kriterije. Po njegovem je test validiran že s svojimi korelacijami z drugimi testi se pravi s svojim mestom v strukturi intelekta, kot se izraža v

testnih rezultatih. Pri tem izhaja iz predpostavke, da sodelujejo pri sleherni človeški dejavnosti različne sposobnosti in da torej veljavnosti testa glede na uspeh pri neki dejavnosti sploh ne smo iskati na osnovi preprostih korelacij med testnim rezultatom in uspešnostjo, temveč kvečjemu na osnovi multiplih korelacij, pri čemer istočasno upoštevamo rezultate različnih testov, ki merijo različne sposobnosti. S kombinacijo svojih faktorsko čistih testov je dobil Guilford približno enake multiple korelacije s kriteriji, kot če je uporabil standardne teste sposobnosti (Guilford-Hoepfner: 301).

Povsem drugače pa gleda na problem intelektualnih sposobnosti in še posebej na problem kreativnosti Eysenck. Videli smo že, da Eysenck v skladu s svojo teorijo o enotnosti intelekta zanika obstoj kreativnosti kot posebne sposobnosti. Prav tako odklanja tudi Guilfordov pojem divergentne produkcije. Čeprav tudi sam poudarja pomembnost raziskovanja kreativnosti, je hkrati prepričan, da se je treba problema lotiti na drugem kraju kot se ga je lotil Guilford, in sicer v sferi interakcije med intelektom in strukturo osebnosti kot celote. V smislu te interakcije razlaže tudi pojav divergentne produkcije, pri čemer hkrati zanika njeno zvezo s kreativnostjo:

Osebnostni faktorji součinkujejo z dosežki na testih intelligentnosti na mnoge načine, in zanemarjenje teh faktorjev prav lahko vodi k povsem napačnim sklepom. Kot primer lahko vzamemo obsežno delovanje, ki se zadnje čase opazuje v zvezi s konvergentnimi in divergentnimi tipi testov... v raziskavah te vrste pogosto označujejo kandidate, ki so uspešni na divergentnih testih, kot "kreativne", in to sklepanje včasih raztegujejo na druge zaželene kvalitete intelekta, kakršna je "originalnost"... Dejansko divergentni testi (na)nikakor niso novi; pod naslovom testov "fluentnosti" so bili med zgodnjimi odkritji londonske šole, in tipična zborka takih testov je ponatisnjena v Cattellovem (1936) Priročniku mentalnih testov. Ugotovljeno je bilo, da ti testi korelirajo z ekstravertiranostjo (Eysenck 1960), in že Spearman (1926) je poudaril, da

se je prav ta faktor "pokazal kot glavni vzrok, zakaj se ljudje smatrajo za "bistre" ali za "originalne" ." Hudsonove študije krepko podpirajo tako razlago; "divergentni" šolarji so v primerjavi s "konvergentnimi" bolj fluentni, delajo več napak na klasičnih testih, so čustveno bolj izstopajoči, so bolj družabni in imajo rajši "humanistične" kot "naravoslovne" predmete - kar je vse značilno za ekstraverte v primerjavi z introverti. Dejansko (kot priznava Hudson) ni nobenih dokazov, da bi bili "divergentni" fantje bolj kreativni kot "konvergentni"; kot poudarja, je človek lahko "kreativen" na različne načine (Eysenck 1973: 208).

V zvezi s tem naj pripomnimo, da je odkril Kvaščev, podobno kot nekateri tuji avtorji, pozitivno zvezo med kreativnostjo ter introvertiranostjo, ne pa ekstravertiranostjo (Kvaščev 1981: 177 ss.). Očitno torej ne samo da ni govora o pozitivni zvezi med kreativnostjo in ekstravertiranostjo, temveč je zveza celo diametralno obratna. Pri tem pa je Kvaščev kot kriterij kreativnosti uporabljal ravno teste divergentne produkcije, ki jih kritizira Eysenck. Očitno je torej, da ti testi niso enoznačno pozitivno povezani z ekstravertiranostjo, kot misli Eysenck. Seveda pa govori prav ta ugotovitev v prid Eysenckovi tezi o pogojenosti kreativnosti po osebnostnih faktorjem. Pa tudi sicer omogoča ravno Eysenckova teorija osebnosti potrditev povezave med kreativnostjo in osebnostno strukturo.

Podobno kot pri obravnavanju inteligentnosti, je Eysenck tudi v svoji teoriji osebnosti diametralno nasprotje Guilfordu. Podobno kot poudarja v zvezi z inteligentnostjo pomen generalnega faktorja, izhaja tudi v teoriji osebnosti iz skrajno preprostega in ekonomičnega modela. "Eysenck je v nasprotju do drugih teorij, ki so tako rekoč preobremenjene z zamotanimi spremenljivkami, postavil teorijo osebnosti, ki pozna le malo dimenzij, ki pa so zato tem skrbneje izdelane" (Trstenjak 1969: 556). Poglavitni dimenziji, s katerima skuša pojasniti osebnostne razlike med ljudmi, sta samo dve: introvertiranost-ekstravertiranost in nevrotičnost. Prav teorija teh dveh dimenzij pa se je odlično obnesla tudi pri razlagi kreativnosti. V raziskavi, ki sta jo leta 1973 izvedla Götz in Götz,

se je namreč pokazala, da je pri skupini študentov slikerstva tem bolj izrazito izstocala kombinacija nevrotičnosti ter introvertiranosti, čim više je bila ocenjena njihova nadarjenost. Študentje, ki so bili ocenjeni kot nenadarjeni, se po svojih rezultatih praktično niso razlikovali od splošne populacije. Nadarjeni študentje pa so že izrazito odstopali v smislu introvertiranosti ter nevrotičnosti, medtem ko je bilo pri tistih študentih, ki so bili ocenjeni kot izjemno nadarjeni, odstopanje še prav posebno veliko (Eysenck 1976: 256-8). Diametralno nasprotno podobo osebnosti kot ti študentje pa so pokazali poklicni vojaki (ibid.: 258).

Videti je, da gre pri kreativnem posamezniku večinoma za čustvenega introverta, ki ga je klasična teorija temperamentov imenovala "melanolika". Tak posameznik se rad zapira vase, po drugi strani pa glede na svojo čustvenost in občutljivost neprestano "prisluškuje" svojim notranjim vzgibom. Seveda se ob tem nehote spomnimo na "sanjača", o katerem govoril Pečjak in ki črpa gradivo za svoje razmišljanje predvsem iz svoje lastne notranjosti, ne pa iz zunanjega okolja. Pri ekstravertiranih posameznikih, ki so bolj usmerjeni v neposredno okolje, pa je očitno "lok kognicije", o katerem smo govorili v prejšnjem poglavju, ožji in se manj oddalji od neposredne danosti. Ti posamezniki so lahko sicer zelo praktični in tudi "intelligentni", kolikor razumemo intelligentnost v smislu prilagojenosti zahtevam okolja, vendar manj kreativni. Pa tudi hladen introvert, ki nima bogatega čustvenega življenja in je manj "nevrotičen" v Eysenckovem smislu, bo verjetno manj kreativen. Njegova introvertiranost se bo kazala predvsem v njegovi notranji stabilnosti, v spoštovanju določenih načel, ali pa preprosto v zvestobi starim navadam. Pogosto bo tak introvertiranec morda še najbliže tipu filistra, vestnega uradnika ali birokrata.*)

* V tem oziru se nikakor ne moremo strinjati s pojmom "birokrata", kakor ga opisuje Pečjak. Po njegovem je birokrat neposredno odvisen od zunanjih vtisov in v tem smislu soroden "obrtniku". Pesnica pa je seveda ravno nasprotna, kajti dejansko je birokrat slep za zunanjo stvarnost, je ne upošteva in "jaha na principih", ki jih je nekoč vsrkal vase in se jim za nobenc ceno ni veljan odpovedati. S tem sicer ne zanikamo teoretske pomembnosti idealnega tipa odvisnosti od zunanje stvarnosti, kot ga je formuliral Pečjak, vendar menimo, da je poimenovanje tega tipa z "birokratom" skrajno ponesrečeno.

Lahko pa bi navedli še druge raziskave, ki kažejo na odvisnost kreativnosti od osebnostne strukture in dinamike. Že v prejšnjem poglavju smo navedli raziskavo Kogana in Wallacha, ki je pokazala, da je korelacija med testi inteligenčnosti in testi kreativnosti praktično izginila, če so otroci reševali teste kreativnosti v sproščenem ozračju in brez časovnih omejitev. Drug tak primer, ki kaže, da je kreativnost neodvisna od inteligenčnosti, pač pa ^{odvisna} od strukture osebnosti, pa so Rokeachovi eksperimenti v zvezi z reševanjem problemov "Čakca Skakca" (Joe Doodlebug). Ti problemi so podobni testom kreativnosti. Rokeach je ugotovil, da uspešnost oseb pri reševanju teh problemov ne korelira z inteligenčnostjo, pač pa korelira z rezultati na njegovi lestvici dogmatizma (Rokeach 1960: 171-181; glej tudi Trstenjak 1981: 85-6).

Gleda na te rezultate je videti, da so "odprt" ljudje bolj kreativni kot pa zaprti in dogmatični, ter da ta zadeva nima mnogo opravka z inteligenčnostjo.

Toda ali to morda pomeni, da lahko pri raziskovanju kreativnosti kognitivno komponento sploh zanemarimo? Ali lahko v tem oziru pritegnemo psihoanalitikom, ki se ukvarjajo z osebnostno dinamiko kreativnosti in puščajo pri tem vprašanje sposobnosti ob strani? S tem se najbrž ne moremo strinjati. Guilford in Hoepfner sta izračunala korelacije med rezultati svojih testov divergentne produkcije in desetinami različnih lestvic stališč ter ocenjevalnih lestvic, vendar sta dobila pri tem le malo statistično pomembnih korelacijs. Pa še tiste statistično pomembne korelacije, ki sta jih dobila, so bile večinoma nizke in so se gibale nekako med 0,1 in 0,2. Na koncu svojega pregleda pa izjavljata: "V splošnem lahko zaključimo, da obstaja le malo ali pa nič dokazov, ki bi govorili v prid stališču, da so različne sposobnosti genetsko ali kako drugače odvisne od motivacijskih ali temperamentnih dispozicij. Šibke zveze, ki jih lahko najdemo med obema vrstama meritev, verjetno kažejo, da osebnostne poteze diferencialno prispevajo k dosežkom na testih sposobnosti v povprečju z manj kot desetimi odstotki" (Guilford-Hoepfner 344-5).

Seveda pa moramo upoštevati, da imamo v tem primeru opravka samo s

korelacijskimi s testi, ne pa tudi s kreativnostjo, kot se kaže v resničnem življenju. Korelacije ~~je~~ med osebnostnimi potezami in rezultati na testih divergentne produkcije nam še ne povedo, koliko so te osebnostne poteze in ti rezultati sami prediktivni v realnih situacijah, kjer se kaže posameznikova kreativnost.

Spoloh se lahko vprašamo, kakšen je pravzaprav pomen načih mer kreativnosti, pa naj bodo to že rezultati testov ali pa osebnostne preizkušnje, če te mere niso validirane s konkretnimi življenjskimi situacijami, kjer se kaže posameznikova kreativnost. Vendar pa se znajdemo pri tem v nekam paradoksalni situaciji. Če bi lahko presojali vrednost mer kreativnosti izključno po tem, koliko korelirajo z realno situacijo, bi namreč teh mer sploh ne potrebovali. Zadovoljili bi se lahko z neposrednim opazovanjem konkretnih situacij. Vendar pa nam to ne zadošča, in v tem oziru smo v psihologiji pravzaprav v podobni situaciji kot v večini drugih znanosti. Vzemimo na primer pojav težnosti, s katerim se ukvarja fizika. Kljub temu, da se ljudje srečujemo s tem pojavom neprestano, nam neposredno opazovanje ne zadošča, če mu hočemo priti do dna. V ta namen potrebujemo posebne, laboratorijske raziskovalne pogoje, v katerih lahko izvajamo naše kontrolirane eksperimente. Zato lahko trdimo, da ni naša neposredna življenjska izkušnja tista, s katero preverjamo veljavnost načih eksperimentov, temveč so nasprotno ravno naši eksperimenti način, s katerim preverjamo veljavnost naše izkušnje.

Predobno velja tudi za psihologijo. Če vzamemo za primer inteligentnost, lahko denimo trdimo, da ne razpolagamo z nobenim boljšim merilom inteligentnosti, kot je test inteligentnosti. Našo neposredno presojo inteligentnosti nekoga validiramo zato s pomočjo testa, medtem ko bi bila validacija testa samega s tako neposredno presojo seveda problematična. Vendar pa se znajdemo pri tem v specifični situaciji, povsem drugačni od tiste, ki jo srečamo v večini naraščovskih znanosti.

Samo po sebi se razume, da inteligentnosti ne moremo meriti na tako neposreden način, kakor denimo fizik meri temperaturo. Posamezne

testne postavke, pa tudi celotni sklopi teh postavk nam dajejo le skrajno približno podobo tega, kar naj bi merile. Šele s kombinacijo mnogih takih postavk in različnih sklopov se preko medsebojne neutralizacije nesistematskih faktorjev, ki jih ne poznamo, polagoma približamo dimenziji, ki jo raziskujemo (prim. Humphreys: 207-8). Mnogodimensionalnosti določil, ki vplivajo na odgovor pri dani testni postavki, ne znamo eliminirati neposredno, tako kot to dela fizik v strogo kontrolirani laboratorijski situaciji, zato delamo to šele posredno, z medsebojnim "izigravanjem" posameznih postavk.

Vendar pa nimamo problemov samo s tem, kako izolirati tisto, kar merimo, ampak tudi s tem, kako ohraniti tisto, kar merimo, nespremenjeno. Medtem ko je fizik lahko prepričan, da delujejo zakoni gravitacije v njegovem laboratoriju na natanko enak način kot v naravi, se mora psiholog hočeš nočeš zamisliti nad vprašanjem, ali je intelligentnost, kot se kaže v umetni testni situaciji, resnično identična s tisto, ki se kaže v vsakdanjem življenju. Duševni pocjavi so namreč situacijsko pogojeni. To okoliščino lahko dobro opažamo tudi v šoli. Podobno kot testna situacija, je tudi šolska situacija za marsikaterega učenca nekako umetna ali nenaravna. Zato se pogosto dogaja, da bister učenec v šoli ne bo pokazal tega, kar zmore, ali pa bo celo učinkoval kot izrazito "neumen". Pogosto se bo tudi zgodilo, da bo učenec učinkoval pri nekem učitelju, ki se mu zna približati, kot izrazito bister, pri drugem pa ravno obratno. Podobno tudi pri testih ne moremo biti nikoli popolnoma sigurni, koliko merijo dejansko tisto intelligentnost, ki jo posameznik kaže v vsakdanjem življenju, in prav tako ostaja problematično tudi to, koliko merijo različni testi intelligentnosti v resnici eno in isto intelligentnost.

Če moramo upoštevati situacijsko pogojenost pri merjenju intelligentnosti, pa velja to pri merjenju kreativnosti še v tem večji meri. Naj pri tem znova spomnimo na raziskavo Kogana in Wallacha, kjer se je pokazalo, kako zelo so rezultati na testih kreativnosti odvisni od splošnega vzdušja pri testiranju. Podobno sklepa o testih kreativnosti nasprotno tudi Trstenjak:

Tako moremo skleniti: korenina vse ustvarjalnosti je sponta-

nost... Najmanj pa je možno meriti spontanost mišljenja s kakršnimkoli testom. Nikoli ne moremo z nalogami ali testi zvezjeti, kako bi deloval in česa vsega bi bil zmožen organizem, če ga prepustimo lastni iniciativi brez pobud, ki bi prihajale ravno od določenih, pa najsi še tako odprtih nalog...

Sicer pa so poskušali tudi s popolnoma odprtimi testi... toda ... nihče ne more ustvarjalne dejavnosti izvzeti na povelje... To pa vsak test v svojem bistvu zahteva. Tako izzivanje nasprotuje ne samo človekovi individualni naravnani in spontanosti, marveč zlasti tudi njegovi socialni pogojenosti (Trstenjak 1981: 85).

Površen bralec bo iz vsega tega morda sklepal, da se lahko testom inteligenčnosti, še posebej pa testom kreativnosti, brez kakršnekoli škode odpovemo. Vendar pa tega žal ne moremo. Kaj lahko namreč ponudimo v zameno za teste? Namesto testov inteligenčnosti imamo na voljo opazovanje inteligenčnega obnašanja v vsakdanjih situacijah; toda če se omejimo samo na to, se seveda povrnemo na prvotno stopnjo razvoja znanosti, ki še ne pozna kontroliranega eksperimenta. Kako je videti psihologija brez testov, smo nakazali že v uvodnem poglavju naše razprave, ko je bil govor o psihologiji v Sovjetski zvezi. Seveda lahko naše opazovanje inteligenčnega obnašanja poglobimo in sistematiziramo, vendar bomo teste inteligenčnosti s tem le težko nadomestili.

Kar velja za inteligenčnost, velja v še posebno veliki meri tudi za kreativnost. Kreativno obnašanje je namreč še mnogo bolj kompleksno kot inteligenčno obnašanje, zato ga je še mnogo teže raziskovati z neposrednim opazovanjem. Seveda so manifestacije človeške kreativnosti bogate in raznovrstne, tako da je z njimi mogoče brez težave napolniti cele knjige. Tuji Trstenjakova Psihologija ustvarjalnosti nam daje med drugim bogato zbirkovo anekdotičnega materiala o ustvarjalcih na različnih področjih, ki so delovali v različnih narodih in v različnih zgodovinskih obdobjih. Brez čanca je to nadvse zanimivo branje; vendar pa vrednost Trstenjakove knjige ni toliko v tem materialu samem po sebi, temveč predvsem v generalizacijah, ki

jih izpelje iz njega. To pa je seveda mnogo težja naloga - in tem težja je ravno zato, ker gre pri kreativnosti pač za najbolj kompleksen pojav, kar jih poznamo. Na osnovi anekdotičnega materiala pa lahko pojav kreativnosti pač "zatipamo", nikakor pa mu ne moremo priti do dna.

Naj obračamo zadevo tako ali drugače - v vsakem primeru smo v psihologiji naspoloh, še posebej pa pri raziskovanju kreativnosti vezani na medsebojno dopolnjevanje in kombiniranje neposrednega opazovanja ter eksaktnejše, testne oziroma eksperimentalne metode. Drugače kot v fiziki, kjer lahko neposredno opazovanje preprosto nadomestimo z eksperimentom, ostaja v psihologiji testna metoda, ki ustreza eksperimentu v fiziki, nepopolna, zato se mora neprestano dopolnjevati z neposrednim opazovanjem. Toda prav tako je nepopolno tudi neposredno opazovanje, ki se mora zato dopolnjevati s testi. Prisiljeni smo torej, da nekako izganjamо hudiča z Belcebubom, da eno pomanjkljivost izravnnavamo z drugo, in obratno. Podobno smo videli že zgoraj, kako pri testih inteligentnosti medsebojno izravnnavamo napake, ki so povezane s posameznimi postavkami.

Ne moremo torej absolutizirati razlike med dano meritvijo ali oceno na eni strani ter med kriterijem veljavnosti te meritve ali ocene na drugi. Hočeš nočeš se moramo sprijazniti z dejstvom, da nimamo absolutnih kriterijev, s katerimi bi lahko potrdili naše meritve, in da moramo zato tudi kriterije same potrjevati z našimi meritvami. V psihologiji namreč nimamo Arhimedove točke, na katero bi se lahko oprli, tako kot jo imamo v fiziki.

Toda vrnimo se k problemu ustvarjalnosti! Naključje je hotelo, da je natanko istega leta, kot je izšla Trstenjakova Psihologija ustvarjalnosti, se pravi leta 1981, izšla tudi Psihologija stvaralaštva, ki jo je napisal beograjski psiholog Padivoj Kvaščev. Čeprav imata obe deli enak naslov, se vendar razlikujeta po poudarku. Medtem ko gradi Trstenjak, kot že omenjeno, v veliki meri na anekdotičnem materialu o posameznih ustvarjalcih, daje nasprotno Kvaščev največji poudarek empiričnemu raziskovanju ter uporabi testov kreativnosti. Glede na pravkar povedano pa lahko seveda rečemo, da se ta dva pri-

stopa ne izključujeta, temveč se nasprotno pločno dopolnjujeta med seboj.

Metodo neposrednega opazovanja pa lahko uporabimo pri raziskovanju kreativnosti tudi drugače kot z zbiranjem anekdot o posameznih ustvarjalnih osebnostih. Namesto anekdotske lahko uporabimo tudi biografско metodo. Razlika med obema metodama je predvsem v stopnji sistematičnosti. Anekdotska metoda nam prikaže ustvarjalca v nekem značilnem, spontanem, enkratnem preblisku – dejanju ali izjavi – v takorekoč koncentrirani in hkrati skrajno individualizirani obliki. Nasprotno pa gre pri biografski metodi za sistematičen prikaz celotnega poteka življenja različnih posameznikov, pri čemer skušamo zaradi primerjave pri vsakem od teh posameznikov odgovoriti na ena in ista vprašanja. Za primer lahko postavimo biografske vprašalnike, ki sta jih uporabila Taylor in Ellison na skupno približno 1.600 znanstvenikom iz NASA (Taylor-Ellison 1964). Avtorja sta mnenja, da so taki biografski vprašalniki najboljša posamezna mera stopnje kreativnosti. Pri tem pa moramo upoštevati, da so precej obsežni in vsebujejo okrog 300 različnih postavk.

Doslej smo govorili o metodi neposrednega opazovanja samo v zvezi z raziskovanjem izrazito kreativnih posameznikov. Taka raziskovanja so seveda pomembna v zvezi s kreativnostjo kot tako, medtem ko je njihov pomen za odkrivanje posebno kreativnih posameznikov šele posreden. Vendar pa razpolagamo tudi s pripomočki, ki nam pomagajo pri odkrivanju posebno kreativnih posameznikov v splošni populaciji. Med njimi najdemo denimo vprašalnike za starše (Brumbaugh-Roshco: 45-7), za učitelje (Dizdarević: 56) itd. Podobnost teh vprašalnikov z biografskimi, o katerih je bil pravkar govor, vidimo zlasti v tem, da gre v ceh primerih predvsem za neposredno opazovanje ravnania posameznika. V tem primeru torej opazujemo posameznika od zunaj, kakor se kaže zunanjemu opazovalcu, drugače kot pri testu, kjer se obračamo neposredno na posameznika samega in skušamo prodreti v njegov notranji svet. Po drugi strani pa se pri tem približamo posamezniku v neposrednem, spontanem izražanju njegove kreativnosti in ga ne postavljamo v umetno eksperimentalno situacijo, tako kot pri testu.

Ker gre pri tem, kot pravkar rečenc, za zunanje manifestacije posameznikove osebnosti, za njegovo ravnanje, je seveda lahko opazovalec, na katerega se obrnemo po informacije, tudi nekdo drug, zunaj posameznika, ki nas zanima. Orenili smo vprašalnike za starše in učitelje. Podobno so lahko koristen vir informacij o kreativnosti posameznika tudi vrstniki, sošolci, sodelavci ali nadrejeni. Seveda pa je lahko naš vir informacij tudi posameznik sam, kot smo videli na primeru biografskih vprašalnikov za znanstvenike.

Podobno je posameznik naš vir informacij tudi pri naših lestvicah kreativnih aktivnosti in družbenih aktivnosti, ki smo jih skonstruirali v okviru naših raziskav o samorealizaciji osebnosti. V teku teh raziskav se je pokazalo, da tvori ukvarjanje z raziskovalnimi, tehničnimi, umetniškimi in drugimi intelektualnimi ter estetskimi dejavnostmi en sam faktor, da torej predstavlja neko enovito in homogeno psihološko potezo. Mladi ljudje, ki smo jih raziskovali, se niso razlikovali toliko po tem, ali so se bolj zanimali za znanost, tehniko ali umetnost – ampak predvsem glede na to, koliko so se sploh zanimali za neko tako področje aktivnosti. Videti je, da so nekateri ljudje v svojih interesih naploh bolj "kreativno" usmerjeni, nekateri drugi pa bolj "nekreativno". Do podobnih rezultatov smo prišli tudi pri našem raziskovanju "družbene aktivnosti". Pod tem izrazom razumemo težnjo posameznika, da bi tako ali drugače spremenil družbeno situacijo, v kateri se nahaja – pa naj gre za situacijo v lastni družini, v šoli, v delovni organizaciji ali v širši družbi. Naše raziskave so pokazale, da je stopnja tako pojmovane družbene aktivnosti razmeroma neodvisna od tega, za katero od omenjenih situacij gre. Tudi družbena aktivnost torej lahko razumemo podobno kot kreativno aktivnost, kot psihološko enotno potezo osebnosti.

Po drugi strani pa smo dobili v vseh naših raziskavah znatne pozitivne korelacije med kreativno in družbeno aktivnostjo. To smo pojasnili s tem, da se kaže splošna kreativna usmerjenost posameznika na dva različna načina: Po eni strani se kaže kot kreativnost v odnosu do stvari, po drugi pa kot kreativnost v odnosu do ljudi.

Rezultate na naših dveh lestvicah smo primerjali tudi z rezultati na testu Uporabe predmetov, ki velja za enega najboljših testov kreativnosti in o katerem bo še govor. Pri tem pa nismo dobili statistično pomembnih korelacijs. Morda lahko iz tega sklepamo, da meritva naši lestvici samo kreativne interese, ne pa tudi kreativnih sposobnosti, in da kreativne sposobnosti nimajo mnogo skupnega s kreativnimi interesimi. Toda to kajpada ne pomeni, da lahko pri raziskovanju kreativnosti naši dve lestvici preprosto zanemarimo. V teku tega poglavja smo videli znova in znova, da je kreativnost mnogo-dimenzionalna zadeva. Sposobnosti predstavljajo samo en vidik kreativnosti. Interesi niso morda pri kreativnih dosežkih nič manj pomembni kot sposobnosti. In končno so tudi kreativni interesi morda nekako povezani s sposobnostmi. Dobili smo namreč statistično pomembno korelacijo med kreativnimi aktivnostmi in med rezultati na testih inteligentnosti (Makarovič 1982: 162). Po drugi strani pa je dobil MacKinnon med oceno kreativnosti arhitektov ter njihovimi rezultati na testu interesov celo korelacijo 0,86 (MacKinnon: 373).

Doslej smo obravnavali troje različnih vidikov kreativnosti. Najprej smo se ustavili pri kreativnosti z vidika sposobnosti, nato z vidika osebnosti kot celote in končno z vidika ravnjanja, kot zunanje manifestacije osebnosti. Nismo pa še spregovorili o kreativnem produkту. Pri tem pa je seveda nedvomno, da ima ravno kreativni produkt pri raziskovanju kreativnosti nadvse pomembno, celo ključno vlogo. Zakaj pa pravzaprav sploh raziskujemo kreativnost - če ne zato, ker smo zainteresirani za kreativni produkt, kot njen končni rezultat? Še več: videti je, da kreativni produkt ni ključna točka vsega raziskovanja kreativnosti samo s praktičnega, ampak tudi s teoretskega vidika. Ugotovili smo namreč, da je pojav kreativnosti sila raznovrstna celota, in ob tem se nam kajpada takoj vojni vprašanje, kako naj ugotovimo, kaj sploh spada v to celoto in kaj ne. Videti je, da je odgovor na to vprašanje preprost: v kompleks kreativnosti soči vse tisto, kar tako ali drugače prispeva h kreativnemu produktu! V smislu te ugotovitve lahko med drugim cdločimo tudi vprašanje kreativnih sposobnosti in kreativnih interesov, s katerim smo se srečali zgoraj. Kreativne sposobnosti in kreativne interese bomo nač smetrali za sestavni del kompleksa kreativnosti toliko, kolikor prispe-

vajo h kreativnemu produktu.

Videti je torej, da vendarle ne drži naša gornja trditev, da pri raziskovanju kreativnosti nimamo nobene Arhimedove točke, nobenega dokončnega kriterija, na katerega bi se lahko oprišli. Zdi se namreč, da je naš ključni kriterij, naša Arhimedova točka prav kreativni produkt. Toda če pogledamo natančneje, bomo žal umotovili, da velja to le do neke mere.

Predvsem je sleherni kreativni produkt že sam po sebi take narave, da se upira vrednotenju in ocenjevanju. Sleherni kreativni produkt pomeni namreč nekaj novega, enkratnega in potem takem v nekem smislu neprimerljivega z vsem ostalim. Pomeni neko specifično kvaliteto, kvalitete pa je seveda težko kvantitativno primerjati med seboj. Na nekem drugem mestu smo sicer opredelili kreativnost, opirajoč se na Mednicka, kot "povezovanje disparatnih elementov, pri čemer nastane kot rezultat nova celota" (Makarovič 1980: 150). S tega vidika je načelno mogoče oceniti kreativni produkt samo z vidika dveh dimenzij: glede na stopnjo raznolikosti vključenih elementov ter glede na strnjeno nastale celote. Vendar pa je tudi taka ocena tem težavnejša in tem bolj subjektivna, s čim bolj kompleksno celoto in s čim višjo stopnjo kreativnosti imamo opravka.

Po drugi strani pa imajo kreativni produkti tudi svojo družbeno in praktično dimenzijo, ki se kaže v tem, kako so sprejeti v družbi in kakšen je njihov družbeni ter praktični pomen. Tehnološke inovacije denimo ne moremo vrednotiti same po sebi, temveč šele glede na njeno praktično uporabnost in daljnosežnost rezultatov, ki iz nje sledijo. Ta pa se kajpada ne pokaže takoj in je po drugi strani odvisna tudi od tega, kako družba sprejme inovacijo. Nič bolje ni s kreativnimi produkti na področju znanosti in umetnosti, kajti presoje stopnje njihove kreativnosti so lahko tudi pri strokovnjakih skrajno različne in spremenljive.

Predvsem pa je sleherni kreativni produkt že rezultat součinkovanja posameznika in njegovega okolja. Tudi če bi lahko objektivno presodili vrednost nekega kreativnega produkta, pri tem ne smemo pozar-

biti, da ta produkt ni samo rezultat kreativnosti posameznika kot takega, ampak tudi rezultat okolja, v katerem se je znašel. Prav v tem oziru imajo testi kreativnosti prednost pred vrednotenjem kreativnih produktov, kot jih srečamo v realnem življenju. Pri testiranju postavimo namreč vse posameznike v enako standardno situacijo, da bi laže ocenili njihov lastni, individualni prispevek. Še posebno je to pomembno tedaj, kadar nam gre za odkrivanje kreativnih talentov. Pri tem nam gre namreč ravno za tiste, ki jim dane okoliščine niso omogočile, da pokažejo svojo kreativnost.

Če sedaj tehtamo pomembnost in uporabnost testov kreativnosti na eni strani in kreativnih produktov na drugi, pridemo do podobnih rezultatov kot zgoraj, ko smo primerjali teste osebnosti in neposredno opazovanje ravnanja posameznika. V obeh primerih srečamo na eni strani prednosti standardne, kontrolirane eksperimentalne situacije, na drugi pa prednosti opazovanja resničnega življenja v vsej njegovi polnosti in konkretnosti. Podobno kot zgoraj, se zato tudi tu ne moremo kar preprosto odločiti za eno ali za drugo stran, temveč moramo ugotoviti, da je končno še vedno najboljša kombinacija obeh pristopov.

Če končno strnemo ugotovitve tega poglavja, pa lahko ugotovimo, da smo identificirali štiri različne sfere kreativnosti, ki jim ustrezajo tudi širje različni metodološki pristopi. Te sfere kreativnosti in metodološke pristope smo skušali prikazati na naših skicah 6 in 7.

Kot vidimo na skici 6, lahko razlikujemo pri kreativnosti dve glavni dimenziji. Prva dimenzija se nanaša na razliko med subjektem in objektom. Kreativnost lahko namreč raziskujemo tako, da se omejimo na posameznikov notranji svet, na strukturo njegove osebnosti in na njegove sposobnosti, ali pa na njegove zunanje manifestacije, ki se kažejo v njegovem ravnanju in njegovih produktih.

Druga dimenzija, ki jo prikazuje skica, pa se nanaša na odnos med procesom in produkтом. Na eni strani nas namreč zanimajo procesi,

ki privedejo do kreativnega produkta, na drugi pa rezultati teh procesov. Tako lahko denimo raziskujemo posameznikovo osebnost samo po sebi, z vidika procesov, ki v njej potekajo, ali pa z vidika njene učinkovitosti in storilnosti, se pravi z vidika sposobnosti. Podobno lahko razlikujemo dvoje vidikov tudi pri posameznikovih zunanjih manifestacijah, kjer srečamo na eni strani njegovo dejanje in delovanje samo po sebi, na drugi pa konkretne, otipljive produkte njegovega početja.

Tem različnim sferam kreativnosti ustreza tudi različni metodološki pristopi. To sicer nikakor ne pomeni, da lahko določeno sfero raziskujemo samo z enim in enim samim metodološkim pristopom. Nasprotno, tudi v okviru posameznih sfer je ne samo možna, ampak tudi plodna in koristna kombinacija različnih pristopov. Kljub temu pa so v okviru posameznih sfer običajno najbolj smotrni določeni metodološki pristopi, kot jih prikazuje skica 7.

Pri tem razlikujemo najprej dimenzijo psiholoških testov in neposrednega opazovanja. Razlika med obojim ni čisto ostra, kajti po eni strani so lahko testi bolj ali manj odprtih in nestrukturirani, po drugi pa je tudi neposredno opazovanje lahko bolj ali manj standardizirano. Kljub temu pa lahko razlikujemo na eni strani kontrolirano testno situacijo, kjer postavimo vse posamezne v kar se da izenačen položaj in nato opazujemo njihove reakcije – na drugi pa normalno življenjsko situacijo, ki je ne kontroliramo, temveč samo opazujemo, kaj se v njej dogaja.

Druga dimenzija, s katero imamo opravka, pa se nanaša na odnos med posameznikom in predmetom. Če testiramo posameznika s testom osebnosti ali pa opazujemo njegovo ravnanje, nas zanima posameznik sam po sebi, bodisi z vidika svoje notranje dinamike, bodisi z vidika njenih zunanjih manifestacij. Nasprotno pa nas pri testih sposobnosti in oceni kreativnih produktov posameznika zanimajo predvsem zunanji predmeti, ki kažejo sledove njegove aktivnosti.

Okoliščina, da se sfere kreativnosti bolj ali manj ujemajo z metodološkimi pristopi k njenemu raziskovanju, nam omogoča, da dovezemo

teoretske probleme z metodološkimi. To bomo skušali storiti v naslednjih poglavjih. Čeprav smo se namreč doslej čibali v glavnem na nivoju čiste teorije, moramo poudariti, da končni namen naše raziskave ni teoretski, temveč praktičen. Problematike kreativnosti se ne lotevamo zaradi nje same, temveč zaradi odkrivanja talentiranih posameznikov ter spodbujanja njihovega razvoja. Podrobneje bomo o tem vprašanju spregovorili v tretjem in zadnjem delu naše razprave. Že na tem mestu pa nas zanima praktično vprašanje diagnostičnih sredstev, s katerimi se lahko približamo pojavi človeške kreativnosti. Ta diagnostična sredstva nas zanimajo v tem trenutku sama po sebi, glede na njihovo vrednost in uporabnost – v zadnjem delu naše razprave pa se bomo soočili s problemom strategije, se pravi časa, kraja in zaporedja njihove uporabe.

Ker je končni namen naše raziskave praktičen, ne pa teoretski, smo pri izbiri diagnostičnih sredstev, ki jih bomo obravnavali, vezani s čisto praktičnimi ozirji, ki se tičejo izvedljivosti in stroškov. Po drugi strani pa moramo seveda upoštevati tudi konkretno slovensko in jugoslovansko situacijo. Slovenske in jugoslovanske empirične raziskave kreativnosti pa so zaenkrat še maloštevilne, čeprav moramo seveda dati polno priznanje nekaterim posameznikom, kakršen je bil denimo pokojni Radivoj Kvaščev. Zaradi tega tudi nimamo standardiziranih psihodiagnostičnih sredstev na tem področju, ki bi jih lahko brez nadaljnjega uporabliali za odkrivanje talentov. V najboljšem primeru razpolagamo le z nekakšnimi previzornimi standardizacijami. Če hočemo preiti iz faze raziskovanja v fazo praktične uporabe, smo torej vezani na maloštevilne instrumente, pri katerih je raziskovanje doslej toliko napredovalo, da jih lahko začnemo polagoma usposabljati za praktično uporabo.

V naslednjih poglavjih si bomo torej ogledali nekatera psihodiagnostična sredstva, ki bi jih lahko v bodoče uporabljali za odkrivanje kreativnih talentov. Status teh diagnostičnih sredstev pa nikakor ni enak. Nekatera smo izbrali zato, ker so se pokazala kot posebno zanimiva v raznih tujih raziskavah, nekatera pa iz čisto praktičnih razlogov, ker so bila nač pri nas že precej preizkušena. Tako so heterogeni razlogi za njihovo izbiro, tako je heterogenea tudi

perspektiva njihove uporabnosti. Nekateri od teh pripomočkov bodo lahko prav kmalu praktično uporabni, pri nekaterih pa bo potrebna še krajša ali daljša doba eksperimentiranja. Vsekakor pa bo ~~po~~ njihovi dejanski uporabnosti lahko končno odločil šele čas.

Prikaz naših pripomočkov bomo razporedili tako, kot smo razporedili sfere kreativnosti in pristope k njenemu raziskovanju. Najprej se bomo ustavili pri testih kreativnih sposobnosti, nato pri testnih preizkušnjah osebnostnih potez, ki so povezane s kreativnostjo, nadalje pri opazovanju in ocenjevanju kreativnega ravnania in končno pri vprašanju ocenjevanja kreativnih produktov.

b) Testi kognitivnih sposobnosti

Eden najpomembnejših jugoslovenskih raziskovalcev kreativnosti je bil že večkrat omenjeni Radivoj Kvaščev. Že zgoraj smo primerjali Kvaščeva tudi s Trstenjakom, vodilnim slovenskim strokovnjakom na tem področju, in poudarili tudi razlike med njima. Trstenjak gleda na pojav kreativnosti v široki, ne samo psihološki, ampak filozofske antropološki perspektivi – vendar je treba priznati, da je njegov pristop prav zato praktično manj uporaben kot pristop Kvaščeva, ki se loteva problema z ožje znanstvenega ter empiričnega vidika. Povedali smo že, da Trstenjak ne ceni kaj prida testov kreativnosti, medtem ko jim Kvaščev daje veliko težo in jih na široko praktično uporablja. Daje nam torej izhodišče za kvantitativno raziskovanje kreativnosti, pri čemer ne gre pozabiti, da se lahko začne znanstvena eksaktnost šele tam, kjer se pojavi kvantiteta.

Poleg tega se Trstenjak in Kvaščev radikalno razlikujeta tudi v svoji oceni možnosti razvijanja kreativnosti. Trstenjak je že vnaprej skeptičen do poskusov, kako bi se dala kreativnost "naučiti", medtem ko je eden glavnih problemov, s katerimi se ukvarja Kvaščev, ravno izboljšanje kreativnih sposobnosti pod vplivom treninga.

Če pustimo zaenkrat ob strani vprašanje, ali ima Kvaščev bolj prav kot Trstenjak ali pa je zadeva ravno obratna, moramo vsekakor priznati, da nam daje Kvaščev bolj oprijemljiva izhodišča, če se hočemo lotiti problema kreativnosti s praktičnega vidika, tako glede na odkrivanje kot tudi glede na razvijanje talentov. V svojih raziskavah je Kvaščev preizkušal celo vrsto različnih testov kreativnosti in nam daje tako priliko, da jih preizkušamo in razvijamo še naprej.

Vendar pa je Kvaščev preizkušal te teste predvsem na srbskih gimnazijcih, torej na populaciji, ki ni primerljiva z današnjo slovensko populacijo niti glede na šolski sistem, niti glede na narodnost in kulturno ozadje, ki ji ustreza. Čeprav lahko pričakujemo, da bo mogoče mnoge od teh testov uporabiti in razvijati na slovenski populaciji, nam torej manjka bistvena dimenzija, ki jo moramo imeti, če

hočemo te teste uporabiti za odkrivanje nadarijenih: standardizacija. Če hočemo namreč odkrivati talente s pomočjo testov, moramo najprej vedeti, kako visok rezultat na testu mora imeti posameznik, da ga lahko smatrano za talentiranega. Tu pa si s povprečji, ki jih je dobil Kvaščev, seveda ne moremo mnogo poragati. Testi, ki jih je uporabljal, nam bodo sicer lahko koristno izhodišče pri raziskovanju kreativnosti, vendar bo moral preteči še nekaj časa, dokler teh testov ne bomo standardizirali, kar nam bo omogočilo, da jih tudi praktično uporabimo za odkrivanje talentov.

Samo za spoznanje boljše izhodišče nam morda daje v tem oziru raziskava, ki jo je izvedel v letu 1973 sarajevski psiholog Ismet Dizdarević na skupno 358 učencih osmih razredov osnovnih šol v devetih različnih mestih Bosne in Hercegovine. Poleg mesta Sarajeva je bil pri tem zajet predvsem zajet južni del te republike. Dizdarević je v svoji raziskavi uporabil skupno pet testov kreativnosti ter izračunal med drugim tudi osnovne parametre dobljenih testnih rezultatov.

Koliko so dobljena povprečja uporabna tudi za slovenske osnovnošolce, pa je seveda zelo težko povedati. Na prvi pogled bi sicer morda domnevali, da izhaja populacija, ki jo je testiral Dizdarević, iz kulturno razmeroma zaostalega okolja v primerjavi s slovensko populacijo, vendar o tem ne vemo nič natančnejšega. Prav tako je pomajkljivo tudi naše znanje o tem, koliko so rezultati na teh testih sploh odvisni od kulturnih razlik. Vsekakor pa se splača vsaj nekatere od teh testov preizkusiti na slovenskih populacijah, že zaradi tega, da bi ugotovili, kolikšna je njihova podobnost ali različnost v primerjavi s testirano bosansko populacijo. V nadaljevanju tega poglavja si bomo med drugim ogledali nekatere od testov, ki jih je uporabil Dizdarević, še prej pa naj preidemo k našim lastnim, slovenskim raziskavam na področju kreativnosti.

Tudi če upoštevamo, da je Anton Trstenjak, ta najpomembnejši slovenski psiholog, ki se ukvarja s problemom kreativnosti, pomemben predvsem kot teoretik, ne pa kot praktičen raziskovalec na tem področju, nam ostane še vedno cela vrsta imen, ki jih moramo omeniti. Tako

je izdal denino Vid Pečjak, psiholog, ki je obenem pisatelj in mu je torej problem ustvarjalnosti še prav posebno blizu, že pred mnogimi leti knjigo z naslovom Psihologija spoznavanja, v kateri se je moral seveda posebej ustaviti tudi pri problemu kreativnosti. Še letošnje leto pa bo izšla pri Družavi založbi Slovenije Pečjakova knjiga, ki je posebej namenjena ravno problematiki ustvarjalnosti.

V zadnjem času je začel Pečjak eksperimentirati s testom kreativnosti, ki sta ga sestavila nemško-ameriška psihologa Jellen in Urban. Posebno vrednost tega testa vidimo v tem, da je enostaven in kratek ter nam daje hkrati zelo veliko bogastvo podatkov o testirancu. Čeprav doslej ne vemo veliko o tem, kako se bo test obnašal na slovenski populaciji, so vendar prvi subjektivni vtisi nadvse ugodni in spodbudni. Podrobneje si bomo ta test ogledali v naših nadaljnjih izvajanjih v tem poglavju.

Morda najširše empirične raziskave na področju raziskovanja kreativnosti je pri nas doslej izvedel mariborski psiholog Norbert Jaušovec. Tako je izvedel testiranje 481 učencev 8. razredov mariborskih osnovnih šol s skupno petimi različnimi Guilfordovimi testi divergentne produkcije (Jaušovec 1981). V neki drugi raziskavi pa je bilo testiranih skupno 453 oseb, med katerimi so bili učenci 4. in 8. razredov osnovnih šol v Mariboru ter študentje Pedagoške akademije v Mariboru, s štirimi podtesti iz Wallach in Koganove testne baterije ustvarjalnosti (Jaušovec 1983). V obeh raziskavah so bili seveda uporabljeni še razni drugi indikatorji ter merski instrumenti, ki nam prispevajo dodatne informacije o omenjenih testih.

Drago Žagar pa je v svoji doktorski disertaciji leta 1978 testiral skupno 216 učencev 8. razredov ljubljanskih osnovnih šol s Torrancevimi testi kreativnosti. Prednost teh testov je zlasti v dejstvu, da imamo na voljo inczemski norme za posamezne starosti, kakor tudi primerjalne interkulturne podatke iz različnih dežel. V letosnjem letu pa vodi Žagar raziskavo, v kateri sodelujejo šolski psihologi iz osnovnih šol v ljubljanski občini Vič in v okviru katere

naj bi testirali s temi testi učence vseh razredov, od 1. do 8. Tako bomo te teste vsaj v glavnem usposobili za uporabo v osnovnih šolah, čeprav seveda pričakujemo, da ljubljanske norme ne bodo uporabne za celotno Slovenijo in da bo potrebno izvesti podobno raziskavo tudi v podeželskih osnovnih šolah. Sicer pa se v našem nadaljnjem prikazu ne bomo več posebej ustavljalni pri teh testih, ker je za prikaz problematike v zvezi z njimi pač bolj poklican Žagar sam in ker pričakujemo, da bo na primerenem mestu in v primerni obliki tudi podal rezultate svoje raziskave. Sploh moramo upoštevati, da je naša celotna razprava samo eden od prispevkov k vprašanju odkrivanja nadarjenih v Sloveniji in da bodo k reševanju tega problema dali pomembne prispevke tudi drugi slovenski psihologi.

Eden od teh psihologov, ki se že vrsto let ukvarjajo s problemom nadarjenosti, je tudi Benjamin Jurman. Svoja teoretska razmišljanja na tem področju Jurman tesno povezuje s samostojno konstrukcijo in preizkušanjem diagnostičnih sredstev. Tako je že pred leti skonstruiral poseben vprašalnik za odkrivanje nadarjenih, ukvarja pa se tudi s konstrukcijo testov kreativnosti. Na sploh je Jurman najbolj originalnih raziskovalcev na tem področju, čeprav je treba priznati, da je nekatera njegova stališča težko sprejeti ali vsaj razumeti.

Avtor tega elaborata se ukvarja s problematiko kreativnosti in še posebej njenega merjenja približno dve desetletji, se pravi od konca šestdesetih let dalje. Takrat smo namreč na ljubljanskem zavodu za zaposlovanje prevedli teste kreativnosti, ki sta jih uporabljala Getzels in Jackson, ter jih začeli uporabljati v okviru poklicnega svetovanja srednješolcev. Takšno preizkušanje testov, ki se neposredno povezuje z individualnim delom s posameznikom, ima seveda celo vrsto prednosti pred skupinskim preizkušanjem v okviru znanstvenih raziskav. Psihologu namreč pomaga ustvariti občutek, kako test "funkcionira" glede na celoto osebnosti njegovega svetovanca. Čeprav je ta občutek seveda subjektiven, nam je lahko pomembno vodilo pri presoji uporabnosti testa, kajti treba je priznati, da v znanosti in še posebej v psihologiji vendarle ni začetek in konec vse modrosti samo tisto, kar se da izraziti s številkami. Še posebno pa velja to za teste divergentnega mišljenja, če je ocenjevanje bolj

ali manj kvalitativno ter podvrženo subjektivni presoji ocenjevalca.

Večina testov, ki smo jih preizkušali, se je pokazala kot bolj ali manj okorna za ocenjevanje, vrh tega pa so bile ocene po našem občutku precej odvisne od subjektivne presoje ocenjevalca. Zasumlili pa smo tudi, da so odgovori precej odvisni od faktorjev, ki nimajo mnogo zveze s kreativnostjo, predvsem od sposobnosti gladkega in tekočega izražanja. Tako smo prišli končno do sklepa, da je za širšo uporabo primeren edinole test Uporabe predmetov, kjer se zahteva od testiranca, da navede čim več različnih načinov, kako bi se dalo uporabiti pet različnih predmetov iz vsakdanjega življenja. Pri tem testu se dajejo odgovori sicer v verbalni obliki, vendar očitno niso bistveno odvisni od sposobnosti verbalnega izražanja ali od besednjaka. Predmeti, na katere se test nanaša, so domači večini testirancev in torej test verjetno ni bistveno odvisen od kulturnega faktorja. Ker gre za praktično uporabo, so verjetno nekoliko privilegirani testiranci iz nižjih slojev, ki se v svojem okolju razmeroma malo srečujejo z verbalnimi in abstraktnimi simboli. To je po našem mnenju čisto v redu, saj so pri odkrivanju talentov največji problem prav otroci iz nižjih slojev, ki imajo v šoli razmeroma malo prilike, da pokažejo svoje sposobnosti. Tudi vrednotenje odgovorov na testu je razmeroma preprosto in objektivno, če razdelimo odgovore samo na banalne in originalne ter preprosto preštejemo ene in druge.

Zaradi tega smo uporabili test Uporabe predmetov tudi v naši raziskavi Vpliv družbene neenakosti na realizacijo intelektualnih potencialov (glej zlasti Makarovič 1984). V tej raziskavi, ki se je začela leta 1973 in še traja, smo zajeli nekaj nad tisoč slovenskih fantov in deklet. Na osnovi rezultatov testiranja s testi inteligentnosti smo izbrali iz celotne generacije učencev, ki so leta 1973 izpolnili svojo šolsko obveznost, štiri po inteligentnosti izenačene skupine, ki so ustrezale 25., 50. in 75. percentilu populacije ter končno še skupino tistih, ki so dosegli na testih višje rezultate kot približno 98,5% celotne populacije. Na teh učencih smo uporabili troje različnih vprašalnikov in še poseben vprašalnik, ki se ce izpolnjevale

njihove matere. Poleg tega pa smo večinc med njimi že dodatno testirali s testom Uporabe predmetov. Vse te učence smo nato sistematično spremljali skozi ključne faze njihove šolske in poklicne kariere. Zadnja faza njihovega spremljanja, ki smo jo doslej izvedli, je bila opravljena leta 1981.

Ena od nalog, ki smo si jih zadali v teku te raziskave, je bila tudi analiza rezultatov testa Uporabe predmetov. Pri tem nam ni šlo samo za validacijo testa ter za analizo povezav med testnimi rezultati ter drugimi podatki o naših anketirancih, ampak še prej za notranjo analizo testa samega. Kot vemo, pri testih divergentne produkcije odgovori niso vnaprej določeni, zato je mogoče postaviti kriterije vrednotenja testnih rezultatov šele na osnovi empirične analize odgovorov, ki jih dobimo. Pri testu Uporabe predmetov nas zanima pri vrednotenju odgovorov prvič celotno število vseh odgovorov, drugič pa stopnja originalnosti teh odgovorov. Pri oceni originalnosti pa je seveda najbolj objektiven kriterij stopnja redkosti nekega odgovora. Ta redkost odgovorov pa je prav gotovo odvisna od dane kulture, v kateri živi posameznik. Če smo hoteli usposobiti test za uporabo na slovenski populaciji, smo morali torej najprej ugotoviti, kako pogosto se v tej populaciji pojavljajo posamezni odgovori.

Tako smo se torej lotili zamudnega dela, da smo pregledali vse dobrijene odgovore in jih kategorizirali glede na njihovo pogostost. Vendar pa naše analize nismo mogli končati, ker smo bili medtem preveč zaposlenimi z drugimi raziskovalnimi nalogami. Šele v letu 1985 se nam je ponudila prilika, da se intenzivneje posvetimo testu Uporabe predmetov. V tem letu smo test uporabili na skupini študentov prvega letnika FSPN in natančno analizirali dobljene rezultate. Odgovore smo grupirali in kombinirali na različne načine ter računali korelacije med posameznimi skupinami odgovorov. Tako smo končno prišli do sklepa, da je najsmotrnejši razmeroma preprost način vrednotenja rezultatov, ki razlikuje samo med banalnimi in originalnimi odgovori ter ne upošteva nobenih vmesnih kategorij. Prav tako se je pokazalo, da ni korelacije med banalnimi in originalnimi odgovori in da torej test meri dvoje različnih sposobnosti in ne samo ene. Pokazalo pa se je tudi, da je kot kriterij kreativnosti pomembno

predvsem število originalnih odgovorov, ne pa tudi število banalnih. Pri originalnih odgovorih smo namreč dobili korelacijo 0,33 z občutkom posameznika, da je že kdaj izdelal, iznašel ali ustvaril kaj takega, na kar je lahko ponosen, in kar 0,48 s številom takih dejavnosti, na katere so bili ponosni naši anketiranci. Pri banalnih odgovorih pa sta znašali ustrezeni korelaciji samo 0,07 in 0,22. Ugotovili smo tudi, da so korelacije med testnimi rezultati in socialnim porekлом testirancev praktično enake 0, kar govori v prid tezi, da je test razmeroma malo kulturno pristranski. Edinole pri vsakem regionalnem poreklu smo dobili statistično pomembno negativno zvezo s številom originalnih odgovorov, ki pa znaša le -0,25 (Makarovič 1985).

Poleg tega pa je bil v letu 1985 napavljen še en pomemben korak k usposobitvi testa Uporab predmetov za delo s slovensko populacijo. V tem letu je namreč Antonija Križaj, psihologinja v Škofji Loki, poleg standardnega testiranja učencev sedmih razredov osnovnih šol s testno serijo MFBT testirala celotno generacijo teh učencev v Škofjeloški občini še s testom Uporab predmetov. Škofjeloška občina se nam zdi kar dober primer povprečne slovenske občine, saj ne sodi niti med najbolj razvite, niti ne med najbolj nerazvite občine. Tako smo torej dobili podatke za nekakšno provizorno standardizacijo tega testa za učence sedmih razredov slovenskih osnovnih šol. Te podatke smo prevedli tudi v T-enote.

Sejaj pa si oglejmo nekatere teste kreativnosti govorilceje! Pri tem se ne bomo ustavili niti pri testu Uporabe predmetov, ki smo ga natančneje opisali že na drugih mestih, niti pri testu Jellena in Urbana, na katerem Pešjak prav sedaj intenzivno dela in ga pripravlja za širjo predstavitev. Prč pa bomo posvetili nekaj besed testu asociacij, besed, ki ga je uporabil Džidarević, testu Karlavarsa in Kraguljčeve in dvema verzijama testa posledic.

Testi, o katerih je govor, sestoje izključno iz besednega materiala, kar pomeni, da psiholog ne potrebuje nobenih vnaprej pripravljenih pomočkov, temveč si jih lahko izdela sam, z golj s pomočjo pisalnega stroja in kseroksa.

TEST Z A.S.D. IN ASSOCIACIJI. Test besednih asociacij, ki mu je uporabil v svoji raziskavi Dizdarević in ga imenuje "Test asocijacijske reči" ali kratko T.R. – mi bi ga lahko imenovali T.Ba – je sestavljen po načinu Mednickovega Remote Associations Test(RAT). Ta test temelji na pojmovanju kreativnosti kot sposobnosti povezovanja disparatnih elementov v nove celote. Test je ugodnejši prvič zato, ker iznaja iz tako preprostega in enosnažnega pojmovanja kreativnosti, drugič pa zaradi preprostosti iz objektivnosti vrednotenja. Odgovori so namreč preprosti elementi ~ besede – ki jih je treba samo klasificirati in štetiti.

Test, ki ga je uporabil Dizdarević, sestoji iz treh delov. Test asocijacije v ožjem pomenu tvori samo prvi del. Ta test sestoji iz 12 besed-stimulusov, ki so naslednje:

DENAR _____
KRUH _____
ROKA _____
OČE _____
PESEM _____
PES _____
MATI _____
OGENJ _____
DOBER _____
PORIVATI _____
HITRO _____
ZNATI _____

Drugi del sestoji iz "prefiks-stimulasov": testiranec mora navesti čim več besed, ki se začenjajo s KA.

Tretji del pa sestoji iz "sufiks-stimulusov": testiranec mora navesti čim več besed, ki se končujejo s STW in IJA.

Pri aplikaciji testa poudarja Dizdarević, da mora biti čas odgovarjanja neomejen, kajti v prvi fazì odgovarjanja dajejo vši testiranci, brez ozira na stopnjo kreativnosti, bolj ali manj običajne odgovore. Je čas omejimo, se zato lahko zgodi, da kreativni posamezniki ne bodo prišli dovolj do izraza.

Dizdarević je pri tem testu računal troje različnih odgovorov, ki se nanašajo na

- fluentnost(FLUTAR),
- fleksibilnost(FLSTAR) in
- originalnost(CRGSTAR).

PRI tem računa FLUT-R preprosto tako, da preprosto prešteje vse uspreno odgovore, vendar ne šteje odgovorov, ki se ponavljajo. Po tem kriteriju je dobil pri fantih ~~50~~ aritmetično sredino 50, - (SD=17,2), pri dekletih pa 49,4(SD=15,9).

FLUTAR dobimo tako, da preštejemo število odgovorov, ki se nanašajo na eno in isto kategorijo. Aritmetična sredina pri fantih znaša 28,2(SD=12,1), pri dekletih pa 29,8(SD=13,0).

CRGSTAR pa pomeni število enkratnih(statistično relikiv, dunovitih, neponovljivih) odgovorov. Tu znaša aritmetična sredina pri fantih 1,9(SD=2,0), pri dekletih pa 1,3(SD=2,3). Kot vidimo, so povprečja tu mnogo nižja kot scorej, standardni devijacijski pa sta t. ic že večji od aritmetičnih sredin, kar kaže na izrazito asimetrično distriбуco.

TEST KARLAVARISA IN KRAGULJCA (priloga B). Test, o katerem je govor, nima uporabnih norm, vendar je vsebinsko bogat in kratek za aplikacijo, zato sodimo, da bi bil primeren za eksperimentiranje v osnovnih šolah.

Bogomil Karlavaris in Mira Kraguljac sta v obdobju od 1970 do 1975 izvajala v petih osnovnih šolah v Vojvodini raziskavo, s katero sta zajela okrog 2.000 učencev od 6. do 8. razreda (Karlavaris-Kraguljac 1981). S to raziskavo sta želela ugotoviti, ali je rogoče razvijati kreativnost učencev preko likovne vzgoje. Izhajala sta namreč iz predpostavke, da gre pri kreativnosti za ene in iste temeljne procese, brez ozira na to, na katerem področju se pojavljajo (ibid.: 43). V okviru te raziskave sta skonstruirala in aplicirala poseben test kreativnosti, pri čemer sta se opirala predvsem na Cuifordove teste, uporabila pa sta tudi nekatere druge. Pri svojem delu sta bila vezana na okvire šolskega pouka, zato sta svoj test priredila tako, da aplikacija ni presegala časa 45 minut, kolikor traja šolska ura. S testom sta želela oceniti 6 faktorjev kreativnosti, in sicer:

- faktor občutljivosti za probleme,
- faktor fluentnosti,
- faktor fleksibilnosti,
- faktor originalnosti,
- faktor redefinicije in končno
- faktor elaboracije.

Pri tem sta izhajala iz svoje teorije kreativnosti, ki deli najprej vse faktorje kreativnosti na dve veliki skupini. Na eni strani imamo omogočajoče faktorje, ki dajejo material za kreativno obdelavo, na drugi pa spodbujajoče, ki spodbujajo ustvarjalnost samo (ibid.: 20).^{*} Tako lahko npr. razumemo fluentnost kot sposobnost produkcije velikega števila idej, besed ipd., fleksibilnost pa kot iskanje različnih možnosti pri reševanju problema, pri čemer se uporablja ta mnogica materiala. Pri redefiniciji imamo opravka z uporabo obstoječih predmetov na nov način, pri originalnosti pa za kvalitativno novo

*Avtorja celo direktno trdita, da ti faktorji "motivirajo k ustvarjanju novega", s čimer seveda mešata vprašanje sposobnosti in vprašanje motivacije. Toda v bistvu gre pri tem seveda za delitev med receptivno in reaktivno sfero, ki smo jo srečali v kognitivnih strukturah naslovh, in izhaja iz bistva odprtih sistemov kot takih.

rešitev. In končno gre pri elaboraciji za napor organiziranja procesa ustvarjalnosti, medtem ko je občutljivost za probleme pri tem spodbujevalni faktor, ki giblje kreativne rekonizre. Tako imamo na eni strani opravka s spodbujevalnimi faktorji, pod čemer razumeta avtorja originalnost, fleksibilnost in občutljivost, po drugi pa z omogočajočimi, pod čemer razumeta redefinicijo, fluentnost in elaboracijo. Vendar pa avtorja ne utemeljujeta, zakaj imamo v obeh sferah opravka ravno s tremi različnimi faktorji.

Vsakega od teh šestih faktorjev merita avtorja s tremi različnimi postavkami, vendar celotni test ne sestoji iz 18 postavk, kar bi dobili, če bi število faktorjev pomnožili s 3, temveč samo iz 14. Pri nekaterih postavkah se namreč odgovori vrednotijo na različne načine, tako da te postavke istočasno merijo različne faktorje. Na tem mestu dajemo nekaj pojasnil v zvezi z vrednotenjem rezultatov.

Vprašanje 1 in 2: vsi sprejemljivi odgovori štejejo po eno točko.

Vprašanje 4: Ne štejejo se vse običajne uporabe, ampak število skupin, v katere se lahko te uporabe razvrstijo. "Če na primer otrok pravi, da se lahko opeka porabi za to, da se razbije okno, da se vlomijo vrata, da se nekomu razbije glava, tedaj spadajo ti trije odgovori dejansko v eno in isto kategorijo agresivne uporabe. Ali če neki otrok navaja razne okrasne predmete, ki bi se lahko napravili iz opeke, je spet govor samo o eni grupi... To bi želeli priporavniti, da so nam odgovori na to vprašanje služili hkrati za določanje faktorja redefinicije, o čemer bo govor pozneje" (ibid.: 39-40).

Vprašanje 8: v poštev ne pridejo tisti odgovori, ki se nanašajo na neposredne posledice iznajdbe pilul, kot na primer "postelje ne bi bile več potrebne" ali "ljudje bi več delali", pač pa so originalni in torej veljavni denimo odgovori:

- romanjkanje električne bi bilo še večje,
- povečalo bi se število prometnih nesreč,
- zmanjšal bi se naravni priрастek.

Vprašanje 12: Štejejo se zato za vi, pametni in duhoviti odgovori, ki pa jih je težko oceniti. Načela za ocenjevanje teh odgovorov navaja Kvaščev v razpravi "Razvijanje stvaralačkih sposobnosti kod učenika".

Vprašanje 13: po eno tečko dobi sleherna od naslednjih značilnosti zgodbe:

- nenavadna situacija,
- originalni zaplet,
- originalni razplet,
- opis in detajli,
- humor ali duhovitost.

Problematično pa je pri ocenjevanju tega vprašanja, koliko se odgovori naslanjajo na avanturistično literaturo, ki je učenci poznajo.

Vprašanje 4: to vprašanje meri fleksibilnost, če se štejejo kategorije odgovorov, kot smo videli zgoraj. Istočasno pa avtorja s tem vprašanjem merita tudi redefinicijo, pri čemer štejeta posebej vsako posamezno neobičajno uporabo.

Vprašanje 6: gre za faktor fluentnosti, pri čemer ni važna kvaliteta, temveč predvsem količina danih odgovorov. Štejejo se vsi logično sprejemljivi odgovori, vendar le toliko, kolikor gre za različne kategorije.

Vprašanje 14: Gre za logičen in smiseln redosled opravkov, pri čemer se odgovori vrednotijo po posebnih kriterijih.

Vprašanje 13: zgodba se vrednoti glede na originalnost, kot smo videli zgoraj, vendar jo avtorja vrednotita tudi glede na elaboracijo, pri čemer dajeta poudarek predvsem na notranjo luviko in živahno, dinamično pripovedovanje.

Navedimo še postavke, ki se nanašajo na posamezne faktorje:

- občutljivost za probleme: 1, 2, 7

- fleksibilnost: 4, 5, 10
- originalnost: 8, 11, 13
- redefinicija: 9, 3, 4
- fluentnost: 8, 11, 6 (štejejo se vsi posamezni odgovori, ne samo kategorije)
- elaboracija: 14, 11, 12.

Vendar pa namen raziskave ni bila standardizacija testa. Avtorja tudi ne navajata dovolj statističnih parametrov testnih rezultatov, da bi bilo mogoče ~~honestni vse, omejujejoči rezultate.~~ Pri analizi rezultatov se avtorja omejujeta na posamezne faktorje. Ni razvidno, kaj menita o možnosti enotnega indikatorja kreativnosti na osnovi rezultatov svojega testa, in prav tako tudi ne navajata korelacij med posameznimi podtesti. Vsa ta vprašanja ostajajo torej odprta in čakajo nadaljnjih raziskav.

Pri tem testu kreativnosti sta avtorja, kot sama poudarjata, opravila predvsem selekcijo iz že obstoječih testov. Resnično originalna pa sta pri svojem testu likovne kreativnosti, ki upošteva enake faktorje kot prejšnji, vendar v zvezi s specifikom likovnega ustvarjanja. Toda iz poročila o raziskavi ne zveno, kakšne so korelacije med obema testoma. Šele iz konteksta lahko sklepoamo, da morajo biti te korelacije pozitivne. S svojimi eksperimentalnimi programi likovne vzgoje sta namreč avtorja dokazala, da so se pri eksperimentalnih skupinah zvišala povprečja na testu likovne kreativnosti in da so se sicer precej manj, vendar v istem smislu zvišala tudi povprečja na testu splošne kreativnosti.

Seveda pa je glede na to, da obravnavamo v naši razpravi problem kreativnosti na splošno, problem likovne kreativnosti nekoliko manj zanimiv.

Gleite na dejstvo, da traja test eno folsko uro, ž je smatrano, da je primoran za eksperimentiranje v okviru folklora učenja.

TEST POSLEDIC I IN 2. Testi posledic so me i najbolj privlačnimi testi kreativnosti, saj postavljajo posameznika v nekakšen imaginarni svet in mu dajejo neomejene možnosti, da sprošča ~~njizzemu~~ svojo fantazijo. "Vprašanja imajo zanj čar igre, čar prevljice, čar lastne vsemogočnosti" (Dizdarević: 42). Poleg tega poučarja Dizdarević, da gre pri teh testih, za razliko od testov asociacije besed in uporabe predmetov, za bolj "naravne" (čeprav ne "realne") in bolj kompleksne situacije. Po Guilfordu se nanašajo tovrstni testi na fluentnost idej in originalnost, ki se izraža v navajanju oddaljenih posledic. Test, ki ga je uporabil Dizdarević, je povzet po Guilfordu in ga je pri nas prvi uporabil Kvaščev.

V naš izbor smo vključili dva različna testa posledic. Prvi je prirejen po testu, ki so ga sestavili za irske gospodarstvenike Wilson, Guidford in Barron. Pri tem je šlo za raziskavo, kako spodbudi "razvojno imaginacijo" vodilnih ljudi v razmeroma zaostali deželi z velikimi razvojnimi potenciali. Po našem mnenju bi bil test primeren za podobne namene tudi v Sloveniji, posebno še v sedanji krizni situaciji; seveda pa bi ga bilo treba še dodeliti. Poleg tega bi bil verjetno primeren za srednješolcem in študente, posebno na družboslovnih fakultetah – ne le kot diagnostični pomoček, ampak tudi v okviru pouka, kot sredstvo za razvijanje družboslovne imaginacije. Vsekakor pa je primeren le za višje nivoje intelektualnih sposobnosti in znanja.

Test je prikazan v prilogi C.

- 3 -
Test, ki ga je uporabil Dizdarević in je – neznatno pritejen – prikazan v prilogi D, pa je povsem drugačna narave. Predpostavke, ki jih navaja, so precej bolj fantastične, celo pravljicne, tako da je test po našem mnenju uporaben predvsem za osnovnošolce, na katerih ga je uporabil tudi Dizdarević.

Zenovno kot pri testu besednih asociacij, računa Dizdarević tudi v tem primeru tri različne vrste skorov, ki se nanašajo fluidnost, fleksibilnost in originalnost, ter jih označuje s FLUTEP, FLETEP in ORGTEP. Ti skori se računajo na analogen način kot pri testu besednih asociacij.

Pri FLUTEP so dobili fantje aritmetično sredino 18,5(SD=6,9), dekleta pa 17,3(SD=15,9).

Pri FLETEP znašata ustreni aritmetični sredini 12,9(SD=6,5) in 12,6(SD=6,3), pri ORGTEP pa 1,6(SD=1,9) in 1,8(SD=2,2).

c) Kreativnost in struktura osebnosti

Da posameznikovi kreativni in drugi dosežki nikakor niso odvisni le od njegovih sposobnosti, ampak tudi od strukture njegove osebnosti, so vedeli ljudje seveda že od pamтивeka. Vendar pa je šele sodobna psihologija natančneje osvetlila vprašanje, kolikšen je pri tem pravzaprav delež osebnostnih faktorjev in katere osebnostne poteze igrajo pri tem ključno vlogo.

Najbolj sistematičen pristop k temu problemu je seveda Cattelov. Cattell je skušal odgovoriti na vprašanje, iz česa je pravzaprav "sestavljen" človeška osebnost, po čisto empirični poti. Vzel je preprosto slovar angleškega jezika in poiskal v njem vse termine, ki se nanašajo na razne značilnosti človeške osebnosti ter značilne načine obnašanja. Vseh takih terminov je v angleščini nekje med 3.000 in 4.000. Nato pa se je lotil faktorske analize teh potez, in sicer na osnovi treh različnih pristopov:

- na osnovi opazovanja ljudi v raznih življenjskih situacijah,
- na osnovi samoocene posameznika,
- na osnovi objektivne testne situacije, kjer posameznik svojih lastnosti ne ocenjuje neposredno, temveč jih ocenujemo šele na osnovi dobljenih testnih odgovorov.

Ob tem se kaipada spomnimo na naše gornje razlikovanje med neposrednim opazovanjem ravnanja posameznikov in testnim pristopom pri raziskovanju osebnosti, kot smo ga prikazali na naši skici 7. Kot vidimo, izhaja Cattell iz neposrednega opazovanja ravnanja posameznika in končuje pri testnem pristopu, s katerim skušamo posredno oceniti notranjo strukturo posameznikove osebnosti. Z metodo faktorske analize je Cattell nato ekstrahiral 16 različnih osebnostnih faktorjev ter skonstruiral poseben vprašalnik za njihovo ocenjevanje, ki ga imenujemo kratko 16 PF. Teh faktorjev na tem mestu ne bomo raštevali, še posebno zato, ker so njihova imena pomoste zapletena in težko razumljiva, temveč jih bomo rate obravnavali sproti, kakor se bo pokazala njihova pomembnost v zvezi s problemom kreativnosti.

Cattell je poskušal že leta 1959 sestaviti osebnostni profil kreativnega znanstvenika, pri čemer je izhajal iz svoje teorije faktorjev osebnosti. Gradivo, ki ga je pri tem uporabil, so bile biografije znamenitih znanstvenikov in za študij teh biografij je porabil, kot sam pravi, kakih 1000 ur branja. Podoba tipičnega kreativnega znanstvenika, ki jo je pri tem dobil, najbrž ni posebno simpatična. Predvsem je tak znanstvenik izrazito odlijuden, zaprt, a nedružaben, kritičen in precizen, kar vse kaže na izrazito gnezoidnost. Glede na to bi bil njegov rezultat na faktorju A razmeroma nizek, vendar bi bil proti pričakovanju visok njegov rezultat na faktorju I, ki izraža prilagodljivost in nagnjenje k pustolovščinam. Kljub temu pa nagiba tak znanstvenik hkrati k melanololiji in potrosti.

Hkrati pa izražajo ti znanstveniki izrazito dominantnost in nedemokratičnost v odnosu do drugih ljudi, celo prepričan je, da je večina ljudi precej omejena. To prepričanje pa je seveda v tesni zvezi z njihovo neverjetno intelektualno neodvisnostjo. Mnenja ljudi jim ji je le malo mar in jih hkrati prav nič ne moti, če se čutijo izolirane. Prepričani so, da imajo vso pravico do tega, da mislijo in se obnašajo nekonvencionalno. Po drugi strani pa Cattell ni našel pri znanstvenikih skoraj nobenega nagnjenja k nevrozi ali psihozi. Priponinja pa, da so tako nagnjenja izrazito pogosta pri znamenitih umetnikih v preteklosti in da je morda prav to ena od izrazitih razlik, ki ločijo znamenite znanstvenike od znamenitih umetnikov /Cattell-Butcher: 276 ss./.

Kot vidimo, je tipičen ustvarjalec izrazito vase zaprta oseba - vendar pa to nikakor ne pomeni, da je ta oseba tudi plaha in skromna v odnosu do drugih ljudi. Seveda si tipičen ustvarjalec le redkokdaj prizadeva doseči pomembne družbene položaje - vendar pa nikakor ne zato, ker bi podcenjeval svoje sposobnosti,

temveč iz preprostega razloga, ker podcenjuje te položaje same in poleg tega dobro ve, da bi ga sprejete družbene obveznosti odvrnile od ustvarjalnega dela. Pomemben znanstvenik, ki dvomi v svoje sposobnosti in hkrati občuduje sposobnosti drugih, je bolj ali manj izjema. Taka izjema je bil denimo Gregor Mendel, ki je svoja enkratna odkritja publiciral v zakotnih strokovnih revijah ter poslušno sledil neustreznim strokovnim nasvetom takrat znamenitega Virchowa, ki je danes bolj ali manj zgodovina, medtem ko dolgujemo Mendelu eno najpomembnejših bioloških odkritij sploh. Toda Mendel je bil izjema med znanstveniki novejše dobe že zaradi tega, ker je bil po poklicu menih in kot tak seveda vzgojen v duhu ponižnosti in pokorščine.

Ob tem naj ponovno spomnimo na našo ugotovitev, da korelira rezultat na testu Uporaba predmetov najvišje prav s posameznikovo lastno presojo njegove kreativnosti. Sicer pa je ustvarjalec, ki se ne bi zavedal lastne ustvarjalnosti, tako rekoč protislovje, kajti ustvarjalni proces predpostavlja že sam po sebi, da je ustvarjalec sposoben razlikovati, kaj je ustvarjalno in kaj ne. Po drugi strani pa zahteva ustvarjalno delo tudi mnogo odrekanja, in takega odrekanja je sposoben le tisti, ki visoko ceni ne samo ustvarjalnost kot tako, ampak tudi svoje lastne ustvarjalne sposobnosti.

Vse to seveda nikakor ne pomeni, da je vsakdo, kdor visoko ceni svoje ustvarjalne sposobnosti, tudi ustvarjalen. To bi bilo seveda preveč lepo. Vendar pa so očitno redki resnični ustvarjalci, ki se ne bi zavedali svoje ustvarjalnosti.

Zanimiva je ugotovitev, da je značilni osebnostni profil mnogih raziskovalcev glede na test 16 PF precej podoben profilu znamenitih učiteljev in administratorjev. Oboji so namreč izrazito nadpovprečne populacije glede na moč jaza, inteligentnost, dominantnost in družbeno odgovornost. Vendar pa so raziskovalci bolj sisočimični, manj čustveno stabilni, bolj samozadostni, bolj boemski in bolj radikalni kot uspešni administratorji in učitelji. V primerjavi s splošno populacijo kolidžev, iz katerih izhajajo, pa so bolj radikalni kot uspešni administratorji in učitelji. V primerjavi s splošno populacijo kolidžev, iz katerih izhajajo, pa so bolj skizotimični in bolj intelligentni, bolj samozadostni, bolj zaprti, bolj paranoidni in anksiozni ter bolj inhibirani. Če hočemo te rezultate posplošiti, pa lahko ugotovimo predvsem, da je zanje značilna višja stopnja introvertiranosti. Pri razlagi tega pojava se avtorja sklicujeta na Broadbenta, ki ugotavlja, da imajo možgani tem manj možnosti za analizo sprejetega gradiva, čim več različnih kanalov za sprejemanje tega gradiva uporabljajo. "Tipični ekstravert ima očitno preveč kanalov za sprejemanje informacij - ali je vsaj preveč pozoren na zunanje trivialnosti vsakdanjega življenja - in premalo za predelavo sprejetega gradiva" (ibid.: 291).

V nasprotju z gornjimi opažanji Cattella in Butcherja o osebnostnih razlikah med znamenitimi znanstveniki in umetniki preteklosti, kot jih lahko opažamo na osnovi biografskega materiala, so pokazale raziskave sodobnih pisateljev in umetnikov s pomočjo 16 PF precej podoben profil kot raziskave pomembnih znanstvenikov, čeprav so bili umetniki bolj boemski in bolj čustveno občutljivi (Cattell-Butcher: 294).

Sicer pa smo že v zvezi s Eysenckovim modelom lahko ugotovili, da kreativnost pozitivno korelira z nevrotičnostjo. Še mnogo širše pa je bila osvetljena zveza med psihopatologijo in kreativnostjo v kalifornijski raziskavi vrhunsko kreativnih piscev, arhitektov in matematikov v ZDA, kjer je bila uporabljena celotna baterija MMPI. Toda hkrati so dosegli kreativni posamezniki izredno visoke rezultate tudi pri drugih osebnostnih potezah, ki sicer normalno a negativno korelirajo s psihopatologijo. V zvezi s tem zaključuje Barron, da so kreativni posamezniki psihološko hkrati bolj bolni in bolj zdravi kot ljudje nasprotn. Po eni strani imajo več psiholoških težav, po drugi pa tudi več sposobnosti, da se spopadejo s temi težavami (Barron: 75).

Podobno kot korelacije med kreativnostjo in nevrotičnostjo, zahtevajo tudi korelacije med kreativnostjo in introvertiranostjo dodatnega

Cattell in Butcher sta mnenja, da pri kreativnih osebah ne gre za običajno, primarno introvertiranost, temveč za sekundarno, ki se zgradi na prvotno ekstravertirani dispoziciji. To utemeljujeta z osebnostnim faktorjem H, ki se nanaša na "avanturističnost" v nasprotju s "plahostjo" in je pri kreativnih ljudeh usmerjen v izrazito "ekstravertiranem" smislu (Cattell-Butcher: 299). Treba je priznati, da so kreativni ljudje dejansko introvertirani na poseben način. Pri njih namreč ne gre le za prazno premlevanje svoje notranjosti, kakor smo videli pri Pečjakovem "sanjaču", temveč je njihova dejavnost vedno usmerjena v neko predmetnost. Obenam pa pri tem ne gre za običajno materialno predmetnost, v katero so usmerjeni tipični ekstravertirani ljudje, temveč v idejno, miselno ali estetsko predmetnost. Kreativen človek ni niti čisti teoretik niti čisti praktik, temveč nekakšen praktičen teoretik ali teoretični praktik. V tem oziru se razlikuje tako od sanjača kot tudi od povprečneža, ki je utopljen v svoje vsakdanje probleme.

Na prvi pogled je videti, kot da s tem pristajamo na Pečjakov model. Vendar pa je napravil Pečjak bistveno napako, ker je skušal razumeti pojav kreativnosti enodimensionalno in je zato postavil ustvarjalca nekje na sredo med sanjačem in birokratom. To pa bi vorenilo, kot da je ustvarjalec človek nekakšne zlate sredine in kompromisa. Dejansko pa pri kreativnosti seveda ne gre za kompromis, temveč za sintezo. Po eni strani je kreativen človek celo globlje usmerjen v zunanjjo stvarnost kot ekstravertiranec, saj jo ustvarjalno preoblikuje,

po drugi pa je skrajno introvertiran, kajti preoblikuje jo le miselno. Dejansko imamo torej opravk az nekakšno dialektično sintezo nasprotij.

Pri razumevanju te dialektike nam lahko pomaga Eysenckov dvodimenzionalni model osebnosti, v nasprotju s Pečjakovim enodimenzionalnim modelom. Videli smo, da kreativen človek ni samo introvertiran, ampak tudi "nevrotičen". Pri tem lahko razumemo nevrotičnost kot nekakšno čustveno energijo, ki pa je pri ustvarjalcu usmerjena navznoter, v miselno aktivnost, namesto da bi se trošila v neposredni praktični dejavnosti. Ob tem se hkrati spomnimo na Jurmanova izvajanja, ki pripisuje nadarjenim izreden "energetski potencial" (Jurman 1985: 109). Dejansko je Jurman ugotovil na svoji skupini kreativnih oseb, da se skoraj vsi "ukvarjajo razen s temeljnim delom še z množico drugih aktivnosti" (ibid.: 113).

Izrazite korelacije, ki jih dobimo med indikatorji kreativnosti ter osebnostnimi lastnostmi, so še tem bolj vredne poudarka zaradi tega, ker so bile največkrat dobljene na selekcionskih skupinah izrazito kreativnih ljudi. Cattell in Butcher zato povsem upravičeno izjavljata:

Kljub vlogi, ki jo igrajo pri tem ideacijska fluentnost in posebne sposobnosti mišljenja, je videti, da se nahaja največja razlika med kreativno in nekreativno osebo v sferi osebnosti in da vključuje razlike v dinamiki /Cattell-Butcher: 301/.

Seveda pa na osnovi te ugotovitve ne smemo lahkomiselno sklepati, da je kreativnost predvsem stvar vzgoje in da jo lahko oblikujemo po mili volji. Laik je namreč pogosto menja, da so sposobnosti sicer dane, da pa je struktura osebnosti odvisna od naše lastne volje, vzgoje in trenutne situacije. To pa seveda ne drži. Vzgoja lahko sicer močno vpliva na stališča oziroma prepričanja – ta pa predstavlja glede na strukturo osebnosti podobno površinsko sfero kot jo predstavlja znanje glede na sposobnosti. Poleg tega pa smo videli že zgoraj, da so lestvice stališč, ki jih je uporabil Guilford, razmeroma šibko korelirale z rezultati na testih kreativnosti. Povsem drugače pa je z globljimi, temeljnimi osebnostnimi lastnostmi, pa čeprav se tudi tem pogosto skušamo približati s pomočjo lestvic stališč. Tu so korelacije z indikatorji kreativnosti mnogo izrazitejše, toda hkrati so tudi lastnosti, s katerimi imamo opravka, mnogo bolj stalne, manj spremenljive. Avtorja navajata vrsto številk v zvezi z dedno pogojenostjo teh lastnosti, ki so primerljive s tistimi, kot jih navajajo razni avtorji v zvezi z dedno pogojenostjo inteligentnosti /ibid.: 296 in 304; primerjaj tudi Eysenck 1975 in Makarovič 1985/. Sploh sta avtorja precej kritična do površnih poskusov vzgoje h kreativnosti, čeprav hkrati razmišljata o okolju, ki bi lahko

bilo za kreativnost vspodbudno, in zaključenje: "Ko smo storili vse, kar lahko vzgoja /v solski storii, ni verjetno bila resnica, da je v naši družbi več mogoče storiti za porast kreativnosti s selekcijo kot pa z vzgojo" /ibid.: 304/.

Korelacije med indikatorji kreativnosti in osebnostnimi lastnostmi, ki so jih dobili nekateri avtorji, so resnično izredne. Tako je dobil denimo F. E. Jones pri skupini 45 kemikov multiplo korelacijo nič manj kot 0,8. Pri tem je izstopalo samo 5 različnih osebnostnih potez, čeprav je Jones preskusil kar 53 različnih testov, preden je prišel do končnega rezulta /Cattell-Butcher: 276-7/.

Na osnovi naših dosedanjih raziskav pa lahko domnevamo, da ima kreativnost neko zvezo tudi z vrednotami. V teku zadnjih let smo se ukvarjali z raziskovanjem vrednot mladih, pri čemer nam je bil prvo izhodišče Rokeachov test vrednot pri katerem mora testiranec rangirati dvakrat po 18 različnih vrednot. Pozneje smo po istem načelu skonstruirali še celo vrsto drugih lestvic vrednot, ki smo jih preizkušali na raznih populacijah. Tako smo analizirali tudi vrednote študentov, ki smo jih testirali s testom Uporabe predmetov. Pri tem sicer nismo dobili povezav med vrednotami in rezultati na tem testu, vendar smo dobili nekatere zanimive zveze med vrednotami in osebnostnimi lastnostmi, ki so v zvezi s kreativnostjo. Še posebno izrazite in zanimive rezultate pa smo dobili v naši raziskavi o usmerjanju mladih v vojaške poklice (Makarovič 1986c). Tu sicer nismo dobili zveze med vrednotami in strukturo osebnosti, pač pa izrazito zvezo med vrednotenjem kreativnosti na eni strani in poklicnimi interesimi na drugi. Tako je koreliral interes za vojaške poklice z visokim vrednotenjem bratstva in inotnosti jugoslovanskih narodov, jugoslovanstva, samoupravljanja in varnosti domovine - medtem ko je visoko vrednotenje znanja, ustvarjalnosti in revolucionarnosti koreliralo z interesom za posebno skupino intelektualno-umetniških poklicev. Tako v strukturi vrednot kot tudi v strukturi poklicnih interesov smo našli izrazito polariteto.

Seveda pa se bodo ob teh ugotovitvah sprožili določeni pomisleki. Marsikomu se bo zazdelo problematično, kako da interes za vojaške poklice negativno korelira z vrednotenjem kreativnosti. Kaj ne zahteva tudi bojna strategija in razvoj vojaške tehnike visoke stopnje kreativnosti? To vsekakor drži. Priznati je treba tudi, da bi bil popoln nesmisel, če bi hotel kdo iz dobrijih rezultatov izpeljati sklep, da v vojski ne potrebujemo kreativnih kadrov. Kljub temu pa ne smemo pozabiti, da je smisel vojaških poklicev predvsem v obrambi obstoječega, ne pa v ustvarjanju novega. Naša raziskava kaže tudi, da je interes za vojaške poklice v tesni zvezi z visokim položajem vladajočih vrednot v obstoječi družbi.

Toda tudi to ugotovitev moramo prav interpretirati. V naši raziskavi smo sicer našli negativno povezavo med položajem vrednot, ki so v naši družbi dominantne, in vrednotenjem kreativnosti - vendar

pa ne bi bilo nič tako vele nesmiselno, kot če bi kdo iz tega sklepal, da je naša družba naperjena proti kreativnosti. Še zlasti je pri tem zanimiva negativna zveza med vrednotenjem samoupravljanja in kreativnosti. Kaj ni končni smisel samoupravljanja ravno v tem, da omogoča vsakomur poln razmah njegove ustvarjalnosti? Toda če hočemo prav interpretirati te rezultate, moramo upoštevati predvsem dvoje.

Negativna zveza med vrednotenjem kreativnosti in samoupravljanjem nikakor ne pomeni, da ljudje, ki visoko cenijo kreativnost, običajno odklanjajo samoupravljanje. Raziskave, ki so bile izvedene pri nas, namreč večinoma kažejo, da je ljudi, ki samoupravljanje izrecno odklanjajo, razmeroma malo. Vendar pa drži, da ima samoupravljanje na lestvici vrednot razmeroma nizko mesto. Ljudje, ki visoko vrednotijo kreativnost, samoupravljanja običajno ne odklanjajo, vendar ga tudi ne postavljajo na vrh lestvice vrednot. Pri tem njihovem vrednotenju pa ni toliko pomembna vsebina samoupravljanja sama po sebi, temveč predvsem dejstvo, da je samoupravljanje pač vladno postavljena in obvezna vrednota. Ljudje, ki visoko vrednotijo kreativnost, pa so seveda nagnjeni k nekonformizmu. Četudi sprejemajo vladajoče vrednote imajo lahko do njih take ali drugačne pomislike. Kar velja za samoupravljanje, velja seveda tudi za druge vladajoče vrednote, za katere smo ugotovili, da negativno korelirajo z vrednotenjem kreativnosti. Pri tem sploh ni toliko pomembno konkretna vsebina teh vrednot, temveč preprosto dejstvo, da so pač vladajoče vrednote.

Vsekakor pa se nam zdijo vrednote zanimiv indikator za odkrivanje kreativnih posameznikov, čeprav bo potrebna še vrsta raziskav, preden bomo tu prišli do zanesljivih rezultatov. V okviru pričujoče raziskave smo skonstruirali med drugim vprašalnik, ki smo mu dali ime Vprašalnik o razmerah, problemih in stališčih mladih ali kratko RPS (glej prilogo E). Ta vprašalnik, o katerem bo več govora pozneje, naj bi rabil po eni strani kot pripomoček pri odkrivanju nadarjenih, po drugi pa kot raziskovalni instrument, s katerim bi analizirali strukturo kreativne osebnosti, da bi v bodoče lahko zanesljiveje identificirali kreativne posameznike in spremljali njihov razvoj. V ta vprašalnik smo vključili tudi posebno lestvico vrednot, ki jih smatramo za pomembne v zvezi s problemom kreativnosti.

Preden pa preidemo k praktičnim problemom diagnostike kreativne osebnosti, naj se še nikoliko ustavimo pri vprašanju povzročave podosebnostjo, kreativnostjo in šolskim uspehot. V zvezki z tem se nudi, med drugim zanimiva raziskava, ki sta jo izvedla Butcher in Butcher.

Smeka

Raziskava, ki je bila izvedena na skupini srednješolcev v ameriški zvezni državi Illinois, ki so bili testirani z vprašalnim kom RSPQ - ki predstavlja posebno otroško verzijo vprašalnika 16 PF - je pokazala naslednje. Za skupino mestnih učencev je znašala multipla korelacija med rezultati na testih sposobnosti ter globalnim indikatorjem šolskega znanja 0,72, za skupino podeželskih pa 0,67. Ko pa so dodali rezultatom na testih sposobnosti še rezultate na testu osebnosti, se je dvignila multipla korelacija pri mestnih učencih na 0,79, pri podeželskih pa na 0,74. Če izrazimo te podatke v odstotkih pojasnjene variance, pa lahko ugotovimo, da so pojasnile sposobnosti pri mestnih učencih 52% šolske uspešnosti, pri podeželskih pa 45%. Osebnostne lastnosti pa so pojasnile tako pri mestnih kot tudi pri podeželskih učencih še dodatnih 10% celotne variance (Cattell-Butcher: 183 ss.). Iz tega lahko sklepamo, da imajo osebnostne lastnosti pri šolskem uspehu sicer neprimerno manjšo vlogo kot sposobnosti, da pa njihova vloga nikakor ni zanemarljiva.

Seveda pa je to samo približna ocena, ki je določena med drugim tudi z relativno razvitostjo psiholoških testov. Ne smemo namreč pozabiti, da so vse naše mere sposobnosti in osebnosti bolj ali manj ~~negativne~~, negativne. Čeprav smo pravkar videli, da nam lahko pojasnijo kar impresiven delež variance šolske uspešnosti, ostaja skoraj polovica te variance še vedno nepojasnjene in je težko povedati, kolikšen delež sposobnosti ter osebnostnih faktorjev se skriva v tem nerojasnjjenem delu. Po drugi strani pa imajo testi sposobnosti "snličnem" daljšo tradicijo in zadovoljiveje merijo tisto, kar naj bi merili, kot testi osebnosti. Zato lahko domnevamo, da pri naših ocenah, danih na osnovi testnih rezultatov, ocenjujemo delež osebnostnih faktorjev.

Še mnogo težje pa je seveda presoditi težo, ki jo imajo osebnostni faktorji pri kreativnih dosežkih. Zato je tudi težko primerjati delež osebnostnih faktorjev pri kreativnih dosežkih z deležem teh faktorjev pri šolski uspešnosti, ki smo ga obravnavali zdorai. Po eni strani je namreč kreativne sposobnosti teže meriti kot sposob-

nosti za uspešnost v šoli, pa drugi pa lahko predikterje kreativnosti validiramo predvsem na ožjih skupinah bolj ali manj kreativnih posameznikov, ki so se tako ali drugače izkazali kot kreativni. Zaradi tega pa dobimo vedno takoj nižje korelacije kot bi jih dobili na preseku celotne populacije, kakršni so denimo pravkar obravnavani ameriški srednješolci.

Če pa vseeno primerjamo korelacije šolske uspešnosti z osebnostnimi faktorji, kot jih navajata Cattell in Butcher s šolsko uspešnostjo, ter podobnimi korelacijskimi faktorji, ki se nanašajo na kreativnost, lahko ugotovimo naslednje.

Cattell in Butcher navajata med drugim korelacije ocen kreativnosti skupine industrijskih kemikov raziskovalcev z njihovimi rezultati na testu 16 PF ter z rezultati na testih inteligentnosti ter kreativnosti (ibid.: 297). Dobijeni rezultati kažejo, da so korelacije kreativnosti s testi sposobnosti približno enako visoke in enako številne kot statistično pomembne korelacije s posameznimi osebnostnimi faktorji. Oboje se namreč gibljejo okrog vrednosti 0,3. Čudoba, ki jo dobimo, je torej povsem drugačna od tiste, ki smo jo dobili zgoraj v zvezi s šolsko uspešnostjo. Kot znano, se gibljejo korelacije med testi inteligentnosti ter šolskim uspehom večinoma nekje okrog vrednosti 0,5, takrat pa smo dobili med inteligentnostjo in kreativnostjo precej nižjo korelacijo. To si lahko razlagamo z dejstvom, da je naša skupina kemikov pač selezionirana glede na svoje intelektualne sposobnosti. Kemik lahko postane pač le tisti, ki ustreza nekim minimalnim intelektualnim standardom.

Podobno so naši kemiki verjetno selezionirana skupina tudi glede na svoje osebnostne lastnosti, vendar korelacije njihovih osebnostnih lastnosti s kreativnostjo v splošnem ne zaostajajo za tistimi, ki smo jih dobili zgoraj med osebnostnimi lastnostmi in šolskim uspehom. To trditev lahko podkrepimo še s celo vrsto drugih korelacji med osebnostnimi lastnostmi in kreativnostjo, ki jih navajata Cattell in Butcher. Širok pregled takih korelacijskih navaja tudi Kvaščev (Kvaščev 1981: 180-1). Pri tem dodaja še svoje lastne korelacije, ki jih je dobil med faktorji osebnosti na 16 PF in testom kreativ-

nosti na gimnazijcih, pri čemer velja primerniti, da je uvečeval samo tisto skupino gimnazijcev, ki jo je opredelil kot kreativno. Tako višina dobljenih korelacij kot tudi cestnostne lastnosti, ki so pri Kvaščevu korelirale s kreativnostjo, se presenetljivo ujemajo z rezultati, ki so jih dobili drugi avtorji.

Iz vsega tega lahko sklepamo, da so osebnostne lastnosti vsaj toliko pomembne za doseganje kreativnih dosežkov kot za šolski uspeh – da pa so najbrž še mnogo pomembnejše. Nobenega dvoma ni torej, da je pri odkrivanju in razvijanju kreativnih talentov nujno treba upoštevati tudi njihove osebnostne lastnosti.

Obenem pa velja poudariti, da so osebnostne lastnosti, ki prispevajo h kreativnim dosežkom, povsem drugačne od tistih, ki vplivajo na šolski uspeh.*

Če hočemo primerjati lastnosti, ki so pomembne za dober šolski uspeh, s tistimi, ki so pomembne v zvezi s kreativnostjo, moramo najprej upoštevati dejstvo, da v zgoraj omenjeni skupini srednješolcev niso bile dobljene izrazitejše korelacije med šolsko uspešnostjo in posameznimi osebnostnimi faktorji za podeželske učence, ampak samo za mestne. V naši primerjavi se bomo torej omejili na mestne učence. Če vzamemo za kriterij samo statistično pomembne korelacije, ki so enake ali višje od vrednosti 0,16, ter primerjamo te korelacije s tistimi korelacijami pri ustreznih osebnostnih faktorjih, kjer so razni avtorji dobili statistično pomembne korelacije s kreativnostjo (Cattell-Butcher: 298), lahko ugotovimo, da sta med vsemi temi osebnostnimi faktorji:

- samo dva taka, ki v enakem smislu korelirata s šolskim uspehom in kreativnostjo,
- dva taka, ki korelirata tako s šolskim uspehom kot tudi s kreativ-

*S tem problemom se bomo ponovno srečali pozneje, ko bo govor o ocenjevanju kreativnosti učencev s strani učitelja. Učitelj namreč pogosto ocenjuje za kreativnega tistega učenca, ki po svoji osebnostni strukturi ustreza modelu "dobrega" učenca – to pa je popolnoma napačno.

- nostjo, vendar " nasprotnem smislu,
- dva taka, ki korelirata samo s šolskim uspehom, ne pa s kreativnostjo,
 - šest takih, ki korelirajo samo s kreativnostjo, ne pa s šolskim uspehom, in končno,
 - trije taki, ki ne korelirajo niti s šolskim uspehom niti s kreativnostjo.

Najizraziteje korelira s šolsko uspešnostjo faktor G, ki izraža moč "nadjaza", se pravi vestnost in skrbnost ter upoštevanje togih standardov obnašanja. Ta faktor po ugotovitvah tujih avtorjev s kreativnostjo sploh ne korelira, Kvaščev pa je dobil pri njem celo negativno korelacijo s kreativnostjo.

Pri naslednjem najpomembnejšem faktorju, ki vpliva na šolski uspeh, pa je slika precej drugačna. Gre za faktor Q2, ki se nanaša na "samozadostnost" oziroma neodvisnost posameznika od skupine. Ta faktor korelira pozitivno tako s šolskim uspehom kot tudi s kreativnostjo.

Najizrazitejše nasprotje pa dobimo pri faktorju E, ki se nanaša na dominantnost oz. submisivnost. Šolski uspeh namreč pozitivno korelira s submisivnostjo, medtem ko korelira kreativnost prav nasprotno pozitivno ravno z dominantnostjo.

Druge pomembne poteze osebnosti, ki vplivajo na šolski uspeh, so "afektotimija" oziroma čustvena toplina, fleqmatičnost in samozavest. Pri kreativnih posameznikih pa prihaja do izraza nasprotno "sizotimičnost" oziroma čustvena hladnost, moč jaza, treznost, rodjetnost in radikalizem. Kot novzema Kvaščev na osnovi svojega lastnega raziskovanja, so kreativne osebe predvsem introvertirane, neodvisne, prilagodljive ter intelligentne (Kvaščev 1981: 178). Te značilnosti kreativnega posameznika so seveda le deloma skladne z značilnostmi tipičnega dobrega učenca, deloma pa so jim celo direktno nasprotne. Zato ni prenenetljivo, če sposobnosti kreativnih učencev v žoli pogosto ne pridejo do izraza, ali pa se zapletejo taki učenci celo v konflikt s šolo in učitelji.

Pri naših lastnih raziskavah kreativnosti se bomo morali seveda opirati predvsem na tiste teste osebnosti, ki so pri nas že adaptirani. Med temi se nam zdi najuporabnejši Osebnostno-interesni test ali kratko OI, ki ga je prevedel in standardiziral Borut Šali. Ta test je v bistvu prilagoditev znane ameriške osebnostne baterije MMTI, ki je še dopolnjena z vprašalnikom o interesih. Posebna prednost tega testa je tudi lestvica iškrenosti, na osnovi katere lahko izločimo iz obdelave tiste posameznike, pri katerih sumimo, da pri odgovarjanju niso bili iškreni ali pa niso dovolj sposobni presoje svojih osebnostnih značilnosti. Podobno se nam zdi pomemben tudi interesni del. V zvezi s tem naj pripomnimo, da so bile v znani kalifornijski študiji dobljene izrazite razlike med vrhunsko kreativnimi in povprečnimi pisci, arhitekti in matematiki tudi na MMTI in da so se hkrati pokazale razlike tudi pri interesih /Barron: 72 ss., Trstenjak 1981: 151 ss./.

Na tem mestu pa se bomo posebej ustavili pri dveh lestvicah stolič, ki se nam zdita v zvezi s problemom kreativnosti posebro zanimivi: - pri lestvicah afofobije in dynamizma.

ALOFOBIJA.

Klasična raziskava o "avtoritarni csebnosti", ki so jo izvedli McCorno in sodelavci, je bila spodbujena s pojemom nacizma. Ničakor ni naključje, da so bili njeni nosilci predvsem psihologi, ki so se umaknili v ZDA pred nacističnim nasiljem. Ključno vlogo v njihovem raziskovanju pa je imela znamenita Lewinsonova študija o antisemitizmu, ki je odprla v socialni psihologiji povsem nove perspektive.

To odkritje je prebudilo Američane iz njihovega samozadovoljnega dremeža. Pokazalo se je namreč, da so njihovi lastni rasni predsodki proti črnem v bistvu enake narave kot nacistični antisemitski predsodki in da z njimi pozitivno korelirajo, čeprav gre v obeh primerih za dvoje povsem različnih kategorij ljudi. Še več! Ljudje, ki imajo predsodke proti določenim etičnim skupinam, kakršni so Judje ali rasnim skupinam, kakršni so črnci, imajo pogosto predsodke tudi proti pripadnikom drugih religij, drugih političnih ideologij, proti spolno deviantnim osebam in celo proti telesno ali duševno prizadetim. Najti neko skupno objektivno značilnost oseb, ki so žrtve predsodkov, je preprosto nemogoče, kajti žrtev predsodkov je lahko kdorkoli. Kljub temu pa nosilec predsodka nekako iracionalno identificira vse te skupine med seboj, kajti kdor ima predsodke proti eni skupini, jih ima običajno tudi proti drugim. Za predsodki se torej skriva neka temeljna psihološka naravnost: prvotni izvor predsodkov ni v značilnostih oseb, proti katerim se naravnani, temveč nasprotno v značilnostih osebe, ki ima predsodke. Toda kakšna je psihološka narava teh značilnosti? Že pred več kot dvema tisočletjema je izjavil veliki antični mislec Heraklit, da so nekateri ljudje "kakor psi, ki lajajo na vse, česar ne poznajo". Podobno je tudi nosilec predsodka Sovražno nastrojen do različnih drugih in drugačnih posameznikov in skupin - ne zato, ker imajo objektivno take ali drugačne značilnosti, temveč iz preprostega razloga, ker so drugi in drugačni od njega samega in njegove lastne družbene skupine. Nosilec predsodka se ne distancira od drugih družbenih skupin zato, ker imajo take ali drugačne negativne značilnosti, temveč jim nasprotno pripisuje negativne značilnosti zaradi tega, ker se distancira od njih, ker viči v njih nekaj drugega in drugačnega. Tako se tudi v političnih anatemah, ki smo jim priča v našem času, nasprotnik ne obstaja zaradi nazorov samih po sebi, temveč predvsem zaradi tega, ker so ti nazorji "tuji" našemu družbenemu sistemu, ker so "nesprejemljivi" itd. Nesprejemljivost tujih nazorov ne sledi iz njihove zavzetosti same po sebi, temveč sledi nasprotno njihova

Analiza avtoritarne osebnosti, kot se nam kaže v predgovkih, kar tako nečsredno privode k vnašanju neke posekne osebnosti / estetosti, ki jo imenujemo empatijo. Jellen in ~~Ved~~duin definirata empatijo takole: "Identifikacija z interesom, stališči in občutenji druge osebe ali skupine... empatično občutenje se razvije iz intelektualnega znanja o osebi ali osebah..." (Jellen-Vedduin: 37). Kot smo videli, so raziskovalci predvodkov odkrili povezanost med grupno in personalno egocentričnostjo. Oseba, ki ima predvodke, odklanja "vse drugo", brez ozira na to, ali je to drugo določeno kot tako v odnosu do njene lastne grupe ali pa v odnosu do nje kot osebe. Nosilec predvodkov se namreč rigidno identificira z lastno gruno in je zato zanj odnos do njega kot osebe bolj ali manj identičen z odnosom do njegove grupe kot celote.

Naša avtorja razlikujeta dve različni dimenziji empatije. Po eni strani razlikujeta med kognitivnim razumevanjem problemov drugih, kar bi morda lahko enačili s "socialno inteligentnostjo" oziroma z Guilfordovo vedenjsko dimenzijo intelekta – kar je po njunem mnenju osnova za čustveno vživetje v drugega človeka. Po drugi strani pa razlikujeta med individualno empatijo do drugega človeka ter širšo empatijo do celih družbenih skupin, ki so "ekonomsko revne, politično zatirane, družbeno izobčene, žrtve terorja ali vojne, duševno zaostale ali družbeno prizadete" (po Hoffmannu, ibid.: 38).

V zvezi s to potezo opozarjam na našo lestvico afofobije, ki je podobna F-lestvici in smo jo razvili v okviru naših raziskav samo-realizacije osebnosti.

Druga sorodna poteza, ki jo navajata naša avtorja, je senzitivnost. Definirata jo takole: "Tendenca odkrivanja in občutljivosti do čutnih vtisov ali čustvenih situacij, tako prijetnih kot neprijetnih" (ibid.: 39). To povezujeta hkrati s sposobnostjo prevzemanja vlog drugih, s toleranco do stališč drugih in s sposobnostjo odložene reakcije.

Toda vrnimo se k zgodovini raziskovanja avtoritarne osebnosti! Temeljno odkritje, da obstaja neka enotna psihološka osnova predsodkov in da se ta osnova šele sekundarno, glede na konkretno družbeno situacijo, ceni na dolčere skupine ljudi, je pomogočilo raziskovalcem, da je njihova prvočna lestvica stališč, ki naj bi merila stopnjo antisemitizma, prerasla v lestvico za merjenje predsodkov kot takih. Ta lestvica je bila hkrati izhodišče tudi za našo lastno lestvico alofobije, ki smo jo že omenili. Kako se problem predsodkov oziroma problem alofobije povezuje s problemom kreativnosti, bomo videli prav kmalu; sedaj pa se najprej ustavimo pri tej naši lestvici!

Čeprav smo videli, da je težko najti neko skupno objektivno potezo, ki naj bi družila skupine ljudi, ki so žrtev predsodkov, avtorji raziskave o avtoritarni osebnosti te žrtve tudi objektivno sociološko opredeljujejo. Po njihovem so namreč žrtve predsodkov predvsem "manjštine". Vendar pa te opredelitve, ki bi skušale vendarle nekako objektivno dolčiti značilnosti žrtev predsodkov, ne moremo vzeti brez pridržkov.

Če vzamemo zadevo čisto statistično, potem je seveda očitno, da predstavljajo tako Judje kot tudi črnci, te najbolj znane žrtve predsodkov, običajno številčne manjštine v okviru celotnega prebivalstva. Podobno velja za najrazličnejše nacionalne manjštine v raznih državah predvsem v ZDA, tej klasični deželi priseljencev. Take manjštine so bile že od nekdaj gledane s Sovraštvom in nezaupanjem. To ne velja samo za manjštine priseljencev, ampak tudi za avtohtone manjštine, kakršna so denimo Irdijanci v ZDA. Slovenci, ki smo bili skozi vso svojo zgodovino manjšina v svoji državi, imamo s tem neč dovolj izkušenj. Ta problem je sicer danes omiljen, ker imamo Slovenci lastno republiko v okviru zvezne države, toda z vso ostrino pa še vedno občutijo Slovenci v Italiji in Avstriji. Prav tako imamo Slovenci doveli izkušeni tudi z našimi predsodki do manjšin priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik, ki jih ne tolerativno

— 11 —

izkorjujemo "članici" in "če laki" izucetje.

Poleg nacionalnih, rasnih in etničnih skupin lahko označimo kot manjšine v statističnem smislu tudi predstavnike najrazličnejših verskih sekt, politične oporečnike, kriminalce, seksualne deviantne, mentalno defektne, duševne bolnike in druge, ki so bili že od nekdaj žrtev takih in podobnih predsodkov.

Vendar pa je očitno že na prvi pogled da nam položaj manjšine v statističnem smislu prav malo pove o tem, zakaj je neka skupina ljudi žrtev predsodkov. Številčnost neke skupine ni v nobenem pravem sorazmerju s tem, kako pogosto so žrtev predsodkov. Sicer pa so lahko žrtev predsodkov tudi skupine, ki statistično vzeto niso nikakršna manjšina, kot denimo mladina ali ženske, ki tvorijo kar polovico celotne populacije. Očitno je torej, da predsodki niso naperjeni toliko proti manjšinam v dobesednem, statističnem smislu, ampak predvsem proti manjšinam v prenesenem pomenu besede - se pravi proti tistim, ki imajo v družbi najmanj moči in vpliva. Pri tem ima seveda lahko neko posredno vlogo tudi statistična manjšinskošt, kajti številčno majhna skupina ljudi ima pač pogosto tudi malo moči in vpliva. Vendar pa je statistična maloštevilnost očitno le eden od mnogih dejavnikov, ki lahko vplivajo na to, da postane neka skupina ljudi žrtev predsodkov.

Vendar pa to še ni vse. Že davno tega je poučil Gaetano Mosca, da so ravno manjšine tiste, ki vladajo v družbi. Manjšina se je namreč sposobna organizirati in lahko zato obvlada veliko množico ljudi. Čim večja in številnejša je neka družbena skupnost, tem manjši je lahko odstotek tistih, ki vladajo, v primeri s tistimi, ki se morajo pokoravati (Mosca: 65). Po drugi strani pa je ugotsvil že Marx, da vladajoči razred ne obvladuje družbe samo fizično, ampak tudi ideološko: "Visli vladajočega razreda so v vsakem obdobju vladajoče misli, tj., razred, ki je vladajoča materijalna družbena moč, je hkrati vladajoča duhovna moč" (Marx-Engels II: 57). Predsodki, ki jih ustvarja vladajoči razred, pa seveda ne bodo namerjeni proti njemu samemu, čeprav je manjšina, terveč nasprotno preti vladani večiri. Tako inamo že v najstarejših evropskih rečnitvah,

Iliadi in "Odisеji, " so eni strani oprekha s poveličevanjem kraljev in knezov, katerih pripadnikov vladajočega razreda, po drugi pa z nerčevanjem iz navadnega vojaka, predstavnika običajnih ljudi, ki nastopa v podobi Terzita (Iliada II: 188-277). V zvezi s tem je vsekakor zanimivo, kako da raziskovalci avtoritarne osebnosti, ki so v svoji raziskavi predstavkov upoštevali množico različnih, nacionalnih, rasnih, verskih, političnih ter psihološko deviantnih skupin, niti z besedico ne omenjajo predstavkov do podrejenih ter izkoriščanih družbenih skupin, kakršna so denimo manuelni delavci. Sama po sebi se vsiljuje misel, da to pač ne more biti naključje in da ima njihova družbena kritičnost - ki jim je sicer pač ne moremo odrekati - pač določene meje.

Na vprašanje, koliko se predstavki, ki jih upoštevajo raziskovalci avtoritarne osebnosti, povezujejo s predstavki, naperjenimi proti nižjim slojem, smo skušali odgovoriti v naši raziskavi Vzgoja samoupravljavskih osebnosti (Makarovič 1978). Uporabili smo lestvico predstavkov do raznih skupin ljudi in ji dodali še naslednjo postavko:

- "Nikoli ne bi hotel postati navaden delavec, kajti to je najslabši poklic, kar jih človek lahko doseže".

Znano je namreč, da obstajajo predstavki do poklica "navadnega delavca" tudi v socializmu, čeprav je sicer za socializem značilen kult fizičnega dela in delavca. Naj samo spomnimo na raziskavo med beograjskimi delavci, ki je pokazala, da se delavci po svojih izjavah sicer "čutijo ponosne", ~~da je~~, vendar bi se le malokateri med njimi spriznjili s tem, da bi tudi njegov otrok postal delavec.

Odgovori, ki smo jih dobili pri študentih FSPN in VŠSD, so dejansko pokazali, da se odklanjanje poklica delavca pozitivno povezuje z drugimi predstavki in da sodijo torej "socialni" predstavki "isto skupino kot drugi."

Seveda pa smo s tem tezo avtorjev raziskave o avtoritarni osebnosti samo preformulirali, nismo je pa ovrgli. Pekazalo se je zato, da

predsodki sicer niso naperjeni proti ranjšinam v statističnem smislu, pač pa so naperjeni proti šibkim, revnim, neuglednim, zatiranim, izkorisčanim itd. Slepkoprej lahko torej identificiramo neke objektivne socioološke značilnosti, ki so tipične za žrtve predsodkov.

Toda če je temu tako, se pojavi zanimivo vprašanje, kako je potem takem z nacionalnimi predsodki nas Slovencev. Slovenci smo bili namreč že od vsega začetka v primerjavi z drugimi narodi izrazito majhni, šibki, zatirani. Narodi, s katerimi smo prihajali in še prihajamo v stik, pa so skoraj vsi od kraja večji, kulturnejši, gospodarsko razvitejši, imajo daljšo politično zgodovino itd. Če je bistvo predsodkov dejansko v tem, da so naperjeni proti majhnim in šibkim, se bo torej kazal slovenski nacionalni predsodek predvsem kot avto-predsodek, se pravi kot odklanjanje lastnega naroda in občudovanje drugih. Toda v tem primeru se seveda zapletemo v protislovje z našo gornjo izjavo, kjer smo trdili, da gre pri predsodkih za nekakšno egocentričnost, za poudarjanje lastne osebe in lastne skupine ter hkratno zavračanje drugih. Če je ta trditev točna, pa bo naša hipoteza ravno nasprotna. Slovenski nacionalni predsodek se bo v tem primeru pokazal kot zavračanje vsega neslovenskega, iz preprostega razloga, ker je neslovensko - brez ozira na to, ali gre za močne ali šibke, za velike ali za majhne narode.

To hipotezo lahko preverimo s tem, da primerjamo odnos Slovencev do velikih in močnih narodov z njihovim odnosom do narodov in etničnih skupin, ki so še manjše in šibkejše kot cni sami. Kljub vsemu imamo namreč Slovenci opraviti tudi s takimi. Že zgoraj smo delnimo omenili "bosance"; še bolj zapostavljena etnična skupina pa so seveda Pomi. V že omenjeni raziskavi smo postavili med drugim dvoje vprašanj, ki se nanašata na predsočke do teh dveh skupin:

- "Če se v nekem kraju naselijo delavci iz južnih republik, bo življenje v njem kmalu postalo manj prijetno",
- "'Islam, da je jasno, zakaj se ne bi hotel družiti s ciranskimi otroki".

Poleg tega pa smo vključili tudi vprašanje, ki se nanaša na predsodek do velike in močnega naroda, s katerim Slovenci dejansko nismo najbolj prijetnih izkušenj:

- "Nerda je nekaj izjem, teda v glavnem so Merci vsi enaki".

Z analizo odgovorov pri teh postavkah smo našo hipotezo potrdili. Pokazalo se je namreč, da strinjanje z vsemi tremi postavkami pozitivno korelira med seboj in da gre pri predsodku do velikih in močnih za isti temeljni mehanizem kot pri predsodku do majhnih in šibkih. Žrtev predsodka so torej lahko ne samo šibki, ampak tudi močni. Tisto, kar jih napravlja za potencialne žrtve predsodkov, ni njihova moč ali šibkost sama po sebi, temveč njihova drugost oz. drugačnost. Zato smo tudi našo lestvico, ki smo jo skonstruirali na osnovi gornjih ugotovitev, imenovali lestvico alofobije - se pravi odklanjanja oziroma sovraštva do drugega.

Našo lestvico alofobije smo vključili v naš "Vprašalnik RPS" (priloga E). Sedaj pa se ustavimo še pri lestvici dogmatizma!

DOGNATIZEM. Pisci knjige o avtoritarni osebnosti, ki je izšla leta 1950 so se lahko pri svojem empiričnem raziskovanju opirali na tradicijo, ki sta jo začrtala predvsem dva psihodiagnosticski pripomočka. Levinson in Samford sta izdelala svojo lestvico antisemitizma, ki je postala osnova za raziskovanje predsedkov, leta 1944. Že leta 1936 pa je Stagner izdelal svojo lestvico fašističnih stališč (Robinson-Shaver: 363). Pri tem se je zavedal, da v lestvici ne sme izrecno omeniti fašizma samega, če hoče dobiti veljavne odgovore. V tem primeru bi se namreč ljudje glede na vladajoče družbene norme kategorično izrekli za protifašistična stališča. Zato je ravnal podobno kot člani grupe Novi kolektivizem, ki so v svojem predlogu plakata za Dan mladosti 1987 prekopirali fašistični plakat, le da so pri tem prekrili fašistične simbole. Tako so člani žirije, ki je odobrila plakat, s tem nehote razkrili svojo fašistoidno mentaliteto. Podobno je tudi Stagner s svojo lestvico omogočil odkrivanje avtoritarno konservativnih fašistoidnih družbenih stališč pri osebah, ki so bile sicer formalno izrazito protifašistično usmerjene.

Ta lestvica je bila tako predhodnica znamenite F-lestvice ali lestvice fašistoidnosti, ter lestvice PEC, ki ji je sorodna in meri politično-ekonomski konservativizem. Obe lestvici tvorita poleg lestvice antisemitizma temeljni psihometrični aparat, na katerem sloni raziskava o avtoritarni osebnosti.

Obe lestvici sta bili zelo široko uporabljeni, vendar sta zelo zgodaj naleteli tudi na ostro strokovno kritiko. Že leta 1954, torej štiri leta po izidu knjige o avtoritarni osebnosti, je izšla Eysenckova knjiga Psihologija politike, ki se loteva problematike avtoritarne osebnosti na povsem drugačen način. Temeljna teza piscev Avtoritarno osebnosti je bila namreč, da se izraža v fašistoidnih in konservativnih političnih stališčih ter nagnjenju k predsedkom nekakšen splošen "avtoritarni" osebnostni sindrom. Politiko so torej takorekoč psihologizirali. V nasprotju s tem pa Eysenck poudarja, da je treba politične nazore strogo razlikovati od psihološke osnove, na katero se ti nazori ~~osebitno~~.

Temeljna dimenzija, po kateri se razlikujejo politični nazorji, je po Eysencku dimenzija konzervativizma-radikalizma. To dimenzijo bi lahko razumeli tudi kot dimenzijo desničarstva in levičarstva, tradicionalizma in naprednosti, ipd. V bistvu gre za vprašanje, koliko se posameznik zavzema za ohranitev danega stanja v družbi ali pa mu gre za družbene spremembe. Eysenck je sestavil posebno lestvico konzervativizma-radikalizma in jo apliciral na angleški populaciji. Faktorska analiza dobavljenih odgovorov pa je pokazala nekaj nenavadnega.

Dobil je namreč dva faktorja, vendar je bil drugi od teh dveh faktorjev takorekoč "prazen". Posebno lepo je to vidno v primeru, da prikažemo rezultate grafično. Pri tem namreč opazimo, kako se dobavljeni odgovori grupirajo vzdolž prve faktorske dimenzije in so istočasno razpršeni v smeri proti drugi dimenziji. Vendar pa ostaja prostor te druge dimenzije prazen, kajti nobena postavka ne korelira više z drugim faktorjem kot pa s prvim.

In kaj se skriva za to zagonetno drugo dimenzijo? Po Eysencku gre za temeljno dispozicijo, na katero se cepijo politični nazorji – dispozicijo, ki ni pogojena samo psihološko, ampak tudi sociolesko. Odvisna je namreč med drugim tudi od vzgojnih stilov, ki so značilni za različne družbene sloje. Gre za razlike v temeljni duševni naravnosti ljudi, na katere je opozoril že William James v svoji psihologiji religije, ko je razlikoval med "krepko" in "nežno" mentalitetom (tender-mindedness in touch-mindedness). Ljudje s krepko mentaliteto so praktične, ekstravertirane, materialistične osebnosti, ki se ne pomisljajo aktivno posegati v stvarnost in manipulirati z njo. Tipični predstavniki krepke mentalitete so denimo politiki, ekonomisti, pa tudi vojaki in znanstveniki. Kakor se vojak v odnosu do ljudi zanaša na moč orožja, se zanaša znanstvenik v odnosu do svojega predmeta na eksperiment: v obeh primerih gre za materialno, fizično poseganje v zunajno stvarnost. V tem oziru se ljudje krepke mentalitete radikalno razlikujejo od ljudi nežne mentalitete, ki se skušajo približati stvarnosti predvsem z mislijo in čustvom, z razumom in vero, tako kot denimo filozof, umetnik ali vernik. Neveda pa bomo našli tudi znotraj politike,

znanosti, filozofije ali religije različne usmeritve, v katerih se izraža bodisi bolj nežna, bodisi bolj krepka mentaliteta. Predstavnik krepke mentalitete bo denimo v politiki zagovornik trde roke, v filozofiji zagovornik materializma ali pozitivizma, v religiji zagovornik stroge pravovernosti ter obstoječih institucionalnih struktur. Predstavnik nežne mentalitete pa bo v politiki načibal bolj k reformizmu in prepričevanju, v filozofiji k idealizmu, v religiji pa k misticizmu.

Če ostanemo v sferi političnih stališč, pa se nam tako konzervativna kot tudi radikalna stališča razcepijo na dve veliki skupini. V okviru konzervativnih stališč ustreza nežni mentaliteti klasični konzervativizem, krepki pa fašizem, ki ne pomišlja pred uporabo nasilja kadar gre za vzpostavljanje konzervativnih idealov. V okviru radikalizma pa ustreza po Eysencku nežni mentaliteti liberalizem, krepki pa komunizem. Tako sta si po Eysencku fašizem in komunizem, čeprav zastopata diametralno nasprotne ideje, psihološko vendarle sorodna, in podobno sta si sorodna tudi konzervativizem in liberalizem.

Kot vidimo, je nasprotje med krepko in nežno mentaliteto sorodno nasprotju med ekstravertiranostjo ter introvertiranostjo, in Eysenck tudi dejansko ugotavlja korelacijo med obema. To pa nas seveda znova privede k problemu kreativnosti, saj smo ponovno ugotovili pozitivno zvezo med kreativnostjo ter introvertiranostjo.

Vendar pa ostaja problem merjenja nežne oziroma krepke mentalitete pri Eysencku vse prej kot zadovoljiv. Ugotovili smo namreč, da gre za "prazno" dimenzijo v faktorskem prostoru. Postavke, ki merijo to dimenzijo, torej z njo razmeroma šibko korelirajo, hkrati pa korelirajo z drugim faktorjem, se pravi s faktorjem konzervativizma-radikalizma.

Vendar pa je ta problem uspešno rešil ameriški psiholog Milton Rokeach v svoji knjigi The Open and Closed Mind, ki je izšla leta 1960, se pravi šest let po pravkar obravnavani Eysenckovi knjigi.

- 7 -

Enako kot Eysenck, je tudi Rekeach mnenja, da moraro usmerjenost političnih prepričanj razlikovati od psihološke osnove, na katero se cepijo ta prepričanja. Toda kaj je ta psihološka osnova? Očitno jo je treba iskati prav v značaju sistema prepričanj kot takih. Ta sistem prepričanj je lahko v večji ali manjši meri odprt ali zaprt, pri čemer razume avtor pod odprtostjo sistema sposobnost posameznika, da sprejema in vrednoti informacije glede na njihovo lastno notranjo vrednost, brez ozira na nerelevantne faktorje, ki izhajajo iz njega samega ali pa iz njegovega okolja. Pri tem izhajajo notranji pritiski iz potreb posameznika, zunanji pa iz nagrad ali kazni, ki jih podeljujejo zunanje avtoritete, iz družbenih norm ipd. Čeprav smo pri oblikovanju svojih prepričanj seveda vsi odvisni od avtoritet, ker sami pač ne moremo vsega preveriti, sprejema oseba z zaprtim sistemom prepričanj svoje informacije predvsem od tistih oseb, ki so jo sposobne tako ali drugače nagraditi ali kaznovati, ne pa od tistih, ki bi utegnile razpolagati z najbolj zanesljivimi informacijami.

Obnašanje ljudi z zaprtim sistemom prepričanj je pravzaprav paradoksalno. Po eni strani so namreč njihova prepričanja izredno stabilna in nedostopna za logične argumente, po drugi pa izredno spremenljiva pod vplivom ljudi, ki jih smatrajo za avtoritete. To je značilno mišljenje pod vplivom "partijske linije", ki je sposobna v hipu zavreči prepričanje, na katerega je naš posameznik prisegal še včeraj, in v hipu z enako zavzetostjo sprejeti povsem drugačno prepričanje, ker se je spremenilo stališče tistih, ki so zani avtoriteta. Celo v primeru, da se popolnoma spremeni garnitura tistih, ki so na oblasti, ter njihova ideologija, bo posameznik z zaprtim sistemom prepričanj v hipu pozabil na svojo staro ideologijo ter sprejel novo, ker je to pač ideologija oblasti. Tudi pri nas so se denimo nešteti zagrizeri klerikalci v hipu prelevili v navdušene komuniste. Partija s takimi ljudmi nikoli ni imela posebnih težav, imela pa je denimo težave s Kocbekom, ki je bil že pred vojno kot kristjan v opoziciji proti klerikalcem.

Seveda gre lahko pri tem tudi za celo neznačajnost in neskrupulozno

prilagodljivost. Posameznik lahko sprejema take ali drugačne nazorе samo na zunaj, ker ima od tega koristi in ker nobenega nazora ne temlje čisto resno. Vendar pa nas ta problem v tem hipu ne zanima. Zanima nas posameznik, ki je sposoben pod vplivom avtoritete resnično zamenjati svoja stališča in se oprijeti novih stališč z enako zavzetostjo, s kakršno se je prej oprijemal starih. Toda kako je to mogoče?

Čeprav Rokeach govori o zaprtosti oziroma odprtosti sistema stališč, se nam zdi primernejše govoriti o njihovi integriranosti oziroma razdrobljenosti. Pri posamezniku z zaprtim sistemom prepričanj so namreč prepričanja ne samo neodvisna od objektivnih informacij, ki prihajajo iz zunanjega sveta, ampak so tudi sama po sebi razdrobljena in neodvisna med sabo. Značilna je v zvezi s tem neka stara judovska šala o počenem kotlu, ki jo navaja Rokeach. Sosed si je pri sosedu sposodil kotel ter mu ga "pozabil" vrnilti. Ko pa ga lastnik kotla nekoč sreča na cesti ter pobara, kaj neki je s kotлом, mu mož odvrne: "Prvič: ničesar ne vem o tem, da bi mi ti kdaj posodil kakšen kotel! Drugič: tisti kotel sem ti že davnno vrnil! Tretjič: kotel je bil počen že takrat, ko si mi ga posodil!"

Komični učinek te zgodbe izhaja seveda iz dejstva, da se vse tri trditve medsebojno izključujejo, s čemer dolžnik nehote priznava, da kotla ne samo da ni vrnil, ampak ga je tudi poškodoval. Vendar pa imajo vse te trditve istočasno neko skupno lastnost, kajti vse tri skušajo prav to dejstvo prikriti. V svoji preveliki vnemi, da bi to dosegel, pa prihaja mož nehote v protislovje s samim seboj in s tem razkrinkava pravi izvor svojih trditev.

S podobnim pojavom imamo opravka pri osebi z zaprtim sistemom prepričanj. Ta prepričanja so lahko tesno povezana med seboj, vendar ne neposredno, kot prepričanja. Njihova medsebojna povezava je šele posredna, ker skušajo rač vsa čoseči en in isti namen. S podobnimi komičnimi učinki kot pri gornji žali se srečujemo v političnem diskurzu neprestano. Tako se čenimo političnim nasprotnikom istočasno očita statizem in anarholiberalizem, podobno kot je nacizem krivil

Jude tako za kapitalizem kot tudi za komunizem. V vseh teh primerih seveda ne gre za tako ali drugačno ideologijo, temveč se take ali drugačne etikete uporabljajo izključno z namenom, da bi čim bolj očrnili nasprotnika. Pesnično sporčilo takih in podobnih izjav ni taka ali drugačna ugotovitev o nasprotniku in njegovih stališčih, temveč preprosta ugotovitev, da govornik zavrača stališča nasprotnika, ker so drugačna od njegovih lastnih.

Pri tem pa se kajpada takoj spomnimo na našo gornjo razpravo v zvezi s problemom predsodkov. Tudi tam smo namreč videli, da odklanjanje neke družbene skupine ni pogojena s tem, kakšna je objektivno ta skupina, temveč s preprostim dejstvom, da se ta skupina razlikuje od skupine nosilca predsodkov. Vendar pa naj v zvezi s tem pripomnimo, da razлага Rokeach tudi predsodke v skladu s svojo teorijo prepričanj. Po njegovem predsodki niso naperjeni proti neki skupini kot taki, temveč proti prepričanjem samim. Tako je denimo lahko nosilec predsodkov sovražno nastrojen proti pripadniku lastne skupine, ki sodi drugače kot drugi pripadniki te skupine, in ga zato smatra za izdajalca. Nasprotno pa je lahko naklonjen pripadniku druge skupine, ki misli podobno kot njegova lastna skupina.

Beli rasist na primer obsoja belca, ki ščiti črnce, pritrjuje pa "dobremu" črncu, ki "ve, kje je njegovo mesto". Pri pred sodkih torej ne gre za nasprotovanje določenim ljudem, ampak predvsem za nasprotovanje določenim prepričanjem.

Po drugi strani pa se ob razpravljanju o zaprtem in odprttem sistemuprepričan spomnimo tudi na Eysenskovo razlikovanje med nežno in krepko mentaliteto. Videli smo namreč, da je za ljudi s krepko mentaliteto značilno predvsem neposredno praktično ukrepanje, ne pa prizadevanje po miselnem obvladanju stvarnosti. Domnevamo lahko, da bodo ljudje s tako mentaliteto tudi svoja prepričanja vrednotili predvsem glede na svoje praktične potrebe, ne pa glede na njihovo lastno notranjo konsistentnost. To sicer ne pomeni, da ti ljudje svoja prepričanja namenoma potvarjajo, vendar jih podzavestno sproti prilagajajo določenim subjektivnim kriterijem. Rekli bi lahko, da se ljudje z zaprtim sistemom prepričan razlikujejo od tistih z odptim predvsem po tem, da so njihovi kriteriji resnice subjektivni, ne pa objektivni, da izhajajo iz njihovih lastnih potreb, ne pa iz vsebine prepričanj samih po sebi.

Za raziskovanje odprtosti oziroma zaprtosti sistemov prepričanj je skonstruiral Rokeach lestvico dogmatizma, ki meri očitno nekaj podobnega kot Eysenckova lestvica krepke imenžne mentalitete, ima pa pred njo to prednost, da je faktorsko čista in da posamezne postavke izrazito korelirajo z raziskovanim faktorjem. Pri tem je Rokeach ugotovil, da dogmatizem sicer nekoliko pozitivno kolerira s političnim konservativizmom, vendar pa je korelacije neznatna in lahko govorimo o neodvisnosti med obema faktorjema. V tem oziru se Rokeachove ugotovitve torej docela ujemajo z Eysenhovimi. Prav tako se ujemajo tudi v zvezi z razlikovanjem štirih temeljnih političnih usmeritev. Tako na primer teorija predvideva razmeroma visoko stopnjo zaprtosti prepričanj oziroma visoko stopnjo dogmatičnosti pri komunistih, in res je dobil Rokeach pri padnikih komunistične partije Anglije razmeroma visoko povprečje na lestvici dogmatizma.

Sama po sebi pa se vsiljuje tudi misel, da bi morala odprtost sistema prepričanj pozitivno korelirati s kreativnostjo. In očitno je resnično tako, če se ponovno spomnimo na že omenjene eksperimente v zvezi s problemom Jakca Stakca. Pri tem je še posebno pomembna okoliščina, da uspešnost reševanja teh problemov ni korelirala z inteligentnostjo, pač pa je negativno korelirala z rezultati na lestvici dogmatizma.

Poleg lestvice dogmatizma pa je uporabljal Rokeach še drugo lestvico, ki se nanaša na rigidnost. Pri tem velja poudariti, da je po Rokeachu rigidnost sicer sorodna dogmatizmu, vendar se hkrati razlikuje od njega. Pri rigidnosti gre namreč za ne-spremenljivost posameznih prepričanj, pri dogmatizmu pa za ne-spremenljivoost celotnih sistemov prepričanj. Tako dogmatizem kot tudi rigidnost bosta torej verjetno negativno korelirali s kreativnostjo, vendar bo dogmatizem za kreativnost bolj usoden kot pa rigidnost.

Z Rokeachovo lestvico dogmatizma smo pri nas eksperimentirali na študentih vrsto let in dobili dobre
Zato smo jo vključili (v prilagojeni obliki) tudi v drugi del našega "vprašalnika RPS". (Priloga E).

d/ Opozovanje kreativnega ravnanja

Z opazovanjem kreativnega ravnanja prehajamo v objektivno sfero posameznikove kreativnosti. Pri testih sposobnosti ter osebnosti imamo opravka z reakcijami, ki izhajajo neposredno iz posameznikove subjektivnosti: posameznik v njih nekako odslikava svoje doživljanje in razmišljanje. Prav zato ga moramo tudi postaviti v neko standardno, testno situacijo, da bi lahko kontrolirali njegove reakcije. Pri neposrednem opazovanju posameznikovega ravnanja, ki je dostopno tudi zunanjemu opazovalcu, pa se standardiziranost situacije ne nanaša toliko na posameznika samega, ampak predvsem na opazovalca njegovega ravnanja. Predvsem ta opazovalec je sedaj tisti, ki se mora disciplinirati. Medtem ko se pri testiranju psihologova vloga zreducira na vrednotenje rezultatov, ki so že dobjeni v standardni situaciji, mora sedaj opazovalec nekako standardizirati posameznikovo obnašanje v vsakdanjih, nestandardiziranih situacijah. Metodo testa in metodo opazovanja lahko sicer povežemo med seboj, če denimo opazujemo obnašanje otrok v igralnici, potem ko smo skrbno pripravili eksperimentalno situacijo. Toda tudi v tem primeru leži breme predvsem na opazovalcu, ki mora v svojem opažanju nekako strukturirati ter interpretirati spontano igro otrok.

Seveda je velika prednost neposrednega opazovanja pred testiranjem prav v tem, da zajamemo posameznika v vsakdanjih in naravnih, ne pa umetnih in prisiljenih situacijah. Vendar pa pri tem ne smemo pozabiti, da leži prav zaradi tega tem večje breme na opazovalcu, ki mora spraviti svoja opažanja v standardno obliko, dostopno psihološki interpretaciji.

Opazovanje naših bližnjih in dajanje standardnih sodb o njih je sicer nekaj vsakdanjega, zato se zdi ta naloga na prvi pogled preprosta. Pogosto prav hitro "ugotovimo", da je denimo nekdo inteligenten, neiskren, simpatičen in podobno. Tudi učitelji pridejo pogosto prav hitro do takih in podobnih svab o

svojih učencih. Toda kako prazne so te sodbe, se bomo lahko brž prepričali, če bomo te učitelje povprašali, naj nam načnno opišejo konkretno oblike obnašanja /kdaj, kje, kako, v kateri situaciji/ svojih učencev, na katerih temeljijo. Pogosto bomo namreč ugotovili, da gre samo za enkratno opažanje, na katero se brž nadgradi stereotipna generalizacija. Če se je denimo otrok nekoč slučajno zlagal – kar delamo seveda vsi – bo učitelj pogosto kar povprek označil tega otroka kot neiskrenega. Take stereotipne sodbe seveda nimajo nikakršne vrednosti, temveč so nasprotno škodljive, ker dajejo napačno sliko o posamezniku in so mu lahko hudo krivične. Še posebno škodljive pa so take sodbe v šolski situaciji, kjer imajo seveda največkrat tudi vrednostno konotacijo. Ker v tem primeru neka odrasla in močna oseba, se pravi učitelj, vrednoti mladega in šibkega, se pravi učenca, pa so posledice lahko katastrofalne. Nevarnost takih stereotipnih sodb pa je še tem večja zaradi tega, ker jih je tako "lahko" dajati – dejansko tem lažje, čim manj vemo o učencu. Prav zaradi te neverjetne lahkote pri oblikovanju svojega mnenja o učencu so mnogi učitelji mnenja, da psihologa in njegovih testov sploh ne potrebujejo. Seveda pa bi ravno ti preveč samozavestni učitelji najbolj potrebovali objektivnih testnih kriterijev, ki bi vsaj nekoliko neutralizirali njihove površne, prenaglijene in subjektivne presoje.

Poleg tega ko se pojavljajo prav pri presojanju kreativnosti učencev so dodatne težave.

Če upoštevamo vse navedeno, imamo dovolj razlogov, da ne zaupamo preveč ocenam kreativnosti učencev, ki jih lahko dobimo od učiteljev. Kolikor toliko uporabne odgovore bomo dobili edinole v primeru, če predložimo učiteljem skrbno sestavljene lestvice z opisi raznih oblik kreativnega ravnanja. Tako lestvico uporablja v svoji raziskavi tudi Dizdarević (glej prilogo F). Poleg tega pa je nujna predpostavka, da so učitelji, ki odgovarjajo na take lestvice deležni predhodne inštruktaže in treninga. Pa tudi v tem primeru je vrednost takih lestvic omejena. Dizdarević sam priznava, da so učitelji v njegovi raziskavi pretirano upoštevali šolski uspeh učencev.

Pomanjkljivosti take lestvice lahko do neke mere kompenziramo, če predložimo podobno lestvico tudi staršem. V naši prilogi G navajamo primer vprašalnika za starše, ki smo ga sestavili iz raznih virov. Pri tem nikakor ne trdim, da ocenjujejo starši kreativnost svojega otroka bolje kot njegovi učitelji. Nasprotno, pogosto jo ocenjujejo slabše, saj so do svojega otroka bolj osebno pristranski, imajo manj prilike za primerjavo njegovega razvoja z razvojem drugih otrok kot učitelji, da razmeroma malo opazujejo pri reševanju nalog, ki zahtevajo umski napor, itd. Vendar pa imajo starši pred učiteljem po drugi strani vrsto prednosti, ker se lahko bolj pooglobijo v individualnost svojega otroka, ter ga lahko opazujejo v njegovi spontanosti ter neposrednosti in v polnem izražanju njegovih interesov. Prav kreativnega otroka šola neredko tako zelo utesnjuje, da se v njej dobesedno zapre vase in ~~nosite~~ svojo kreativnost šele v prostem času. To pa lahko ugotovijo samo starši, ne pa tudi učitelji. Zaradi vsega tega starši lahko v določenih okoliščinah bolje ocenijo kreativnost svojega otroka kot njegovi učitelji, čeprav to nikakor ni nujno. Seveda pa so nam tako ocene staršev kot tudi učiteljev lahko samo sondaža, samo indikatorji, ki kažejo, da gre morda za visoko kreativnega otroka. Čim več imam takih indikatorjev, tem večja je verjetnost, da bomo takega otroka odkrili; seveda pa pri tem ne more biti noben od teh indikatorjev že tudi končni kriterij kreativnosti.

Ob ocenah, staršev in učiteljev, pa seveda ne smemo pozabiti na samooceno otroka samega. Tako samooceno smo vključili v naš Predlog za novo drugo stran Ankete o Izbiri poklica (priloga A) in v Vprašalnik za nadarjeno mladino (priloga E). Pri psihološkem ocenjevanju namreč velja pravilo, da so ocene drugih tem pomembnejše, čim manjša je duševna zrelost ter intelektualna razvitost posameznika. Tako ocene so zato pomembne predvsem pri nizkih rezultatih, pri

umsko zaostalih, pri osebnostno motenih ter pri osebah z nižjo stopnjo izobrazbe. Ker gre za kreativne posameznike, pa smo v diametralni nasprotni situaciji, saj lahko domnevamo, da so njihove umske sposobnosti celo višje od umskih sposobnosti staršev in učiteljev, ki naj bi jih ocenjevali. Poleg tega pa smo že zgoraj omenili izrazito korelacijo, ki smo jo dobili nad rezultatom na testu Uporabe predmetov in nad posameznikovo samooceno kreativnosti. Videli pa smo tudi, da so kreativni posamezniki običajno dovolj samozavestni in se zavedajo svoje kreativnosti. To seveda nikakor ne pomeni, da je kreativen vsakdo, kdor ~~misli~~.

Pomeni pa, da je med tistimi, ki zaničajo svojo kreativnost, le razmeroma malo takih, ki bi bili resnično kreativni. Izjava o lastni kreativnosti je torej uporaben indikator pri odkrivanju potencialno kreativnih posameznikov.

2/ Vrednotenje kreativnih produktov

Končni kriterij kreativnosti je seveda kreativni produkt. Vendar pa srečujemo prav tu, kot smo opozorili že zgoraj, z najtežjimi problemi. Če je že vprašanje uspešnosti nasploh trd oreh za psihologa, je vprašanje ustvarjalnosti nekega produkta še neprimerno težavnejše. V naši družbi se ubadamo že štiri desetletja z nekakšno kvadraturo kroga, ko skušamo realizirati načelo delitve po delu; v zvezi z ustvarjalnimi dosežki pa nam je uspelo v zvezi s tem edinole to, da jih plačujemo škandalozno slabo.

Kjer psiholog ne razpolaga z zanesljivimi kriteriji, si običajno pomaga tako, da vzame mnogo različnih kriterijev in računa iz njih povprečje, seveda v pričakovanju, da se bodo napake posameznih meritev pri tem nekako izravnale. Toda v našem primeru je tudi ta možnost močno problematična. Taylor je namreč že leta 1957 primerjal med seboj celo vrsto različnih kriterijev kreativnosti raziskovalcev in ni dobil med njimi praktično nobenih pozitivnih korelacijs. Tako so bile praktično enake ničli korelacijs med naslednjimi kriteriji:

- originalnost in pomembnost raziskovalnih poročil po oceni ekspertov,
- ocena kreativnosti po vodilnih ljudeh v isti organizaciji,
- ocena osebnih kvalitet v smislu fleksibilnosti, neodvisnosti in kooperativnosti po neposredno predpostavljenih,
- ocena sodelavcev o produktivnosti v laboratoriju,
- kreativnost glede na število publikacij, ki je celo negativno korelirala s kooperativnostjo, kot so jo ocenjevali predpostavljeni,
- nagrade, aktivna udeležba na kongresih, število podrejenih, kar je celo nekoliko negativno koreliralo z originalnostjo in pomembnostjo poročil, kot so jo ocenili strokovnjaki,
- kvaliteta končnih izdelkov v poročilih organizacije,
- popularnost in prijetnost /po Cattellu in Gutcherju: 287/.

Kljub temu pa sta avtorja, ki navajata te podatke, mnenja, da sta verjetno še vedno najboljša prvi in peti od navedenih kriterijev, se pravi ocena priznanih strokovnjakov in število prispevkov, objavljenih v priznanih strokovnih revijah. To naj bi bila dva najpomembnejša kriterija za ocenjevanje ustvarjalnosti raziskovalcev, pri čemer se prvi nanaša seveda na kvaliteto, drugi pa kvantiteto /ibid.: 288/.

Predvsem pa avtorja odločno odklanjata kriterije, ki bi upoštevali le golo "originalnost" v smislu nenavadnosti. Podobno kot je večina mutacij v živem svetu škodljiva, ne pa koristna za organizem, so tudi nove ideje, ki jih ljudje producirajo, večinoma nekoristne in bi lahko postale izrazito škodljive, če bi se realizirale. Podobno sta avtorja tudi precej skeptična do metode "brain-storminga", s katero se večinoma producirajo le precej malovredne ideje. Disraeli je nekoč izjavil o nekem svojem političnem nasprotniku, da trpi "za zaprtjem idej in diarejo besed". Raziskave so pokazale, da nenavadni odgovori v tistih osebnostih ne kažejo toliko na kreativnost, ampak predvsem na nevrotičnost, poškodbe možgan ali kakšno drugo patologijo /ibid.: 286/.

Seveda pa s praktičnega vidika odkrivanja in razvijanja talentov študij kreativnih produktov odraslih ljudi, ki so se le uveljavili na nekem področju ustvarjanja, nima velikega neposrednega pomena. Njegov pomen je predvsem posreden, kajti primeri izrazitih, vrhunskih kreativnih produktov so lahko nekakšen model za ocenjevanje produktov še neodkritih talentov, ki se šele nakazujejo in še niso prišli do polnega izraza.

Prav pri teh pa se kajpada srečamo z novimi, potenciranimi problemi. Čim starejši je posameznik in čim dajše je obdobje, v katerem je imel priliko za uveljavljanje svojih talentov, tem lažje bomo sodili njegove sposobnosti po njegovih očipljivih produktih. Sposobnosti zrelega, odraslega človeka se nam kažejo takorekoč v kristalizirani, opredmeteni oblikah. Psihološki testi nam bodo povedali o takem posamezniku razmeroma malo, tem pomembnejši vir informacij pa bo za nas njegova dejanska dosedanja zgodbina in njegovi produkti.

Povsem drugačna pa je situacija v primeru, da imamo opravka z mladim, še neizdelanim posameznikom. Sposobnosti odraslega so bolj ali manj aktualizirane, sposobnosti mladega človeka pa so nasprotno v glavnem še zgolj potenciali, ki čakajo na svojo uresničitev. Po eni strani je mlad človek bogatejši, po drugi pa revnejši od odraslega. Bogatejši je zato, ker so pri njem prisotni še vsi potenciali, medtem ko se je moral odrasli seveda nekaterim svojim potencialom odreči, da je lahko razvil druge. Cena, ki jo je treba plačati za sleherno ureničenje neke možnosti, za sleherno akcijo, je izbira in torej odpoved tistim možnostim, ki ostanejo neuresničene. Toda hkrati je mlad človek seveda tudi revnejši od odraslega, kajti pri odraslem so sposobnosti v veliki meri že realizirane, medtem ko ostajajo pri mladem človeku bolj ali manj samo sposobnosti, samo možnosti. Prav zato bo igralo tudi testiranje sposobnosti pri oceni mladega človeka razmeroma pomembno vlogo, medtem ko se bomo pri oceni odraslega v splošnem bolj zanašali na njegove konkretnje storitve.

V teoriji psihometrije razumemo običajno test kot način za oceno neke sposobnosti, kot končni kriterij za validacijo testa pa postavljamo produkt ali storitev danega posameznika. Toda če bi se lahko vedno sklicevali na ta produkt kot na končni in zanesljivi kriterij dane sposobnosti, bi testa seveda sploh ne potrebovali. Test potrebujemo prvič zato, ker je veljavnost vsakega kriterija že sama po sebi samo relativna. Zato je tudi test sam nekakšen kriterij svojega kriterija. Čeprav je videti na prvi pogled, da se pri tem vrtimo v začaranem krogu, se z medsebojnim usklajanjem testov in kriterijev vendarle polagoma približujemo večji veljavnosti obojih. Tako smo denimo videli že zgoraj, da nam je samoocena kreativnih dosežkov višje korelirala s testom Uporabe predmetov kot pa javna priznanja, in na osnovi tega domnevali, da je ta samoocena pomembnejši kriterij kreativnosti.

Toda čeprav je odvisnost med testom in kriterijem načelno objestranska ima pri tem odnosu včasih večjo težo test, včasih pa kriterij. Pri mladih ljudeh, ki so njihove sposobnosti v veliki meri še neuresničene, lahko pogosto dajemo večjo težo testu, medtem ko bo pri starejših imel večjo težo zunanjji, objektivni kriterij.

Vse to seveda nikakor ne pomeni, da se lahko ocenjevanje kreativnih produktov pri odkrivanju mladih talentov preprosto odpovemo ali jih zanemarimo. Vsekakor pa bo ocenjevanje teh produktov razmeroma težavno in nezanesljivo.

Hkrati pa moramo upoštevati pri tem še nekatere druge ozire. Mlade ljudi, ki obiskujejo eno in isto šolo, bo na osnovi njihovih produktov težje ločiti na kreativne ter nekreativne, kot pa odrasle, ki opravljajo različne poklice, v katerih je stopnja kreativnosti izrazito različna. Žal je treba priznati, da ima večina ljudi v svojih poklicih le zelo majhne možnosti za uveljavljanje svoje kreativnosti. Čeprav te možnosti seveda tudi v šoli niso posebno velike, so verjetno vendarle večje

- 14 -

kot v večini poklicev, kajti šola je vendarle nekakšna intelektualna ozziroma kulturna inštitucija. Prav s tem si lahko razlagamo tudi našo ugotovitev, do katere smo prišli v raziskavi "Velenje 2000", kjer se je pokazalo, da se mladina v mnogo večji meri ukvarja s kreativnimi ozziroma intelektualnimi dejavnostmi kot pa odrasli /Makarovič 1984/. Čeprav se torej zunanje manifestacije kreativnosti pri odraslih bolj razlikujejo kot pri mladini, je splošna raven teh manifestacij pri mladini vendarle višja kot pri odraslih.

S tem pa smo se hkrati že dotaknili problematike šole kot posebne institucije, kjer se združuje večina mladih, zato naj se ustavimo še pri nekaterih značilnostih te institucije, ki so pomembne za manifestacije kreativnosti.

Po drugi strani pa moramo seveda upoštevati tudi značilnosti šole kot izrazito birokratske organizacije. V svoji knjigi Rad kao sudbina i kao sloboda vidita Rus in Arzenšek temeljni problem sodobnega sveta dela prav v konfliktu med naraščajočo birokratizacijo in profesionalizacijo. Ena od temeljnih značilnosti sodobnega sveta so velike birokratske organizacije, ki zahtevajo od svojih članov natančno izpolnjevanje strogo določenih nalog in puščajo le malo prostora za osebno iniciativu. V svoji skrajni obliki se birokratska organizacija ritualizira, vse dejanje in nehanje v njej postane samo sebi namen, se ohranja po notranji inerciji sistema. Taka postane birokratska organizacija zlasti tedaj, če ni podvržena stalnim pritiskom trga in konkurence, to pa velja seveda zlasti za državne organizacije, kamor sodi v glavnem tudi šolstvo.

Opravila, ki se nalagajo posameznikom v birokratski organizaciji, se razumejo predvsem kot dolžnosti, ki jih je treba opravljati, ne pa kot konkretnе naloge ozzirom problemi, ki jih je treba rešiti. Tako se daje denimo velik poudarek temu, da prihaja delavec točno na delo, da je v delovnem času stalno z nečim zaposlen, da opravlja svoje naloge po strogo določenem za-

poredju in podobno. S tem se skuša zagotoviti zunanja usklajenost delovanja organizacije kot celote, vendar se hkrati pozablja na individualne razlike, pri čemer pride do pomanjkljive izkoriščenosti in nekoristnega trošenja človeških energij. Delavec, ki opravi svoje delo pred časom, ne sme zaradi tega predčasno zapustiti svojega delavnega mesta; kdor je končal svojo fazo dela prej kot drugi, ne sme začeti z novo fazo, temveč mora najprej počakati, da vsi končajo prvo. Podobno se dogaja seveda tudi v šoli. Učiteljeva razlaga snovi mora trajati toliko časa, dokler je ne dojame tudi najslabši učenec, vendar bistrejši učenci medtem ne smejo zapustiti razreda in se ne smejo ukvarjati s čim drugim kot s poslušanjem te snovi. Celotni šolski pouk se stoji iz razlage snovi in spraševanja, medtem ko je tisto, za kar pri pouku pravzaprav gre - se pravi učenje - prepričeno učencu samemu. Učitelj torej učenca sploh nima prilike opazovati pri njegovem resničnem delu, pri njegovem opravljanju šolskih obveznosti, temveč edinole pri bolj ali manj formalnem opravljanju šolskih ritualov. V takih situacijah pa je seveda težko opazovati učenčeve osebne kvalitete in še posebej njegovo kreativnost.

Kreativnost učenca je v šoli mogoče opazovati predvsem tedaj, kadar zaupamo učencu neko posebno nalogu ali poseben problem. Primer za to je denimo prosti spis v materinem ali tujem jeziku, kjer se ne zahteva le pravilna rešitev problema, kakor pri matematiki, temveč svobodno, originalno oblikovanje snovi. V še posebno veliki meri velja to seveda za raziskave, ki jih opravljajo nekateri učenci v okviru gibanja Znanost mladini. V takih primerih gre resnično za neko nalogu, ne pa za izpolnjevanje takih ali drugačnih šolskih obveznosti. Značilno pa je pri tem, koliko časa je moralo preteči, preden so dobili taki učenci v šoli poseben status, ki jim dovoljuje, da niso prisotni pri pouku, kadar so zaposleni z delom na raziskavi, da so v šoli vprašani učno snov tedaj, kadar se sami javijo, in podobno. Takih posebnih "privilegijev" so bili nekoč deležni samo učenci športniki, šele v zadnjem času so jih deležni

tudi učenci raziskovalci. Čeprav te ugodnosti prav nič ne škodijo kvaliteti šolskega dela, so vendar smatrane za privilegije ter vzbujajo zavist pri ostalih učencih. Soočamo se namreč z absurdom, da je v šoli pogosto največje breme prav tisto, kar nič ne prispeva h kvaliteti šolskega dela, ali pa jo celo zmanjšuje. Po drugi strani pa seveda status učenca raziskovalca že predpostavlja, da so tega učenca že nekako odkrili in so njegovi talenti prišli do izraza. Tu pa se kajpada pogosto srečamo s sodobno inačico pravljice o Pepelki, kjer so resnično lepotico vztrajno skrivali pred princem, češ da sploh ne pride v poštev, ter mu namesto nje ponujali načičkane nakaze.

Podobno velja tudi za razne udeležbe na proslavah, razstavah, tekmovanjih in podobno. Ob takih prilikah seveda učenec pogosto lahko pokaže svoje talente . vendar pa je običajno potrebno, da jih poprej opazi učitelj sam, da učenca opozori nanje, da ga spodbuja, mu zaupa določene naloge in podobno. Slej ko prej je torej potrebno, da se učenec že v okviru rutinskega šolskega dela nekako prebije do nekakšnega praga opažanja, kjer postane učitelj pozoren nanj - to pa seveda ni lahko.

Posebno vprašanje na nastopih in prispevkih, s katerimi bi učenec lahko pokazal svoje posebne talente, smo postavili že v prvi fazi raziskave o vplivu družbene neenakosti na realizacijo intelektualnih potencialov, ki smo jo izvedli leta 1973. Glej vprašanje 5 v vprašalniku RPS (priloga E!). Temu vprašanju smo dodali še vprašanje o posebnih priznanjih in nagradah, ki jih je dobil učenec. Ker se je pokazalo, da se nanašajo odgovori na ti dve vprašanji na enotno faktorsko dimenzijo, smo lahko oblikovali iz teh odgovorov skupen indeks, ki smo ga imenovali TEKNAGR.

Nekoliko drugačen sklop indikatorjev, ki se nanašajo na kreativne dosežke, pa smo oblikovali pri anketiranju študentov FSPN, ko smo validirali test Uporabe predmetov. V nekoliko spremenjeni obliki smo tudi ta sklop vključili v vprašalnik RPS, pa tudi v naš predlog za novo drugo stran Ankete o izbiri poklica o katerem bomo spregovorili v tretjem delu naše razprave.

III./ PROBLEMI ODKRIVANJA KREATIVNIH TALENTOV

V tretjem in zadnjem delu te razprave prahajamo k praktičnemu problemu odkrivanja kreativnih talentov. Pri tem gre vsekakor za enega ključnih problemov, ki jih moramo rešiti, če hočemo zvišati stopnjo kreativnosti v družbi, vendar je ta problem ne ločljivo povezan z reševanjem drugih problemov, ki so bistveni za doseganje tega cilja. Že na drugem mestu smo poudarili medsebojno povezanost odkrivanja in razvijanja talentov /Makarovič 1985: 54/. Vendar pa se tako odkrivanje kot tudi razvijanje talentov omejujeta samo na posameznika, s katerim imamo opravka: ta posameznik pa seveda vedno živi in deluje v nekem konkretnem družbenem okolju. Zato moramo odkrivanje talentov dopolniti še z njihovim razporejanjem v šolskem sistemu, v svetu dela itd. - razvijanje talentov pa moramo dopolniti z razvijanjem stimulativnega okolja, v katerem ti talenti živijo /prim. skico 8/.

Vsi štirje pristopi k zviševanju stopnje kreativnosti, ki jih prikazuje naše skica, se medsebojno podpirajo in pogojujejo. Tako nam denimo šele določeno spodbudno okolje omogoči, da talenti sploh pridejo do izraza in da jih lahko odkrijemo. Po drugi strani pa nam denimo splošno razvijanje spodbudnega okolja pogosto prav malo koristi, če ne skrbimo hkrati za specifično okolje, prilagojeno specifičnim potrebam takih ali drugačnih talentov. To specifično okolje pa lahko zagotovimo edinole tedaj, če talente pravočasno odkrivamo ter razporejamo tako, kot jim najbolje ustreza.

Kot poudarja Trstenjak, bi morali gojiti kreativno vzdušje v družbi kot celoti, in sicer ne le zaradi ustvarjalcev samih, temveč tudi zaradi tistih, ki sprejemajo in vrednotijo njihove stvaritve /Trstenjak 1981: 171-2; glej tudi Makarovič 1986: 31/. V podobnem smislu ugotavljata tudi Cattell in Butcher, izhajajoč iz ugotovitve, da je za kreativce običajno značilna

introvertiranost, da bi morala postati družba bolj "kongenialna" do introvertov, jim omogočiti napredovanje brez pretirano široke socialne interakcije /Cattell-Butcher: 302/. Vendar pa sta avtorja hkrati mnenja, da je mogoče organizirati družbeno okolje, primerno za introverte - se pravi okolje, ki dopušča mnogo individualizma, pozna malo socialne kontrole in namesto tega gradi na visokih standardih ponotranjene moralnosti - edinole v ožjih skupinah in sektorjih, ne pa v družbi kot celoti. Logična konsekvenca je torej, da ne gre iskati rešitve toliko v spremnjanju celotne strukture družbe, temveč predvsem v diferenciaciji družbenih struktur ter ustreznem razporejanju posameznikov. To pa seveda hkrati predpostavlja tudi diferencialno diagnostiko v smislu odkrivanja talentov.

Sicer pa sta avtorja mnenja, da lahko k razvijanju kreativnosti več prispevamo s selekcijo kot pa z vzgojo /ibid.: 304/. Kolikor lahko po njunem mnenju sploh govorimo o razvijanju kreativnosti, gre predvsem za razvijanje osebnostnih značilnosti, ne pa za razvoj kreativnosti kot sposobnosti /ibid.: 306/. Toda naj bo kakorkoli že, so po njunem mnenju šolske oblike razvijanja kreativnosti, če naj bodo učinkovite, nujno take narave, da učinkujejo disruptivno na običajni šolski proces in so torej izvedljive le za seleкционirane skupine posameznikov z visokim nivojem intelektualnih sposobnosti /ibid.: 306/. Podobno ugotavlja tudi Gordon v zvezi z delom ~~seks~~etičnih skupin, ki jih uporablja za kreativno reševanje problemov v industriji, da je v splošnem bolje, če te skupine delajo v nekem posebnem kraju, ločeno od glavnega tovarniškega poslopja /Gordon 1961/. Eden temeljnih pogojev produktivnosti teh skupin je namreč, da njihovo delo ne poteka po določenem urniku, temveč se ravna po potrebah, razpoloženju in navdihu. To pa seveda že samo po sebi vzbuja "pohujšanje" pri delavcih, ki so vezani na strog delovni režim. Drug tak primer so inovatorji, ki se njihova kreativnost pogosto zadusi v okvirih velikih birokratskih organizacij. V okviru majhnih, samostojnih podjetij ali posebnih združenj inova-

torjev /tudi pri nas/ pa lahko ti isti inovatorji bistveno prispevajo k razvoju teh istih velikih organizacij, v okviru katerih bi bila njihova inovativnost izgubljena. V zvezi s tem je vedno omembe tudi dejstvo, da se strokovnjak najpogosteje identificira s svojo stroko, ne pa z delovno organizacijo /Rus-Arzenšek 1984/. V tem primeru ne gre več toliko za diferenciacijo družbene strukture kot take, ampak predvsem za posameznikovo možnost "umika" iz te strukture.

Podobno kot se naša dva avtorja zavzemata za diferenciacijo družbene strukture, se zavzemata tudi za diferenciacijo družbenih vlog. Tako opozarjata na nezdružljivost vloge vodilnega delavca oziroma administratorja in vloge ustvarjalca: obe vlogi zahtevata sicer visoko raven intelektualnih sposobnosti, vendar povsem različno osebnostno strukturo. Podobno velja tudi za vlogo ustvarjalca ter visokošolskega učitelja, ki sta prav tako običajno združeni med seboj, čeprav sta težko združljivi. Pri predavanjih na nižji stopnji je namreč potrebno poenostavljanje ter črno-belo slikanje, medtem ko je pri raziskovanju potrebno natančno razlikovanje in razumevanje cele množice različnih teorij. Poleg tega se mora učitelj držati urnika, medtem ko potrebuje ustvarjalec svoja obdobja inkubacije. Dejansko kažejo izkušnje, da se povzne kreativnost do svojih najvišjih višin prav v posebnih raziskovalnih inštitucijah, ločenih od univerze, ki so namenjeni kreativnosti kot načinu življenja /Cattell-Butcher: 284/.

"Kreativnost se najbrž najbolje pridobi v stiku s kreativnostjo", menita avtorji /ibid.: 285/. Zato je za vzgojo kreativnosti po njunem mnenju najboljše, da pride posameznik v osebne stike z visoko kreativnimi strokovnjaki. Tudi zato bi morali biti ti strokovnjaki čim bolj svobodni in jih ne bi smeli obremenjevati z administracijo in rutinskim poučevanjem.

Avtorja se sklicujete tudi na razsikavo Van ~~████████~~ in Kerra, ki sta ugotovila /1954/, da produktivni raziskovalci ne verjamejo v egalitarne "komitejske" metode raziskovalnih skupin ter potrebujejo umik in samotno razmišljanje /ibid.: 295/.

Vendar pa na tem mestu nimamo prostora in prilike, da bi natančneje obravnavali problem kreativnih talentov. V tem trenutku naj opozorimo le na dvoje knjig, ki sta izšli pri nas v zadnjem času in se ukvarjata s tem problemom. Prva je Spodbujanje in odkrivanja nadarjenih otrok Wolfganga Nagla, druga pa Spodbujanje otrokove ustvarjalnosti Norberta Jaušovca. Mi pa se bomo v nadaljevanju tega poglavja raje omejili na problematiko odkrivanja talentov.

V prvem poglavju, ki sledi, se bomo najprej ustavili pri samem pojmu talenta. V prvih poglavjih naše razprave smo obravnavali pojav kreativnosti z vidika sposobnosti, pri čemer gre za povsem drugačen vidik, kot če ga obravnavamo z vidika talenta ali nadarjenosti. Pri sposobnosti gre namreč vselej le za določeno kvantiteto, za "več" ali "manj", tako da ljudi ne moremo deliti na sposobne in nesposobne, ampak le na bolj ali manj sposobne. Nasprotno pa gre pri talentih za kvalitativno razliko: talentirani ljudje se kvalitativno razlikujejo od netalentiranih. Zato tudi ne moremo govoriti o odkrivanju sposobnih, pač pa o odkrivanju talentiranih. Če pa hočemo razumeti problem odkrivanja talentov, si moramo seveda najprej razjasniti pojem talenta samega.⁺⁾

+)
Pri tem si dovoljujemo majhno jezikovno svoboščino, ko govorimo v isti sapi o odkrivanju talentiranih in o odkrivanju talentov. Strogo vzeto "talenti" sploh ne obstajajo; obstajajo samo ljudje, katerih značilnost je med drugim tudi talentiranost. Toda v podobnem smislu bi lahko tudi trdili, da ne obstajajo invalidi, Slovenci, plemiči, umski zaostali itd., ampak samo ljudje, za katere je med drugim značilna tudi invalidnost, slovenskost, plemiškost ali umska zaostalost! Če smo popolnoma dosledni, bi morali reči, da tudi "ljudje" ne obstajajo ampak da obstajajo samo bitja, za katera je med drugim značilna tudi njihova človeškost. Ta razprava je videti na prvi pogled prazno dlakocepstvo, vendar ni nepomembna niti s strokovnega niti z etičnega vidika. V mislih imamo namreč splošno posebnost indoevropskih jezikov, da lahko dobi prilastek samostalniško obliko in tako nastopa kot nekakšen lažni osebek. Ta lažni osebek se nato formalno enači s pravim osebkom, kot denimo v izjavi: "Janez je Slovenec". Na podoben način lahko trdim, da je Janez invalid, talent itd., s čimer prihaja do iluzije, kot da se v takih opredelitvah izraža Janezova identiteta. Tak način izražanja je lahko opora stigmatiziranju ali elitiziranju, pri čemer jeneza preprosto opredelimo kot talent ali kot invalida, čeprav je v resnici samo človek, za katerega je med drugim značilna tudi talentiranost, invalidnost, slovenskost itd., ima pa še celo vrsto drugih lastnosti in značilnosti. Toda zaradi takih in podobnih pomislek seveda še ni mogoče preobrniti celotne zgradbe jezika, v katerem govorimo.

V drugem poglavju se bomo ustavili pri temeljnih načelih sistematičnega odkrivanja talentov. V tretjem in zadnjem pa se bomo ustavili pri vprašanju, kako naj bi organizirali takšno odkrivanje v naših razmerah. Bralec bo ob tem sicer pri- pomnil, da smo posvetili v našem elaboratu vse preveč prostora teoretskemu razglabljjanju in se lotili praktičnih problemov, za katere pravzaprav gre, šele na koncu in v dokaj omejenem obsegu. Na to pripombo lahko odgovorimo, da smo imeli pri pi- sanju celotnega elaborata pred očmi predvsem praktične probleme, da pa teh problemov ni mogoče učinkovito reševati brez solidne teoretske osnove. Teoretska izhodišča odkrivanja talentov pa so doslej vse premalo dorečena - in to ne le pri nas, ampak tudi po svetu - da bi lahko iz njih že kar preprost... spetjal: neko učinkovito prakto.

Toda naj bo tega uvoda dovolj; preidimo torej k pojmu talenta!

a/ P o j e m t a l e n t a

V prvem delu naše razprave smo se ustavili pri procesih kognicije ter ugotovili, da so ti procesi odvisni od mnogočice različnih sposobnosti, ki so delno povezane, delno pa neodvisne med seboj. Te sposobnosti delujejo v kognitivnih procesih deloma sinhrono, deloma pa tako, da se aktivirajo v posameznih fazah procesa.

V zvezi z raznovrstnostjo sposobnosti, ki sodelujejo v kognitivnih procesih, je zlasti pomemben Guilfordov poudarek na sposobnostih divergentne produkcije. Pri teh sposobnostih imamo opravka z dvema diametralno nasprotnima interpretacijama, ki pa sta obe enako napačni. Prva interpretacija, ki jo srečamo zlasti pri Eysencku, se glasi, da se te sposobnosti sploh ne razlikujejo bistveno od tiste, ki jo merijo klasični testi splošne inteligentnosti. Po drugi interpretaciji pa imamo opravka s posebno skupino "kreativnih" sposobnosti, ki se postavlja nasproti intelligentnosti. To gre lahko tako daleč, da se pri kreativnih posameznikih podarjajo izklicno sposobnosti divergentnega mišljenja, medtem ko se intelligentnost omalovažuje. Vendar pa govori proti tej tezi že (pričevanje nekega velikega ustvarjalca, Edgarja Allan Poeja, ki podarja pri svojem ustvarjanju ravno pomen konvergentnih sposobnosti. Ocene intelligentnosti velikih ustvarjalcev so si enoglasne in jim pripisujejo v povprečju zelo visoko, v posameznih primerih pa ^{češč} fenomenalno visoko stopnjo intelligentnosti.

Skupna napaka obeh ekstremnih stališč je ~~neoda~~ absolutiziranje določene vrste sposobnosti, bodisi sposobnosti konvergentne, bodisi sposobnosti divergentne produkcije. Rezultati raziskave kreativnih kemikov, ki sta jo izvedla Jones in Cattell, in jo navajata Cattell in Butcher /Cattell in Butcher: 297/, nazorno kažejo, da korelira njihova kreativnost približno enako močno, na ravni 0,3, tako s testi konvergentne produkcije, kot tudi s testom divergentne produkcije.

Ta raziskava nam kaže, podobno kot mnoge druge, da je enako nesmiselno, če smatramo izjemno visok rezultat na testu intelligentnosti preprosto za indikator "genialnosti", kar dela denimo Terman v svoji znameniti študiji - ali pa če predpostavljamo, da se genialnost kaže v neki posebni sposobnosti, povsem drugačni od intelligentnosti. Kreativnost temelji na celi vrsti različnih kognitivnih sposobnosti. Tudi če omejimo te sposobnosti na sposobnosti konvergentne ter divergentne produkcije, je naš okvir še vedno preozek. Upoštevati moramo namreč tudi sposobnosti kognicije, evaluacije in spomina. Pri tem pa velja med drugim pripomniti, da se po Guilfordu znameniti Wechalerjev test intelligentnosti sploh ne nanaša niti na divergentno, niti na konvergentno produkcijo, temveč predvsem na kognicijo in spomin /Guilford 1985: 254/.

Po drugi strani pa kažejo raziskave kreativnih posameznikov, da ne izstopajo samo na testih kognitivnih sposobnosti, ampak tudi na testih osebnosti. Kreativnosti zato ne le da ne moremo enačiti z neko določeno kognitivno sposobnostjo, ampak je tudi ne moremo enačiti s celoto vseh kognitivnih sposobnosti skupaj. Pritegniti moramo tudi osebnostne lastnosti, zanjeti moremo celoto posameznikove osebnosti. Kreativnost ni odvisna samo od te ali one posameznikove sposobnosti ali lastnosti, temveč od konstelacije in součinkovanja mnogih različnih sposobnosti in lastnosti.

Ta opredelitev značaja kreativnosti pa ima pomembne implikacije tudi za določitev stopnje kreativnosti. Če si predstavljamo, da gre pri kreativnosti za neko enovito lastnost, ki je normalno razporejena v populaciji, bodo namreč razlike v kreativnosti ljudi samo kvantitativne, ne pa tudi kvalitativne. Ljudi ne bomo mogli deliti na kreativne in nekreativne. Vsi ljudje bodo kreativni, le da bodo nekateri kreativni v majhni ali celo neznatni meri. Po drugi strani pa bo naša odločitev, katere ljudi bomo smatrali za vrhunsko kreativne, čisto statistična in odvisna od konvencije. Vrhunska kreativ-

nost bo v tem primeru določena izključno z odstotkom najbolj kreativnih, za katerega smo se odločili, ne pa z neko specifično kvaliteto, po kateri bi se ti najbolj kreativni razlikovali od ostalih.

S povsem drugačno situacijo pa se srečamo v primeru, da razumemo kreativnost kot nekakšno rezultanto součinkovanja različnih sposobnosti in lastnosti. V tem primeru si namreč lahko predstavljamo kreativnost kot neko posebno kvaliteto, ki se pojavi šele tedaj, ko pride do zadostne razvitoosti posameznih sposobnosti in lastnosti ter do neke specifične konstelacije med njimi. V tem primeru imamo opravka z nekakšnim "preskokom iz kvantitete v kvalitetu".

Pri tem gre pravzaprav za sintezo dveh različnih pojmovanj kreativnosti - tradicionalnega in modernega. Po tradicionalnem pojmovanju je kreativnost neka specifična kvaliteta, ki je lastna le nekaterim izjemnim posameznikom. Moderna psihometrična pojmovanja pa razstavi kreativnost na celo vrsto različnih komponent, sposobnosti in lastnosti, ki jih je mogoče meriti. Kreativnost je po tem pojmovanju določena predvsem količinsko, ne kvalitativno. Vendar pa pridemo po tej poti končno do sklepa, da gre pri kreativnosti vendarle za neko čisto določeno novo kvaliteto, ki rezultira iz kombinacije različnih kvantitet. Znova se torej v nekem smislu povrnemo k tradicionalnemu pojmovanju, le da kreativnosti sedaj ne razumemo več kot nediferencirano kvalitetu, temveč kot sintezo različnih komponent.

Če pustimo za trenutek ob strani človeške sposobnosti in lastnosti ter se ustavimo pri konkretnih dejavnostih, v katerih se te sposobnosti in lastnosti izražajo, pa lahko prav tako ugotovimo, da se pojavi zahteva po kreativnosti šele na določenem nivoju neke dejavnosti. Vzemimo za primer glasbo. Od učenca, ki se muči s svojimi prvimi vajami na violini ali klavirju, prav gotovo ne pričakujemo nikakršne kreativnosti. Nasprotno, od njega pričakujemo predvsem čim natančnejše izvrševanje do-

ločenih navodil. Odstopanja od teh navodil pri njem ne bomo smatrali za originalno ali kreativno, temveč nasprotno za napako, ki jo je treba odstraniti. Če se bo naš učenec kdaj povzpel na raven reproduktivnega umetnika, pa bo vsekakor moral biti tudi kreativen, vendar le v omejeni meri. Od reproduktivnega umetnika se namreč pričakuje predvsem to, da čim natančneje izrazi tisto, kar je hotel povedati skladatelj, čeprav daje temu izrazu neizogibno tudi neko osebno noto. Šele o delu skladatelja lahko povsem nedvoumno in brez pridržka govorimo kot o izrazito kreativni dejavnosti. Podobno stopnjevanje od izrazito nekreativne do izrazito kreativne dejavnosti lahko opazimo seveda ne samo v umetnosti, ampak tudi v znanosti, tehniki, industriji itd. Pri tem velja poudariti, da imamo opravka ne le z izrazito kvalitativno razliko, ampak tudi z izrazitim nasprotjem med obema vrstama dejavnosti. Pri rutinskih, nekreativnih dejavnostih se šteje sleherno odstopanje od norme kot napaka, medtem ko se pri kreativnih dejavnostih nasprotno negativno vrednoti posnemanje in ponavljanje enakega. Sicer pa smo na to nasprotje v nekoliko drugačni zvezi opozorili že na drugem mestu, ko smo postavili delo nasproti ustvarjanju, ekonomijo pa nasproti kulturi /Makarovič 1976: 108/.

Različnost človeških dejavnosti je uporabil kot svoje izhodišče pri analizi talentiranosti in genialnosti že Rèvèsz /1952/. Čeprav Rèvèsz še ne govorí izrecno o kreativnosti, temveč o talentiranosti te^rgenialnosti, je v njegovi razpravi implicirano stališče, da kreativnost ni neka določena sposobnost, temveč šele rezultanta različnih sposobnosti in lastnosti. Pri svoji opredelitvi talentiranosti in genialnosti izhaja Rèvèsz iz predpostavke, da lahko razlikujemo pri človeških dejavnostih štiri različne nivoje, ki zahtevajo hkrati tudi štiri različne nivoje razvitosti posameznih sposobnosti, in sicer:
1/ reprodukтивni nivo, ki zahteva le priučitev določenih operacij ter zapomnitev določenih podatkov, in kjer zadoščajo že podprtne sposobnosti;

- 2/ aplikativni nivo, kjer se zahteva prilagoditev pridobljenega znanja in spremnosti določenemu cilju: na tem nivoju se nahajajo najvažnejše dejavnosti vsakdanjega življenja, večina znanstvenih in tehničnih dejavnosti, pa tudi del umetniških, kot na primer dejavnosti na področju umetne obrti, predpostavlja pa se povprečne sposobnosti;
- 3/ interpretativni nivo, kjer gre za razlaganje in podajanje, ki vključuje celotno osebnost, kot denimo v pedagoškem delu, v oderski igri in glasbenem poustvarjanju, zahtevajo pa se nadpovprečne sposobnosti;
- 4/ produktivni nivo, na katerem se zahteva talentiranost ali genialnost.

Glede na to klasifikacijo je videti, da o kreativnosti ne moremo govoriti niti kot o posebni sposobnosti, niti kot o posebni skupini sposobnosti, temveč kot o posebno visoki stopnji razvitosti neke skupine sposobnosti. Če pa je temu tako, potem tudi ni mogoče govoriti o kreativnosti nasploh, temveč le o kreativnosti na nekem določenem področju, kajti pri dejavnostih na kateremkoli področju, tehničnem, znanstvenem, umetniškem, socialnem ali kakšnem drugem, lahko razlikujemo podobne nivoje, od reproduktivnega do produktivnega ozziroma kreativnega nivoja.

Ta ugotovitev je na prvi pogled v neskladju z našo ugotovitvijo iz prvega dela naše razprave, kjer smo poudarili, da gre pri kreativnih procesih v bistvu povsod za ene in iste temeljne procese, pa naj imamo opravka z znanstveno, umetniško ali tehnično kreativnostjo. Ugotovili smo tudi, da si je struktura osebnosti ustvarjalcev na različnih področjih prenenetljivo podobna, brez ozira na to, s katerim področjem imamo opravka. Toda temeljno strukturo lastnosti in sposobnosti moramo seveda razlikovati od konkretnih oblik, v katerih se ta struktura pojavlja, ozziroma od konkretnih vsebin, s katerimi se napolni. Sposobnosti kognicije, spomina, divergentne in konver-

gentne produkcije ter evaluacije so denimo enako pomembni za glasbenega ustvarjalca ter za ustvarjalca na področju filozofije. Toda pri glasbeniku gre seveda za glasbeno kognicijo, glasbeni spomin itd., medtem ko gre na filozofskem področju za sposobnosti, ki se nanašajo na logično oziroma abstraktno konceptualno sfero. Podobno predpostavlja ustvarjalnost tako na glasbenem kot tudi na filozofskem področju nadvse intenzivne interese - toda v prvem primeru gre seveda za glasbene, v drugem pa za filozofske interese.

Vse to pa seveda nikakor ne pomeni, da so ljudje, ki se odlikujejo s svojo kreativnostjo, vedno in nujno kreativni samo na nekem določenem področju. Splošno znano je, da so nekateri ustvarjalci kreativni samo na nekem čisto specifičnem področju, nekateri drugi na raznih sorodnih ali pa tudi močno različnih področjih - srečamo pa tudi take, ki so se izkazali na najrazličnejših področjih ustvarjanja. Rèvész govori v zvezi s tem o "univerzalni nadarjenosti" in navaja kot primere Aristotela, Leonarda da Vinci, Leibniza, Goetheja, Voltaira in Pascala. Tako se je denimo Leibniz ukvarjal ne samo s filozofijo in matematiko, kjer so njegovi prispevki najpomembnejši, ampak tudi s tehniko, zgodovino, politiko, pravom, diplomacijo in teologijo, ob vsem tem pa je bil tudi nadvse ploden pisec, ki je zapustil okrog 75.000 različnih spisov in bil vrh vsega še odličen stilist /Rèvész: 41 ss./.

Pri svoji poklicni izbiri se nadarjeni otroci pogosto srečajo s problemom, da se nikakor ne morejo odločiti za neko določeno dejavnost, ker jih zanima toliko različnih dejavnosti in so pri vseh enako uspešni. Ti otroci so nekako podobni kralju Midasu iz grškega mita: vse, česar se dotaknejo, se dobesedno spremeni v zlato. Trstenjak govori o "tausendkünstlerjih", univerzalnih tehničnih talentih, ki bi morali postati inženirji in bi jih v tem primeru morda danes spoznal ves svet, vendar se prav zaradi svoje wyestranskosti niso sposobni ustaliti v nobenem poklicu in se raje ukvarjajo z vsakovrstnim šušmarjenjem

/Trstenjak 1981: 200/. Potencialnih univerzalnih talentov je verjetno precej več kot pa se jih realizira, kajti ljudje so se v življenju pogosto prisiljeni odreči svoji univerzalnosti ter se specializirati na nekem bolj ali manj ozkem področju.

Sicer pa je univerzalnost v nekem oziru temeljna predpostavka kreativnosti sploh, če upoštevamo, da gre pri kreativnosti predvsem za sintezo raznorodnih elementov. Toda podobno je temeljna predpostavka kreativnosti tudi specializacija. Ustvarjalec se z vso svojo energijo specializira na problem, ki ga interesira – pa čeprav predpostavlja reševanje tega problema seznanjenost z najrazličnejšimi področji.

Podobno kot predpostavlja kreativnost poznavanje in obvladanje različnih področij človeške kulture, predpostavlja tudi součinkovanje različnih sposobnosti. Ko govori Révész denimo o praktični nadarjenosti, ugotavlja med drugim, "da gre tudi tu, podobno kot na drugih področjih človeškega življenja, bolj za razmerje in sintezo sposobnosti kot pa za specifične dispozicije" /Révész: 81/. Kot že rečeno, moramo pri analizi sposobnosti razlikovati med vrsto in stopnjo sposobnosti, pri čemer se sposobnosti v najvišji stopnji svojega razvoja izražajo kot kreativnost. Toda istočasno se posamezne sposobnosti tem bolj prepletajo in povezujejo med seboj, čim višja je stopnja njihove razvitosti. To zakonitost lahko ponazorimo s podobo gozda, kjer rastejo debla dreves vsako zase, njihove krošnje pa se prepletajo med seboj.

Če izhajamo iz teh predpostavk, lahko označimo pojem talenta kot sinonim pojma kreativnosti. Vendar pa lahko uporabljamo pojem talenta tudi v smislu posebno visoke razvitosti neke posamezne, specifične sposobnosti, kot smo nakazali že zgoraj. V tem smislu lahko smatramo za talent tudi denimo izjemno visoko stopnjo ostrine vida ali spomina za številke, čeprav ti dve sposobnosti nista povezani z večjo kreativnostjo. Katerakoli človeška sposobnost lahko pomeni družbeno bogastvo, zato

bi bilo nespametno, če bi se pri odkrivanju talentov omejevali samo na tiste sposobnosti, ki se povezujejo s kreativnostjo. Seveda pa moramo upoštevati, da bo lahko naš pristop pri odkrivanju talentov, ki se vežejo na specifične sposobnosti, samo kvantitativen in statističen, pri čemer bo opredelitev talenta odvisna od konvencije – medtem ko bo naš pristop pri odkrivanju kreativnih talentov predvsem kvalitativen.

Razlikujemo lahko torej med pojmom talenta v ožjem, natančnejšem pomenu besede, ki ga lahko imenujemo tudi kreativni talent – ter med pojmom talenta v širšem, ohlapnejšem pomenu, ki se nanaša tudi na izjemno visoko razvitost posameznih, specifičnih sposobnosti in lastnosti. Pri tem naj ponovno opozorimo, da je razlikovanje med sposobnostmi in lastnostmi samo relativno, kajti vse sposobnosti so seveda hkrati tudi lastnosti – po drugi strani pa lahko sleherno lastnost razumemo tudi kot sposobnost, ki se nanaša na stopnjo uspešnosti opravljanja določene funkcije. Če pa že sprejmemo razlikovanje med sposobnostmi in lastnostmi, moramo seveda poudariti, da razumemo pod kreativnimi talenti kompleksno celoto, ki ne vključuje samo sposobnosti, ampak tudi osebnostne lastnosti, ki stoje za njimi in omogočajo njihovo mobilizacijo.

b/ Pomen in načela sistematičnega
odkrivanja talentov

Že od pamтивeka je bilo preživetje in napredek človeških družb odvisen med drugim tudi od tega, koliko je bila skupina sposobna odkriti, priznati in upoštevati talentiranega posameznika. Nikoli ni bilo namreč vseeno, ali se je skupina ravnala po nавsetih nekega prodorno razmišljajočega posameznika ali pa je raje sledila nekemu blebetavemu povprečnežu. Nikoli ni bilo vseeno, ali je pri oblikovanju svojih nazorov, svojega okusa itd. raje sledila genijem ali povprečnežem. Obstoj ali propad, napredek ali zastoj v razvoju družbenih skupin ni bil odvisen toliko od tega, koliko so imele talentov - kajti talenti so bili že od nekdaj razsejani dokaj enakomerno po vseh človeških skupinah - temveč predvsem od tega, koliko so bile sposobne in pripravljenе odkriti in priznati te talente.

Talenta pa ni dovolj samo odkriti, ampak ga je treba tudi vzgajati. V vseh človeških družbah z razvitimi oblikami delitve dela predpostavlja uveljavljanje talenta neko vnaprejšnjo specializacijo, ki ji običajno predhodi bolj ali manj dolgotrajno usposabljanje. Ključno vprašanje postane zategadelj, kako talent odkriti dovolj zgodaj, ko je še v zarodku, ter gausmeriti na tisto pot usposabljanja, ki je zanj najprimernejša.

Vendar pa je odkrivanje talentov še danes v glavnem prepuščeno intuitivni presoji skupin in vplivnih posameznikov. Pri odkrivanju talentov uporabljamo mnogo bolj primitivne in nezanesljive metode, kot denimo pri odkrivanju naravnih bogastev, čeprav vemo, da niso talenti nič manj pomembni in dragoceni od teh bogastev. Danes bi proglašili za zadrtega mlačnjaka vsakogar, ki bi nam svetoval, naj bi prepustili odkrivanje ležišč nafte ali premoga naključju ali intuiciji - namesto da bi se opirali na sistematično znanstveno raziskovanje. Istočasno pa ne samo da prepuščamo odkrivanje talentov v šoli osebnim presojam učiteljev,

ampak se za tak subjektivizem celo javno zavzemamo.

Pri tem velja poudariti, da ima odkrivanje talentov na osnovi subjektivne presoje celo hujše pomanjkljivosti kot bi ga imelo zgolj intuitivno iskanje nafte ali premoga. Ljudje smo namreč pri presoji svojih soljudi nujno pristranski in pri tem ne zmoremo tolikšne objektivnosti kot pri analizi neživih predmetov. Naša presoja je namreč odvisna od osebne simpatije ali antipatije. Pri odkrivanju talentov pa se pridruži vsemu temu še nek poseben problem, o katerem smo govorili že zgoraj. Ljudje namreč pogosto zelo težko priznamo nekomu drugemu, da je v nekem oziru boljši, odličnejši ali sposobnejši od nas samih. Zato pogosto smatramo za talentirane ravno tiste, ki se strinjajo z nami ali se nam podrejajo – taki ljudje pa so seveda le razmeroma redko tudi talentirani.

Vse te ugotovitve nam lepo osvetljuje primer največjega talenta, kar se jih je kdaj uveljavilo med nami Slovenci – Franceta Prešerna. Za Prešerna danes najbrž ne bi vedel nihče, če njegovi starši ne bi imeli med svojimi sorodnika župnika, ki je pravočasno odkril njegovo nadarjenost in ga poslal v šole. Že od vsega začetka je bila torej uveljavitev njegovega talenta odvisna od naključja. Prav tako je bilo zgodovinsko naključje, da je našel Prešeren v Ljubljani ožji krog somišljenikov, kar mu je omogočilo tiskanje njegovih pesmi. Toda prav kmalu, še pred njegovo smrtjo je Prešerna spodrinil Koseski in potem je bil Prešeren dolga desetletja skoraj popolnoma pozabljen, dokler ga nista ponovno odkrila Levstik in Stritar. Bilo bi seveda nespametno in nepravično, če bi ob vsem tem zanikali pomen in vlogo osebnosti, kakršne so bile stari župnik iz Kopanja, Matija Čop ali Levstik. Videli smo, da so imele vse te osebnosti odločilno vlogo pri odkrivanju ter uveljavljanju Prešernovega ^{človeka}, čeprav so bile metode njihove presoje seveda subjektivne ter imperitivne. Podobno bi bilo nespametno, če bi hoteli denimo učitelja sploh odriniti od presoje talentov njegovih učencev. Učiteljeva vloga pri tem je nedvomno nadvse

dragocena in je najbrž ne bo zlepa mogoče nedomestiti s čim boljšim. Usodno pa je, če smo pri odkrivanju talentov vezani samo na take subjektivne presoje ter na milost in nemilost prepričeni naključju, ali se bo dovolj zgodaj pojavila nekje dovolj vplivna osebnost, ki bo sposobna in voljna pravilno presoditi talent nekega posameznika.

Pri nas je prvi zamenek sistematičnega odkrivanja talentov in njihovega spremeljanja od osnovne šole dalje testiranje in anketiranje učencev v petih, sedmih in osmih razredih osnovnih šol. Samo po sebi pa se razume, da v taki akciji še ne moremo videti odkrivanja talentov, temveč kvečjemu prvo, pripravljalno fazo takega odkrivanja. Ob vprašnju, kako izpeljati iz te osnove celovit sistem odkrivanja, spremeljanja in razvijanja talentov, pa se odpira cela vrsta strokovnih, pa tudi etičnih in ne nazadnje tudi čisto praktičnih, tehničnih, organizacijskih in finančnih problemov.

Celota zbranih podatkov je težko obvladljiva že iz čisto tehničnega vidika. Če upoštevamo, da trajajo testiranja v višjih razredih osnovnih šol že celih dve desetletji, anketiranja pa še nekaj več, lahko ugotovimo, da smo v teh letih zbrali celo serijo standardnih podatkov za praktično slehernega Slovence in Slovenko, starosti od 15 in mlajšo od 35 let. Če vrh tega upoštevamo, da šteje sleherna generacija mladih Slovencev približno 25.000 oseb, smo tako zbrali podatke za približno pol milijona ljudi. Toda kaj se je zgodilo s temi podatki?

Kar nas pri tej zadevi predvsem preseneča, je neverjetno nesorazmerje med številnostjo zbranih podatkov ter številnostjo analiz ali vsaj statističnih prikazov, ki so bili iz njih izvedeni. Število testiranih in anketiranih oseb je celo večje od tistega, s katerim je razpolagal ^{François} v svoji znameniti mamutski študiji o "genijih"; in kaj lahko postavimo mi sami ob bok tej študiji?

Doslej najobsežnejša poskusa uporabe zbranih rezultatov sta naša

lastna raziskava o vplivu družbene neenakosti na realizacijo intelektualnih potencialov (Makarovič 1984) in raziskava Spremljanje študijske in poklicne poti študentov Centra za razvoj univerze. V obeh raziskavah gre za spremeljanje mladine, ki je končala osnovno šolo v zgodnjih sedemdesetih letih. Temu lahko dodamo še manjše raziskave, ki so bile izvedene v velenjski in novogoriški občini ter drugod. Vsekakor pa je razmerje med številom razpoložljivih podatkov in njihovo izrabo v republiškem merilu izrazito neugodno.

Ob tem se lahko kajpada tudi vprašamo, kako je s praktično uporabo teh podatkov pri poklicnem usmerjanju in še posebej pri odkrivanju in razvijanju talentov. Vsekakor velja poudariti, da pomeni testiranje celotnih generacij učencev s standardnimi testi nadvse pomembno racionalizacijo in povečano učinkovitost v poklicnem usmerjanju. Testni rezultati in odgovori v anketi nas namreč lahko opozorijo na vse tiste učence, ki so tako ali drugače "problematični" in potrebujejo posebno individualno pomoč. V okviru naše razprave nas pri tem seveda še prav poseumno zanimajo učenci z izjemno visokimi testnimi rezultati, ki kazujejo nadarjenost - še zlasti tedaj, če gre za otroke iz revnih družin, ki nimajo materialnih možnosti šolanja, ali pa za učence, ki v šoli niso posebno uspešni. Poleg tega je svetovalcu v veliko pomoč, če ima že ob začetku svetovanja na voljo nekatere temeljne podatke o svetovancu in mu ni treba izgubljati časa s testiranjem, ki bi ga sicer itak prej ali slej moral opraviti.

Z vidika neposredne operative poklicnega svetovanja je torej tako testiranje nadvse koristno. Vendar pa se pri tem srečamo s problemom, ki je prisoten v poklicnem usmerjanju že od vsega začetka, in sicer ne samo pri nas, ampak tudi drugod po svetu. Če naj bi bilo poklicno usmerjanje resnično uspešno, bi moralo biti kontinuiran, neprekinjen proces poklicne vzgoje, pomoči pri izbiri poklica ter spremeljanje posameznika v njegovem šolanju in njegovi poklicni karierti. Isto velja seveda tudi za talente, ki jih po svetovanju ne bi smeli prepustiti samim sebi,

temveč pozorno spremljati njihov nadalnji razvoj. Vendar pa se menda povsod po svetu srečujemo s problemom, da poklicnemu svetovalcu največkrat zmanjka moči in časa za tako spremljanje.

Kaj se torej dogaja z zbranim materialom? Že iz golega dejstva, da so prostori, v katerih delajo poklicni svetovalci, fizično omejeni in običajno ne posebno veliki, sledi z železno nujnostjo, da se bo moralo to gradivo v teku let najprej postopoma umikati v kleti in na podstrešja, nato pa se s prav tako železno nujnostjo postopoma uničevati, pri čemer seveda predpostavljamo, da ta gradiva, ki vsebujejo zaupne osebne podatke in so potemtakem strokovna tajnost, ne končajo na odpadu, temveč so predhodno uničena pod strokovnim nadzorom.

Zato je bil resnično skrajni čas, da se je začela uvajati v službi poklicnega usmerjanja skupnosti za zaposlovanje kompjuterizacija. Kompjuterizacija nam omogoča po eni strani ekonomično shranjevanje in hitro obdelavo podatkov, po drugi pa njihovo hitro posredovanje in prenašanje, kar je nujno, če pomislimo, da posameznik v teku svojega šolanja in poklicne kariere nenehno spreminja ne le šolo oziroma zaposlitev, ampak tudi kraj in regijo, v kateri prebiva. Sistem, ki se je uveljavil pri nas pred kakimi šestimi leti, nam že danes načelno omogoča dostopnost ključnih podatkov o slehernem posamezniku v teku njegovega šolanja od osnovne pa do konca srednje šole. Vendar pa pri tem še ni rešen problem spremljanja po prehodu iz šole v zaposlitev, niti problem spremljanja na višjih in visokih šolah.

Nezadovoljivo je rešeno tudi vprašanje prenašanja podatkov, kajti ti podatki se še vedno prenašajo v glavnem iz centralnega računalnika preko računalniških izpisov. Ta problem bi bilo mogoče rešiti šele s terminalizacijo, pri čemer bi bili slehernemu uporabniku širok Slovenije preko njegovega terminala neposredno dostopni podatki iz centra.

Nie je na voljno izkoristiti, da župljaničar in vredničar raziskovanje cel računalniške opreme so ni kakor ni potreba. Vecdar pa sledi ob idealni kompjuterizaciji večinoma ne bomo mogli obvisuati celotnih populacij, niti z vidika pomoči posameznikom, niti z ~~xxx~~ ~~xxxxxx~~ raziskovalnega vidika. Sicer pa to niti ni potrebno. Pregled nad celotnimi populacijami nam je pravvsem sredstvo, in v tem populacijam odkrijemo tiste posameznike, ki zaslужijo našo posebno pozornost. Pri tem imamo v mislini uvoje:

- 1.** Izbor reprezentativnih vzorcev za raziskovalne ter analitične namene. Izdelava analiz ter raziskav na osnovi celotnih populacij, česar smo se zlasti v preteklosti pogosto lotevali, je vsekakor nekakšen strokovni primitivizem. V razvitem svetu tega ne delajo, pač pa so sposobni izdelati zelo uporabne analize in predikcije na osnovi razmeroma majhnih, vendar skrbno izdelanih vzorcev. Če bi imeli izdelan sistem, po katerem bi iz leta v leto sistematično obdelovali zbrane podatke po določenem ključu, bi imeli lahko danes na voljo že dvajsetletne serije podatkov in s pridom uporabili zbrano gradivo, ne da bi nam bilo treba vložiti preveč napora.
- 2.** Kar pomenijo reprezentativni vzorci za raziskovalne namene, pomenijo za praktične namene neposredne pomoči posamezniku posebne selekcionirane skupine. Glede na predmetnaše razprave nas zanimajo pri tem seveda pravvsem skupine talentiranih. Če je evidenca nad 10.000 posameznikov in njihovo sistematično spremjanje praktično nemogoče, pa je povsem izvedljivo spremjanje desetin ali morda stotin posameznikov. Seveda pa bomo tudi v selekcioniranih skupinah razlikovali med tistimi posamezniki, ki jim bomo posvečali največjo in stalno pozornost, ter tistimi, ki nas bodo zanimali le bolj periferno in občasno. V skladu s tem bomo uredili seveda tudi naše datoteke. Podobno kot razlikujemo pri delu z računalnikom med centralnim in perifernim spominom, bodo tudi podatki o posameznikih, ki jih sistematicno spremlijamo, bodisi centralni, obširni in neposredno

dostopni - bodisi bolj skromni in težje dostopni. Seveda pa si moramo predstavljati celotni sistem dinamično in elastično, tako da posamezniki vstopajo ter izstopajo iz selekcioniranih skupin ter spreminja svoje mesto glede centralnosti svoje pozicije. Podatki o posameznikih, ki jih sistematično spremijamo, se nenehnokumulirajo, pri čemer je praktično delo z njimi izvor novih podatkov, podobno kot so podatki sami izhodišče za praktično delo. In končno so podatki sami izhodišče za širše analize in raziskave.

Zanimiv poskus v tej smeri, ki je v neposredni zvezi s spremeljanjem nadarjenih, je bil vpeljan na skupnostih za zaposlovanje že pred mnogimi leti. Poklicni svetovalci so poiskali med učenci vse tiste, katerih rezultati na testih intelektualnih sposobnosti so se nahajali nad 75. percentilom, ter sistematično spremijali njihovo šolsko uspešnost. Seveda so imeli mnogi med temi učenci znatno nižje ocene v šoli kot pa bi lahko pričakovali glede na njihove testne rezultate. To je dajalo poklicnim svetovalcem priliko, da so na te učence opozorili šolnike ter v sodelovanju s šolo in šolskimi svetovalnimi službami sistematično delali z njimi. Seveda bi učence, ki smo jih ocenili zgolj na osnovi testa in še to z razmeroma blagim kriterijem, težko ocenili kot "nadarjene". Kljub temu pa bi v okviru takih skupin lahko s sistematičnim delom odkrili ožje skupine izrazito nadarjenih učencev, ki bi jih sistematično spremijali.

Drug tak nastanek je bila znana akcija "milijoni za talente". Pri odkrivanju bistrih učencev, ki niso imeli materialnih možnosti šolanja, so izhajali poklicni svetovalci iz že omenjenih standardnih podatkov, ki so jim bili na voljo, vendar so te podatke preverjali in dopolnjevali v teku individualnega svetovalnega dela s kandidatom, pri čemer je bilo seveda nemestljivo tudi sodelovanje kandidatovih staršev in učiteljev. Ta primer kaže, kako bi morali obravnavati rezultate skupinskega testiranja in anketiranja v osnovni soli: ti podatki so

lahko z vidika obravnave individualnega primera edinoleprva sondaža in orientacija. Sledilna strokovna odločitev, ki se tiče posameznika /na primer podelitev štipendije, sprejem v neko šolo, preslikovanje razredov itd./ bi smela biti podana šele na osnovi temeljite individualne obravnave tega posameznika.

Prav zaradi tega se tudi ne moremo strinjati z danes že dolgoletno prakso, da posredujejo skupnosti za zapošlovanje ob vpisu učencev v srednje šole tem šolam njihove testne rezultate. Rezultati takih skupinskih testiranj so namreč bolj ali manj nezanesljivi - še posebej v primeru, da gre za nizke rezultate. Take informacije lahko učenca stigmatizirajo, ne da bi imel kdorkoli od njih kakršnokoli korist, ali pa preprečijo vključitev učencu, ki je imel slučajno smolo pri testiranju.^{x/} Pa tudi če bi bili rezultati popolnoma zanesljivi, se odpira vprašanje upravičenosti posredovanja testnih rezultatov šoli, se pravi laiku, ki teh rezultatov ni sposoben interpretirati oziroma jih interpretira po svoje. In končno se s takim početjem izgubi tudi kontrola nad podatki, predvsem kontrola nad tem, kam ti podatki gredo, kdo vse pride z njim v stik in kje končajo. Glede na vse to takšno početje ni vprašljivo le z vidika stroke kot take, ampak tudi z vidika strokovne etike.

Vsem tem težavam pa bi se lahko izognili, če bi se ob posredovanju svojih mnenj srednjim šolam omejili samo na izrazito nadarjene učence, se pravi na tiste, pri katerih je naše po-

^{x/} Pri nekem testiranju na šoli je psihologinja s presenečenjem ugotovila, da je dosegal neki učenec izredno nizke rezultate na testu - in to ravno na tistem, kjer bi moral biti glede na sposobnosti, kot je kazal v šoli, najboljši. Toda skrivnost se je kmalu pojasnila. Učenec je preprosto zamešal odgovore na vprašanja. Treba je bilo samo nekoliko premakniti šablonu za odgovore, da so odkrili "prave" odgovore tega učenca. Seveda pa najbrž ne bomo nikoli zvedeli, koliko takih napak ni bilo nikoli odkritih.

sredovanje pri vključitvah resnično pomembno in pri katerih je hkrati velika tudi verjetnost, da bodo v šoli uspešni. Toda v tem primeru šoli seveda ne bomo posredovali surovih testnih rezultatov, temveč kvalitativno formulirano strokovno mnenje, dobljeno na osnovi poglobljene individualne obravnavae.

Sodobna revolucija v računalniški obdelavi podatkov odpira kaj-pada ne samo neslutene tehnične možnosti, ampak tudi težke moralne dileme, predvsem v zvezi z osebnimi podatki posameznikov. Pri psiholoških, zdravstvenih in drugih obravnavah posameznikov se redoma srečujemo s problemom sodelovanja z najrazličnejšimi posamezniki ter organizacijami – kar kajpada vede s seboj tudi vprašanje posredovanja zaupnih osebnih podatkov o posameznikih ter oblik tega posredovanja. Vendar pa smo v primeru odkrivanja nadarjenih in dela z njimi v razmeroma ugodnem položaju, kajti podatki, ki jih posredujemo, večinoma niso neugodni ali škodljivi za posameznika, temveč so nasprotno ugodni in praviloma koristni za njegovo osebno afirmacijo.

Sicer pa je ena temeljnih zahtev pri odkrivanju nadarjenih – podobno kot pri drugih oblikah selekcije – da po eni strani pokrijemo čim širšo sfero možnih kandidatov, po drugi pa izločimo vse tiste, ki ne ustrezajo kriterijem. Pri tem oznaka selekcije kot pozitivne ali negativne seveda ne pomeni, da je ena boljša, druga pa slabša. Tako pozitivna kot tudi negativna selekcija sta lahko v določenih situacijah pomembni in koristni. Razlika je preprosto v tem, da oblikujemo pri pozitivni selekciji določene skupine s prištevanjem določenih indikatorjev, pri negativni pa z odštevanjem. Kriminalist, ki išče zločinka tako, da pritegne v obravnavo vse tiste osebe, ki bi na osnovi kakršnikoli indikatorjev utegnili bili zapletene v zločin, opravlja pri tem izrazito pozitivno selekcijo. Negativno selekcijo pa opravlja denimo kadrovski delavec, ki na osnovi določenih indikatorjev izloča izmed kandidatov za neko delovno mesto vse tiste, ki za to delovno mesto niso najbolj primerne.

Odkrivanje nadarjenih v smislu negativne selekcije si lahko predstavljamo denimo tako, da postavimo vrsto različnih kriterijev nadarjenosti ter izločimo vse tiste, ki po kateremkoli od teh kriterijev ne ustreza. Tako postopata denimo nam že znana avtorja Jellen in Verduin. Pri odkrivanju nadarjenih postavljata razmeroma blag kriterij: posameznik mora doseči vsaj 70. percentil na določenem testu. Toda ker uporabljata mnogo različnih testov in hkrati zahtevata, da ustreza posameznik danemu kriteriju na slehernem od teh testov, dobita na koncu seveda izrazito majhno skupino izbrancev. Vede ali nevede gojita avtorja pri tem kult "vsestransko razvite osebnosti" in avtomatično izločita vse kandidate z briljantnimi sposobnostmi, če niso njihove sposobnosti visoke tudi na drugih področjih. Po drugi strani pa z ničemer ne zagotavlja, da bodo sposobnosti njunih izbrancev tudi dejansko briljantne, kajti vsaj teoretsko lahko nahajajo prav vse na 70. percentilu, se pravi na razmeroma skromnem nivoju.

Negativna selekcija je lahko neučinkovita ali pa ima celo nezaželenе posledice, če ji ne predhodi pozitivna selekcija. Če se denimo na neki šoli prijavijo za vpis samo taki kandidati, ki ne dosegajo minimalnih kriterijev zahtevnosti te šole ali pa te kriterije daleč presegajo, tako da so njihove sposobnosti previsoke, ne bo imela nikakršna negativna selekcija, ki bi temeljila na izločanju manj primernih kandidatov, nikakršnega smisla. Taka selekcija bi bila smiselna edinole teden, če bi predhodno poskrbeli za to, da bi za sprejem kandidiralo dovolj veliko število potencialno primernih kandidatov. Če selektor zvišuje kriterije izbora in daje tako večji poudarek negativni selekciji, s tem sicer zmanjšuje tveganje, da bo izbral slabe kandidate, vendar istočasno povečuje tveganje, da se mu bodo potencialno dobri kandidati izmaznili. Poleg tega pa ima lahko zaostrovjanje kriterijev še druge nezaželenе posledice. V naši raziskavi o vplivu družbene neenakosti na realizacijo intelektualnih potencialov smo ugotovi-

li, da bi zaostrovanje intelektualnih kriterijev pri sprejemu v štiriletne srednje šole samo po sebi zaostriло socialno neenakost pri šolanju /Makarovič 1984: 165 ss./. Pač pa bi lahko zmanjšali socialno neenakost s pozitivno selekcijo, se pravi tako, da ne bi preprosto selekcionirali tistih, ki se prijavijo za vpis, v smislu izločanja, temveč nasprotno v smislu pozitivne selekcije omogočali bistrim otrokom iz prikrajšanih slojev šolanje na takih šolah, ter jih ustrezeno motivirali.

V teku celotne naše razprave smo opozarjali predvsem na dvoje:

- na mnogo dimenzionalnost in raznolikost fenomena nadarjenosti,
- na raznovrstnost metod in virov podatkov, s katerimi se lahko približamo temu fenomenu.

Iz mnogo dimenzionalnosti pojava in raznolikosti metod, s katerimi se mu lahko približamo, pa hkrati sledi, da moramo upoštevati najrazličnejše metode in pristope, če hočemo zajeti kar največ potencialnih talentov. Metoda psiholoških testov in vprašalnikov je pri tem enako pomembna kot metoda neposrednega opazovanja ali konkretni dosežki posameznika na raznih področjih ustvarjalnosti. Kot vir informacij pa so pomembni ne samo učenci sami, ampak tudi njihovi vrstniki, starši, učitelji in drugi.

Toda mnogo dimenzionalnost pojava in raznovrstnost pristopov imata še neko drugo stran, ki se kaže v tem, da noben posamezen indikator ne more biti odločilen pri presoji, ali imamo v resnici opravka s talentom. Po eni strani je namreč talent kompleksna celota, po drugi pa so vsi naši indikatorji in meritve bolj ali manj nezanesljive, tako da lahko pridemo do končnega rezultata šele tedaj, ko imamo pred seboj celoto, v kateri se posamezni indikatorji med seboj dopolnjujejo in kjer se hkrati nevtralizirajo njihove napake. Posamezni indikatorji so torej lahko odločilni v prvi, sondažni fazì odkrivanja talentov - ne pa tudi v drugi, kjer gre za natančnejšo, poglobljeno obravnavo posameznika.

Prav tu pa vidimo tudi napako, ki jo delata Jellen in Verduin. Po eni strani sicer čisto pravilno uporabljata množico različnih indikatorjev nadarjenosti - po drugi pa zahtevata, da kandidat ustreza postavljenim kriterijem na čisto vseh indikatorjih. S tem pa seveda napravlja selekcijo v zadnji instanci odvisno od posameznega indikatorja.

V procesu odkrivanja nadarjenih moramo torej razlikovati vsaj dve fazi. V prvi, sondažni fazi moramo razpresti po celotni populaciji čim širšo mrežo virov informacij, da bi dobili čim več podatkov o vseh tistih, ki bi utegnili biti tako ali drugače nadarjeni. To fazo bi lahko imenovali faza pozitivne selekcije. V drugi fazi pa bi šlo predvsem za negativno selekcijo, vendar ne v smislu preprostega mehaničnega odštevanja ali zaostrovanja kriterijev, temveč na osnovi temeljite individualne obravnave slehernega posameznika. Seveda pa pomenita ti dve fazi veliko poenostavitev procesa, kakor naj bi dejansko potekal. V tem procesu bi morale nastopati raznovrstne oblike odkrivanja talentov bodisi istočasno, bodisi v smislu zaporednih faz, se medsebojno prepletati in nadgrajevati. V naslednjem poglavju bomo skušali skicirati, kako bi lahko bil organiziran ta proces v naših sedanjih slovenskih razmerah.

Proces odkrivanja nadarjenih

V letu 1986 je bila v sodelovanju med skupnostmi za zaposlovanje in osnovnimi šolami izpeljana akcija odkrivanja nadarjene mladine zaradi štipendiranja, ki je potekala nekako takole. Skupnosti za zaposlovanje so posredovale šolam podatke o vseh tistih učencih, ki so se nahajali po svojih testnih rezultatih, doseženih v sedmih razredih, v okviru gornjih 2,8 % vseh rezultatov. Šole same pa so izrazile svoje strinjanje ali ne-strinjanje s temi kandidati ter dodale po svoji presoji še druge kandidate, brez ozira na njihove rezultate na testih. Kako uspešna in primerna je bila ta akcija, bo lahko seveda povedala šele podrobnejša analiza rezultatov, predvsem pa dolgoletno spremljanje odbranih kandidatov. Že v tem trenutku pa je mogoče dati nekaj predlogov, kako bi se/take akcije izboljšati v prihodnjih letih.

Samo po sebi se razume, da bo tudi v prihodnje eno najpomembnejših izhodišč za odkrivanje talentov v osnovnih šolah Anketa o izbiri poklica ter rezultati standardnega testiranja. To dvoje sta namreč edina inšumenta, s katerima sistematično zajamemo prav vse učence in smo hkrati lahko dokazali njuno uspešnost že v več kot dveh desetletjih dosedanje prakse. Odprtoto pa ostane vprašanje, ali ne bi mogli teh instrumentov še kako izboljšati in dopolniti, in ali ne bi mogli spremeniti terminov njihove aplikacije.

Anketa o izbiri poklica se je prvotno izvajala spomladi, le nekaj mescev pred zaključkom osnovne šole. Pri tem pa je anketeranje kazpada interferiralo z obdobjem ko je naval kandidatov pri poklicnih svetovalcih največji, po drugi strani pa poklicni svetovalci niso imeli dovolj časa, da bi sistematično obdelali rezultate ankete in na osnovi teh rezultatov organizirali akcije poklicnega usmerjanja, ki bi trajale skozi vse šolsko leto. Zato je bilo popolnoma pravilno, da se je anke-

tiranje preneslo ~~in~~ pomladnih mesecev na jesen, se pravi na začetek šolskega leta v zaključnih razredih osnovnih šol. Po- stavlja se pa vprašanje, ali ne bi bilo morda smotrno presta- viti anketo vsaj eksperimentalno na še zgodnejše obdobje. Glav- ni argument proti tej odločitvi so seveda poklicne želje učen- cev, kajti za usklajanje želj in možnosti vključitve potrebu- jemo seveda ažurne podatke o trenutnih poklicnih željah, ne pa o tistih, ki so jih imeli učenci denimo pred enim letom. Vendar pa so naše raziskave nakazale že pred več kot dvajse- timi leti, da so poklicne želje razmeroma stabilne, čeprav naših tedanjih ugotovitev nismo več podroneje preverjali.

Podobni problemi kot v zvezi s časom anketiranja se pojavlja- jo tudi v zvezi s časom testiranja. Iz podobnih razlogov kot smo prestavili anketiranje, smo prestavili tudi testiranje, in sicer še bolj nazaj v 7. razred osnovne šole. Vendar pa smo poleg tega imeli in deloma imamo tudi še danes testiranja v petih razredih osnovnih šol z revidiranimi Progresivnimi ma- tricami. Očitno je za poklicne svetovalce razmeroma veliko breme, če morajo izvajati testiranja tako v 7. kot tudi v 5. razredih. Toda vsaj v tistih osnovnih šolah, kjer obstajajo šolske svetovalne službe, tako testiranje najbrž ne bi smelo biti poseben problem. Iz tega pa sledi seveda nauk, da bi bilo nesmiselno, če bi si prizadevali za uniformnost za vsa- ko ceno. Temeljni program testiranja in anketiranja bi moral biti vsekakor enoten v vsej Sloveniji, vendar bi se lahko do- polnjeval na različne načine, glede na lokalne razmere, po- trebe in možnosti.

S tem pa se že dotikamo naslednjega problema - problema vsebi- ne testiranja in anketiranja. Ustavimo se najprej pri problemu vsebine ankete!

Anketa o izbiri poklica je zelo kratka, sestavljena pa je tu- di izredno premišljeno in racionalno. Tudi to je bil med dru- gimi eden od vzrokov, zakaj je ostala skozi več/dve desetletji

skorajda nespremenjena. Ena od prednosti konstantne vsebine anketa pa je seveda tudi možnost dolgoročnega sledila, kar prav je treba priznati, da te možnosti doslej nismo ~~čeprav~~ izkorisčali.

Kot znano, sestoji anketa iz treh delov. Prvi del je namenjen učencu, drugi učitelju, tretji pa poklicnemu svetovalcu, ki vpiše rezultate testiranj, opiše potek poklicnega svetovanja in zabeleži podatke o vključitvah in spremajanju. Anketa je sestavljena tako, da lahko rabi tudi kot dosje, v katerega se vлага vsa dodatna dokumentacija, ki se zbira v teku individualne obravnave. Bogastvo podatkov, ki jih anketa vključuje, je torej zares veliko, posebno še če pomislimo, kako majhen je njen obseg. Mirno lahko trdimo, da gre za enega najpomembnejših organizacijsko-tehničnih dosežkov slovenskega poklicnega usmerjanja.

Kljub temu pa je doživljala anketa v teku četrto stoletja, kolikor je v rabi, različne manjše popravke, spremembe in dopolnila. Po našem mnenju bi bilo smotrno, če bi tokrat pomislili na nekatera dopolnila, ki bi omogočila učinkovitejše odkrivanje talentov.

Ustavimo se najprej pri tistem delu anketa, ki je namenjen učencu! Že od vsega začetka je bil "železni repertoar" tega dela ankete sestavljen predvsem iz teh treh sklopov. Prvi sklop tvorijo generalije, se pravi osebni podatki učenca, in podatki o njegovem družinskem poreklu. Drugi sklop tvori samoocena sposobnosti. Navedenih je približno dvajset različnih sposobnosti /število je v teku zgodovine ankete nekoliko variiralo/, ki so potrebne v različnih poklicih, in pri vsaki od teh sposobnosti mora anketiranec navesti, ali jo po svojem mnenju ima, ali je nima, ali pa ne ve odgovora. Temu vprašanju o sposobnostih sledi še odprto vprašanje o interesih, se pravi o priljubljenih dejavnostih, s katerimi se ukvarja anketiranec. Tretji sklop vprašanj pa se nanaša na poklicne želje in namere in na možnosti njihove realizacije. Vprašanja se nanašajo na poklicne želje, njihovo disperzijo in trajanje, na ovire pri njihovi realizaciji in na končne namere.

Kot vidimo, je zgradba tega "železnega repertoarja" strogo logična. Začne namreč s splošnimi podatki o posamezniku, nadaljuje z njegovimi sposobnostmi in interesu, preide k poklicnim interesom in se končno ustavi pri vprašanjih njihove realizacije. V teku zgodovine ankete pa smo ta železni repertoar dopolnjevali še z raznimi drugimi vprašanji, kot denimc z vprašanjem o težavnosti izbire poklica, ki smo ga nato opustili. Že vrsto let se pojavlja v anketi vprašanje, kakšen poklic želijo otrokovi starši. Za sedanjo verzijo ankete pa je značilno predvsem vprašanje, ki se nanaša na motivacijo poklicne želje. Predloženih je 15 različnih motivov, med katerimi mora anketiranc izbrati tiste, ki so odločilni pri njegovi poklicni želji. Nekatere manjše spremembe pa je doživel tudi "železni repertoar". Tako je bilo vprašanje o interesih razčlenjeno na troje različnih vprašanj, ki se nanašajo na šolske in izvenšolske dejavnosti ter na šolske predmete. V zvezi s poklicnimi željami pa je izpadlo vprašanje o njihovem trajanju.

Kako torej vnesti v ta sklop anketnih vprašanj nova vprašanja, ki bi nam pomagala pri odkrivanju talentov? Že vnaprej je seveda jasno, da ne bo šlo brez posegov v tkivo same ankete, kajti glede na dani obseg ankete vprašanj ne bo mogoče preprosto dodajati, temveč jih bo mogoče kvečjemu zamenjati z drugimi. Zato si moramo biti najprej na jasnem, katera sedanja vprašanja bi lahko pogrešali.

Ker gre pri odkrivanju talentov v širšem smislu za problem sposobnosti, zadenemo pri tem seveda neposredno v sam železni repertoar ankete. Idejo za sedanje vprašanje o sposobnostih smo dobili v neki angleški anketi. Vključili smo ga že takoj v prvo verzijo ankete, ki je bila izdelana leta 1963, in se je kmalu tako priljubilo, da ga nismo več opustili. Prednosti tega vprašanja so mnogovrstne. Pomembno je že to, da dobi anketiranc pobudo za razmišljjanje o raznih poklicnih področjih, ki so v vprašanju navedena, in tako lažje odgovarja na nasled-

nja vprašanja v anketi. Poklicni svetovalec dobi s tem vprašanjem že takoj v začetku nekakšen "profil" poklicnih sposobnosti, ki kaže, kako anketiranec gleda sam nase, in primerja ta profil z njegovimi željami in namerami. Vprašanje pa o tem, zakaj se anketiranec čuti sposobnega ali nesposobnega za določeno delo, je lahko dobro izhodišče za intervju, v katerem skuša poklicni svetovalec podrobneje analizirati njegove sposobnosti ter interese. In končno so pokazale tudi raziskave, da so odgovori na to vprašanje dober prediktor ne samo za poklicne odločitve, ampak tudi za uspeh v posameznih šolah. Očitno znajo tudi osnovnošolci še kar dobro presojati svoje sposobnosti.

Vendar pa ima to vprašanje tudi pomanjkljivosti. Glavno pomanjkljivost vidimo v tem, da ne zvemo ničesar o razlogih, zakaj se čuti anketiranec sposobnega ali nesposobnega za določeno delo. Tako tudi ne moremo presoditi, koliko so njegovi odgovori utemeljeni. Z vidika odkrivanja talentov pa nas moti predvsem to, da gre za sposobnosti v širokem pomenu besede, a ne pa za tiste, ki posebno izstopajo. Vendar pa je po drugi strani to vprašanje lahko odlično izhodišče za vprašanje o talentih, ki bi se glasilo denimo takole:

ALI SI DOSEGEL NA KATEREK OD TEH PODROČIJ KAKŠNE POSEBNE USPEHE, SE POSEBNO IZKAZAL? DA-NE. Če "da", navedi podrobneje, za katero področje gre, in kakšni so bili tvoji uspehi:

Tako vprašanje ne bi posebej obremenjevalo tistih učencev, ki

pri sebi niso opazili nikakršnih posebnih talentov, saj gre za filter-vprašanje. Tistim učencem pa, ki so se na nekem področju posebno izkazali, bi dalo to vprašanje možnost, da vsaj z nekaj besedami opišejo svoje dosežke.

Obstajajo pa je drugačne alternative. Ena od možnosti bi bila, da sedanje vprašanje o sposobnostih sploh opustimo in ga nadomestimo z novimi vprašanji, ki bi bila usmerjena bolj kvalitativno, tako da se ne bi nanašala samo na splošno oceno neke sposobnosti, temveč na konkretnе dosežke posameznika na nekem določenem področju. Videli smo namreč, da je ena glavnih hib sedanjega vprašanja o sposobnostih povezana prav s tem problemom. Hkrati pa bi nam lahko dalo kvalitativno navajanje konkretnih dosežkov posameznika tudi bogato gradivo za odkrivanje talentov, saj bi prišle pri tem do izraza vse stopnje sposobnosti, vključno z najbolj vrhunskimi.

Predlog za skupino takih vprašanj dajemo v naši prilogi A. Vprašanja, ki jih predlagamo, niso niti izključno zaprta, tako kot sedanje vprašanje o sposobnosti, niti izključno odprta. Na eni strani imamo preprosta zaprta vprašanja, na katera je treba odgovoriti samo z "da" ali "ne". Ta vprašanja pa delujejo hkrati kot filter, kar pomeni, da se vežejo na podrobnejša odprta vprašanja, na katera odgovarjajo samo tisti, ki so na zaprto vprašanje odgovorili pozitivno. Tisti anketiranci, ki so se na nekem področju posebno izkazali, imajo tako možnost, da se o svojih dosežkih podrobneje razpišejo, hkrati pa anketa ne obremenjuje pretirano tisti, ki takih dosežkov nimajo. Vprašanja so podobna tistim, ki smo jih uporabljali v naših dosedanjih raziskavah. Pri tem gre resda večinoma za raziskave na študentih, ki predpostavljajo razmeroma visok intelektualni nivo, vendar lahko pričakujemo, da vsaj zaprta vprašanja, na katera bodo morali odgovoriti vsi anketiranci, povprečnemu osnovnošolcu ne bodo delala preveč tečav. Pri odprtih vprašanjih, ki se nanašajo na posebne dosežke, pa lahko itak predpostavljamo, da bodo odgo-

varjali nanja predvsem učenci z višjo ravnijo intelektualnih sposobnosti.

Vprašanj v našem predlogu je razmeroma mnogo in lahko prčakujemo od njih veliko bogastvo podatkov. Seveda pa se bo prav zato v zvezi s temi vprašanji pojavil ugovor, ali z njimi ne obremenjujemo preveč ankete in učencev. Na ta ugovor lahko odvrnemo, da je med predlaganimi vprašanji, na katerih naj bi odgovarjali vsi učenci, dvoje odprtih in osem zaprtih - v sedanjem vprašanju o sposobnostih pa je navedenih kar 21 različnih sposobnosti in pri vsaki posebej je treba odgovoriti pozitivno ali negativno, tako kot pri naših zaprtih vprašanjih.

Dodati pa moramo še nekaj. V našem predlogu namreč niso upoštevane samo sposobnosti, ampak tudi interesi. V sedanji verziji ankete sledijo vprašanja o interesih neposredno za vprašanjem o sposobnostih. Kot že omenjeno, so pri tem posebej navedeni interesi za šolske in izvenšolske dejavnosti ter za šolske predmete. Taka členitev ima vsekakor neko prednost, ker prispeva k preglednosti odgovorov. Vendar pa sodimo, da prav s to členitvijo izgubimo neko koristno informacijo. Za oceno posameznikovih interesov je namreč med drugim pomembno tudi to, ali se bo ob navajanju svojih interesov najprej spomnil na šolske ali na izvenšolske dejavnosti. Če pa ga vprašamo posebej o njegovih interesih za šolske in izvenšolske dejavnosti, to informacijo seveda izgubimo. Zaradi tega se nam je zdelo smotrno, da tematiko interesov, ki je v sedanji verziji ankete razčlenjena na tri dele, odpravimo z enim samim vprašanjem. Seveda pa s tem prispevamo tudi k ekonomičnosti ankete.

Poleg tega pa smo vprašanje o interesih postavili v našem predlogu na prvo mesto, se pravi pred vprašanja o sposobnostih. To se nam zdi logično, saj se ljudje lotevajo takih ali drugačnih dejavnosti predvsem zaradi svojih interesov, sposobnosti pa jim samo omogočajo, da uresničijo te interese. Tudi v

nadaljevanju ankete je najprej govor o poklicnih željah, in šele nato o možnostih uresničenja teh želj. Je pomembnejši pa so po našem mnenju psihološki razlogi. Če anketiranca že takoj v začetku vprašamo po njegovih interesih, s tem pritegnemo njegovo zanimanje za anketo in ga pripravimo k sodelovanju.

S predlaganimi vprašanji bi torej lahko nadomestili celotno drugo stran ankete, ki se nanaša na sposobnosti in interese. Seveda pa je to samo eden od možnih načinov, kako bi lahko vnesli v anketo vprašanja, ki bi omogočila učinkovitejše odkrivanje nadarjenih. Za kakšno rešitev se bomo odločili, nam bo povedala lahko šele temeljita strokovna diskusija. Sedaj pa bi se ustavili samo še pri problemu, katera vprašanja izločiti, da bi lahko napravili prostor za naša nova vprašanja.

Odgovor je impliciran že v tistem, kar smo povedali zgoraj o "železnem repertoarju". V ta železni repertoar bi težko posegali, zunaj tega repertoarja pa sta v sedanji verziji ankete samo še vprašanji o željah staršev in o motivaciji pri izbiri poklica. Videti je, da bi predvsem vprašanje o željah staršev razmeroma lahko pogrešali. Že v vprašanju o ovirah pri izbiri poklica je namreč posebej navedena tudi ovira, da starši nasprotujejo želji anketiranca. Poleg tega pa je želja staršev razmeroma nezanimiva, kolikor starši otroku direktno ne nasprotujejo. In končno se pojavlja takšno direktno nasprotnanje staršev otrokovi želji razmeroma redko. Če pa želimo dobiti natančnejšo podobo o konfliktih med starši in otrokom, bi popolnoma zadoščalo, če bi tam, kjer je med ovirami pri dosegi poklica navedeno: "starši nasprotujejo moji želji", dodali še "in želijo, da bi...". S takim dodatnim odprtim vprašanjem bi dobili celo več kot pa pri sedanjem vprašanju o željah staršev, kajti to vprašanje se sploh ne nanaša na posamezne poklice, temveč samo na stopnje izobrazbe.

Podobno bi lahko izpostavili problem talenta tudi v tistem delu ankete, ki ga izpolnjuje učitelj. V tem delu vpisujejo med drugim tudi šolske ocene v posameznih razredih in posameznih predmetih. Po našem mnenju je velik del te obsežne informacije redundanten, kajti doslej smo dobili še pri vseh faktorskih analizah šolskih ocen en sam faktor. Če nam je znan povprečni šolski uspeh učenca v neki šoli, imajo torej ocene v posameznih letnikih in pri posameznih predmetih za nas le majhno dodatno informacijsko vrednost. Zato bi se informacija o šolskih ocenah lahko brez prevelike škode skrčila in nadomestila z drugimi, predvsem kvalitativnimi informacijami.

V anketi je denimo podana informacija o splošni primernosti učenca za šolanje. To informacijo bi lahko dopolnili še z informacijo o posebnih sposobnostih učenca. Podana je tudi informacija o mnenju učitelja, da bi bil kandidat potreben posebne individualne pomoči pri svoji izbiri poklica. To informacijo bi bilo treba dopolniti s podatkom o vrsti pomoči: ali

im test veseljega zahoda (TBZ),

gre morda za raznovrstnost interesov, tako da se kandidat ne more odločiti, za štipendiranje, za pomoč pri vključitvi ali za poseben talent, ki bi mu bilo treba posvetiti posebno pozornost?

Podobno kot vprašanje vsebine ankete, se nam postavlja tudi vprašanje, katere teste naj bi uporabljali pri testiranju v višjih razredih osnovne šole. Dandanes uporabljam iz leta v leto iste teste, in to enotno po vsej Sloveniji. Pred leti so bili to trije izbrani testi iz testne serije DAT, nato pa smo te teste nadomestili s testno baterijo MFBT. Regionalne razlike pa se kažejo le v tem, da uporabljajo poleg tega ponekod tudi Revidirane progresivne matrice /RPM/, s katerimi izvajajo testiranja v petih razredih osnovnih šol. Taka enoličnost uporabljenih metod ima seveda svoje prednosti, pa tudi pomajkljivosti.

Prednosti uporabe vedno istih testov lahko vidimo med drugim v tem, da psiholog do dобра sposna test in njegovo funkcioniranje. Poleg tega nam daje stalna množična uporaba enih in istih testov priliko za široke statistične primerjave in raziskovanja, tudi v mednarodnem merilu. Psihološka praksa in raziskovanje v drugih deželah nam kažeta, da uporabljajo kljub temu, da imajo na razpolago množico različnih testov, vendarle znova in znova ene in iste teste. Upoštevati pa moramo tudi dejstvo, da izdelava testa z dobrimi ~~matrjicami~~ karakteristikami nikakor ni preprosta zadeva in da je testov, ki bi bili v tem oziru resnično brezhibni, vendarle razmeroma malo.

Toda v našem primeru so prednosti, ki izhajajo iz množične uporabe istih testov za psihološko raziskovanje, bolj teoretske kot pa dejanske. Videli smo namreč, da je uporaba zbranih rezultatov za raziskovalne namene razmeroma skromna. Po drugi strani pa imamo v našem primeru opravka s tako velikimi števili testiranih oseb, da bi bila raziskovalna korist od takega

testiranja skoraj enaka, tudi če bi jih testirali samo polovico. Naj ob tem spomnimo na ekonomsko teorijo "marginalne koristnosti". Za človeka, ki poseduje samo milijon starih dinarjev je lahko dodaten milijon pomembna pridobitev; za tistega, ki poseduje sto milijonov, pa nov milijon ne pomeni nič posebnega. Podobno lahko znatno zmanjšamo napako dobljenega statističnega povprečja, če denimo namesto sto oseb testiramo dvesto. Če pa smo testirali tisoč oseb, nam sto oseb več ali manj [redacted] ne pomeni veliko. V našem primeru pa nimamo opravka s tisoč osebami, temveč z deset tisoči in celo sto tisoči.

Glavni pomislek proti taki množični standardni uporabi testov pa ni njena pomanjkljiva koristnost, temveč njeni izrazito škodljivi učinki. Moramo se namreč zavedati, da so psihološki testi nadvse pomembno, ključno diagnostično orodje psihologa, in da je to orodje razmeroma lahko pokvarljivo. Test intelektualnih sposobnosti izgubi svojo uporabnost, če se preveč razširi in postane preveč znan. Prav zaradi tega - in ne mor da zaradi kakšnega profesionalnega snobizma - psihologi tako skrbno skrivamo in čuvamo svoje teste. V nekaterih tujih raziskavah zasledimo podatke, po katerih naj bi se testna povprečja višala iz generacije v generacijo s tolikšno naglico, da je to popolnoma nemogoče pojasniti z višanjem sposobnosti ali širjenjem splošne razgledanosti, tako da nam preostane kot edina razlaga dejstvo, da so pravilne testne rešitve pač postale splošno znane. Nekaj podobnega se je zgodilo tudi pri nas v zvezi s Toličičevim Testom za šolske novice, ki so ga iz leta v leto reševali vsi otroci, ki so se vpisovali v prvi razred osnovne šole. Avtorji je sicer zasilno pomagal s tem, da je naknadno poostril testne norme - toda ta kozmetična operacija seveda ni mogla nadomestiti izgubljene vrednosti testa.

Podobno je pokazala tudi raziskava, ki je bila nedavno tega izvedena v novogoriški občini /Nanut 1987/, da je bila dis-

tribucija tečnih rezultatov v zadnjem obdobju množične uporabe testne serije DAT izrazito asimetrična v prid učencev z nadpovprečnimi rezultati. Tega si kajpada ne moremo razlagati s tem, da bi bila prav novogoriška mladina toliko listrejša od ostale slovenske mladine - temveč s preprostim dejstvom, da so bili naši testi pač že uporabljeni tako dolgo, da so postali splošno znani in s tem izgubili velik del svoje vrednosti.

Seveda se nam postavlja ob tem resno vprašanje, ali se ne dogaja morda kaj podobnega zadnje čase tudi s testno baterijo MFBT. Kaj torej storiti? Glede na dejstvo, da nimamo v tem trenutku nobene primerne testne baterije, ki bi bila standar-dizirana za našo populacijo, bi bilo morda najbolje, da bi se znova zatekli k bateriji DAT, ki sedaj že več let ni v rabi, tako da so se verjetno bolj ali manj porazgubili negativni učinki njene poznanosti in razširjenosti. Upoštevati pa je treba tudi dejstvo, da so bili iz testne serije DAT rutinsko uporabljeni le trije testi, celotna serija pa šteje sedem testov, tako da so preostali testi še "neizrabljeni". V bodoče pa bi lahko DAT in MFBT denimo alternirali iz leta v leto, tako da bi eno leto uporabljali enega, drugo leto pa drugega. Lahko pa bi tudi denimo v nekaterih razredih dane osnovne šole uporabili DAT, v drugih pa MFBT. Čim večja bi bila stopnja "presenečenja" učencev glede na to, s katerimi testi bodo testirani, tem bolj bi lahko nevtralizirali nezaželené učinke poznanosti in razširjenosti testa.

Na daljši rok pa je seveda mogoče nevtralizirati take učinke edinole z nenehnim uvajanjem novih testov ter s širjenjem repertoarja testiranja. Tu pa nenadoma ugotovimo, da je ta naš repertoar pravzaprav zelo ozek. Tako pri testni seriji DAT kot tudi pri MFBT gre namreč za klasične teste intelektualnih sposobnosti, in isto lahko trdimo tudi za ~~nevidljive~~ Progresivne matrice. Pri slovenskem originalnem testu besednega zaklada /TBZ/, ki se uporablja skupaj s Progresivnimi matricami, naj

bi sicer šlo za test znanja, vendar je videti, da gre v resnici za test verbalne inteligentnosti /Makarovič 1984 a/. Ne uporabljamo pa niti testov osebnosti ter interesov, niti testov ~~kreativnosti, divergentne produkcije.~~

Teste, ki bi jih lahko uporabljali v skupinskih testiranjih na osnovnih šolah namesto dosedanjih ali v kombinaciji z njimi, lahko delimo v dve skupini. V prvo skupino bi sodili tisti, ki so pri nas že standardizirani ter jih uporabljamo v individualnem poklicnem svetovanju. V drugo skupino pa bi uvrstili tiste teste, ki bi jih s takim testiranjem šele uvajali in preiskusali. V prvi skupini bi omenili predvsem Test poklicnih interesov /TPI/, saj interesi pri poklicnem usmerjanju najbrž niso manj pomembni kot sposobnosti. V drugi skupini pa nas zanimajo predvsem testi kreativnosti, ki jih doslej pri nas nismo množično uporabljali, so nam pa zlasti pri odkrivanju talentov neobhodno potrebni.

Glede možnosti aplikacije sta pri tem zanimiva predvsem Test uporabe predmetov ~~Kreativnost~~ ter Jellenov in test kreativnosti - , saj sta oba razmeroma kratka /aplikacija traja le četrte ure/ in bi se lahko brez težav dodala testiranju z drugimi testi.

Nekoliko daljši je Test kreativnega mišljenja Karlavarisa in Kraguljčeve /priloga B/, ki je še posebno primeren za aplikacijo na šoli, saj traja celotna aplikacija ravno eno šolsko uro. Primeren za skupinsko aplikacijo bi bil najbrž tudi Test posledic? /priloga D/. Vse te teste smo podrobnejše obravnavali v teknu naših gornjih izvajanj, ki nam jih na tem mestu ni treba ponavljati.

Z uporabo teh testov v skupinskih testiranjih na osnovnih šolah bi predvsem povečali možnosti odkrivanja talentov, hkrati pa bi teste postopoma preiskušali, standardizirali in validirali, kakor smo storili s Testom uporabe predmetov na osnovi

Vsa naša dosedanja izvajanja se nanašajo na prvo, sondažno stopnjo odkrivanja talentov, v kateri naj bi sodelovala načela pozitivne selekcije. V tej fazi naj bi izhajali iz celotnih generacij mladine ter upoštevali čim več različnih indikatorjev. Indikatorji, o katerih smo doslej govorili, se nanašajo na odgovore učenca v anketi, na mnenje učitelja in na rezultate testov. V prvi fazi odkrivanja talentov je pomemben katerikoli od teh treh indikatorjev, upoštevati pa bi morali tudi druge, kolikor bi nam bili dostopni. V drugi fazi pa gre za poglobljeno individualno obravnavo izbranih kandidatov, ki naj preveri pravilnost našega prvega izbora.

Taka individualna obravnavo bo seveda odvisna od specifičnosti posameznega primera, zato je ne moremo vnaprej predpisovati. Vendar pa sodimo, da so lahko koristno izhodišče za tako obravnavo vprašalniki za kandidata, za starše in za učitelja (pri loge E, F, G). Taki vprašalniki omogočijo psihologu, da dobi odgovore na vprašanja, ki bi jih kandidatu itak moral postaviti, in se tako v pogovoru lažje poglobi v individualne specifičnosti kandidata.

Naj se nekoliko ustavimo pri Vprašalniku o razmerah, problemih in stališčih mladih /kratko RPS priloga E/. Pri vprašalniku smo v naših gornjih izvajanjih v zvezi z diagnostiko kreativnosti omenili že večkrat, sedaj pa si ga bomo ogledali nekoliko natančneje. Podobno kot pri drugih diagnostičnih sredstvih, ki smo jih obravnavali, je tudi pri tem vprašalniku namen po eni strani neposredno praktičen, po drugi pa raziskovalen. S sistematično uporabo vprašalnika pri kandidatih, ki naj bi ocenili njihovo nadarjenost, bi lahko zbrali bogato gradivo, ki bi nam dalo celovito podobo ne samo o strukturi osebnosti nadarjenega posameznika, ampak tudi o zunanjih pogojih, ki vplivajo na njegov razvoj.

Vprašalnik sestoji iz dveh delov. Prvi del se nanaša predvsem na življenske razmere posameznika, njegove aktivnosti in kreativne dosežke, drugi del, ki bi ga lahko imenovali "psihodiagnostičnega", pa na vrednote in stališča. Najprej se bomo ustavili pri prvem delu.

Prvi del vprašalnika je sestavljen v največji meri na osnovi vprašalnika "FNS-A", ki je bil uporabljen leta 1973 na več kot 1.000 učencih zaključnih razredov osnovnih šol iz vse Slovenije, in sicer v okviru raziskave o vplivu družbene neenakosti na realizacijo intelektualnih potencialov /glej Makarovič 1974, 1984/. Prvi del vprašanj je namenjen družinskim razmeram, pri čemer nas najprej zanimajo finančne, stanovanjske in druge objektivne razmere v družini, nato pa ravnanje in vzgojna naravnost staršev. Vprašanji 18 in 19 se nanašata na vzgojne stile. Te vzgojne stile klasificiramo na osnovi dveh glavnih dimenzij, se pravi kontrole in naklonjenosti staršev. Čim višja je stopnja nasklonjenosti in čim nižja je stopnja kontrole, tem ugodnejši naj bi bili pogoji za razvoj posameznikove kreativnosti. Natančneje pa bo pogoste o tem govoriti šele tedaj, ko bomo statistično obdelali dobljene odgovore v vprašalnikih.

Sledijo vprašanja v zvezi s šolo, ki naj pokažejo, kakšne so

objektivne možnosti kreativnega udejstvovanja v njej, in koliko učenec uporablja te možnosti. Vez med vprašanji o družini in vprašanji o šoli pa tvori dvoje vprašanj v zvezi s krajevinim, lokalnim družbenim okoljem.

Ključnega pomena za oceno kreativnosti pa so vprašanja, ki se nanašajo na aktivnosti anketiranca in na njegove kreativne dosegke. Pri tem razlikujemo po eni strani med neformalnimi in formalnimi aktivnostmi, ki se kažejo v vključenosti v različne organizacije, gibanja in podobno /vprašanje 39/. Po drugi strani pa razlikujemo med kreativnimi aktivnostmi v običajnem ponenu besede /vprašanje 38/ in družbenimi aktivnostmi, ki se kažejo v raznih oblikah družbene participacije /vprašanji 42 in 43/. V vseh naših dosedanjih raziskavah smo dobili pozitivne korelacije med obema oblikama človeške dejavnosti, zato lahko sklepamo, da gre samo za dve oblike enega in istega pojava.

V drugem delu vprašalnika, ki smo ga imenovali "psihodiagnostičnega", moramo najprej omeniti lestvico vrednot, o kateri smo govorili že zgoraj, v poglavju o kreativnosti in osebnosti. Kot že rečeno, gre za vrednote, za katere smo ugotovili v naših dosedanjih raziskavah, da so tako ali drugače v zvezi s kreativnostjo. Vendar pa se pojavljajo te vrednote v takem sestavu prvikrat, zato ne moremo povedati vnaprej, kako bodo funkcionalni. Vsekakor bomo lahko podrobnejše osvetlili vprašanje kreativnosti in vrednot šele na osnovi analize zbranega gradiva.

Sledijo lestvice stališč, ali bolje parov stališč, ki se nanašajo na posamezne osebnostne lastnosti, ki so v zvezi s kreativnostjo. Izjave, ki izražajo posamezna stališča, smo razvrstili v pari in zato, da bi se izognili fenomenu "klimavstva", se pravi rutinskega pozitivnega odgovarjanja, brez ozira na to, kakšna je vsebina vprašanja. Poleg tega pa se izjavi v paru medsebojno osvetljujeta, kar omogoča preciznejše odgovore.

Naše lestvice se nanašajo na 4 različne osebnostne poteze:

dogmatičnost, avtoritarnost, alofobijo in odnos do dela. Te lestvice smo preizkusili v okviru raziskave, ki je bila izvedena leta 1983 in je zajela skupno 229 študentov FSPN /Makarovič 1983/. Pri vsaki postavki, ki smo jo vključili v lestvico, je moral biti izpolnjen pogoj, da je dovolj visoko korelišala z lastno lestvico in hkrati z nobeno drugo. Tako smo močno skrčili število postavk v posameznih lestvicah, tako da so sedaj razmeroma kratke. Kratkost lestvic seveda pomeni, da je njihova diagnostična vrednost razmeroma omejena, vendar naš vprašalnik najbrž ne bi prenesel bistveno daljših lestvic.

Vsebina posameznih lestvic ne zahteva več mnogo komentarja, saj smo o dogmatizmu in alofobiji podrobno govorili že v poglavju o kreativnosti in osebnosti. Pri "avtoritarnosti" gre za tisto, kar naj bi bilo bistvo avtoritarne osebnosti - se pravi pretirano spoštovanje avtoritet in pomanjkanje samostojnosti. Lestvica odnosa do dela je sestavljena na osnovi mnogo daljše ameriške lestvice in vsebuje postavke, ki so se v naši raziskavi najbolje obnesle.

Vsem tem lestvicam smo dodali še lestvico iskrenosti, ki naj omogoči psihologu vsaj približno orientacijo, koliko se lahko zanese na dobljene rezultate. Priporočljivo je, da psiholog pri vrednotenju rezultatov najprej zvrednoti lestvico iskrenosti, ki mu bo omogočila presojo, koliko se druge lestvice sploh splača vrednotiti.

Ključ za vrednotenje lestvic je dodan na koncu vprašalnika. Pri tem so lestvice orientirane tako, da je rezultat tem ugodnejši, čim višji je. Zato pa smo morali lestvice tudi ustreznno preimenovati. Lestvico dogmatizma smo preimenovali v lestvico odprtosti, ki izraža seveda njen nasprotje, lestvico avtoritarnosti v lestvico demokratičnosti, lestvico alofobije pa v lestvico strpnosti. Temu dodajamo še lestvico delavnosti in lestvico iskrenosti.

Pri vrednotenju lestvic se rezultati za posamezne pare stališč prištevajo in odštevajo, pač glede na to, ali je prvo stališče v paru pozitivno ali negativno. Ker je prva možnost približno enako pogosta kot druga, lahko pričakujemo, da se bodo tako dobrijena povprečja gibala nekje okrog ničle in da bo približno polovica rezultatov pozitivna, druga polovica pa negativna. Ker pa smo se hoteli izogniti negativnim rezultatom, smo določili, da se vsakemu rezultatu prišteje še število 50. Dokler ne bomo dobili norm za naše lestvice, naj torej velja približna ocena, da so rezultati nad 50 nadpovprečni, tisti pod 50 pa podpovprečni.

Vprašalnik se zaključi s tremi odprtimi vprašanji, pri katerih ima kandidat priliko, da še podrobnejše osvetli svojo situacijo.

~~To nasi presoj, je vprašalnik sicer skoraj izčrpan, vendar ne toliko obsežen, da bi zanteval od kandidata bistveno več časa kot morda kakšno uro. Glede zantevnosti vprašalnika pa naj še enkrat pripomnimo, da je bil izdelan na osnovi vprašalnika, ki je bil preizkušen na več kot 1.000 osnovnošolskih, in torej verjetno ni pretirano zahteven. Seveda pa ga bomo moral še preizkušati in izboljšavati.~~

Seveda pa osebnostni del vprašalnika predpostavlja kandidatovo iskrenost in pripravljenost za sodelovanje, zato uporaba tega dela vprašalnika ni priporočljiva v primerih, kjer kandidat pričakuje, da bodo imeli njegovi odgovori zanj določene posledice, denimo pridobitev štipendije ali sprejem v neko šolo. V zvezi s tem naj pripomnimo, da naj se psihodiagnostika nadarjenih učencev opravi kolikor le mogoče v svetovalnem, ne pa v selektivnem kontekstu. Prav tako bi bilo skrajno nepsihološko, če bi kandidatu vnaprej povedali, da preizkušamo njegovo "nadarenost". S tem ga ne bi samo že v naprej storilnostno orientirali, ampak bi mu pripravili tudi grenko razočaranje, če bi se, denimo, pokazalo, da le ni tako

čim večje množice ljudi, ki so v našem življenju vplivajo.

Torej tudi našemu vpraševalniku vsebinsko nevtralen nastav, kjer za končna preprosto na razmere, probleme in stališča, nikjer pa niti direčno omenili nadarjenosti.

V naplošnem pa bo proces odkrivanja nadarjenih potekal v smeri od skupine standardiziranih testov k vse večji individualizaciji. V prvi fazi procesa bomo uporabili, kot že rečeno, Anketo o izbiri poklica in skupinske teste, s katerimi bomo zajeli celotno populacijo. Prav tako bomo zbirali tudi mnenja učiteljev, podatke o udeležbi na različnih tekmovanjih, o udeležbi v gibanju znanost mladini itd. Izhajali bomo skratka iz kriterija, ne iz posameznika. Preprosto bomo skušali ugotoviti, kateri posamezniki v celotni populaciji ustrezajo določenemu kriteriju. Čim bolj pa se bo gostila treža podatkov okrog določenih posameznikov, tem večja bo tudi individualizacija našega pristopa. Psihologovi lagtni presoji bo prepričljivo, kako se bo približal posameznemu kandidatu, kako ga bo motiviral za pogovor in posvetovanje, kako bo zbiral dodatne informacije o njem in katere psihodiagnostična sredstva bo pri tem uporabil. Zato lahko načrtujemo in standardiziramo predvsem prve faze odkrivanja nadarjenih, ko imamo opravka s pozitivno selekcijo. V poznejših fazah, ko prevladuje negativna selekcija, bo proces vse bolj odvisen od osebne senzitivnosti posameznega psihologa.

Teh nekaj okvirnih izhodišč za sistematično odkrivanje talentov vveda ne more biti nič več kot predlog. Koliko bo ta predlog ustrejet, je odvisno od institucionalnih odločitev. Po drugi strani pa ne smemo pozabiti, da na tem področju orjemo ledino in smo šele v fazi eksperimentiranja. Šele dolgoletne konkretnne izkušnje ter raziskovanja nam bodo pokazala, kaj je bilo v naših današnjih čimisilih zrno in kaj pleve .

P O V Z E T E K

Naš elaborat obsega blizu 200 strani teksta in je torej dokaj zajeten. Zato pričakujemo, da bo pričajoči povzetek dobrodošel marsikateremu bralcu, ki si bo želel pred branjem ustvariti nekakšen pregled nad celotno problematiko. Pričakujemo pa tudi, da bo dobrodošel marsikomu, ki ne bo našel dovolj časa, prilike ali potrpljenja, da bi se poglobil v celotni tekst.

Problematika odkrivanja in razvijanja talentov je tako široka in družbeno pomembna, da prizadeva širok krog najrazličnejših ljudi. Prizadeva ne samo strokovnjake najrazličnejših profilov, ampak tudi posameznike, ki so zainteresirani za uveljavljanje svojih talentov ali talentov svojih otrok. Seveda pa ne moremo pričakovati, da bi vse ti ljudje preštudirali vso strokovno literaturo, ki je dostopna na tem področju. Tudi zaradi tega lahko pričakujemo, da bo pričajoči povzetek dobrodošel marsikateremu bralcu.

Opozoriti pa moramo tudi na dejstvo, da iz finančnih razlogov nismo mogli razmnožiti tolikšnega števila elaboratov, da bi bili takoj neposredno dostopni prav vsem, ki bi jih želeli dobiti v roke. Zato pričakujemo, da bodo elaborati krožili in da jih bodo nekateri dobili v roke šele pozneje. Prav zato pa smo razmnožili pričajoči povzetek v večjem številu izvodov, da bi bil dostopen čim širšemu krogu bralcev.

Celotni elaborat sestoji iz treh delov. Prvi del obravnava mestu kreativnosti v strukturi človeških sposobnosti, drugi strukturo kreativnosti, tretji pa probleme odkrivanja kreativnih talentov. Pri tem nam gre v prvem delu predvsem za vprašanja teorije, v drugem za vprašanja psihodiagnostike, v tretjem pa za vprašanja organizacije odkrivanja talentov. Oglejmo si torej te tri dele enega za drugim!

a/ Mesto kreativnosti v strukturi človeških sposobnosti

V Sloveniji in Jugoslaviji smo dobili prav v zadnjem desetletju vrsto pomembnih prispevkov k raziskovanju kreativnosti in nadarjenosti. Pri tem imamo v mislih predvsem knjige Trstenjaka in Kvaščeva, ki sta obe posvečeni psihologiji kreativnosti. Seveda pa ob teh dveh kapitalnih delih ne smemo pozabiti na prispevke vrste mlajših kolegov, ki se ukvarjajo s to problematiko – kot so denimo Ferbežar, Jaušovec, Jurman, Pečjak, Dizdarević, Koren in drugi. Na voljo imamo tako visoko znanstvena dela kot tudi poljudna, ki se ukvarjajo predvsem s praktično platjo dela z nadarjenimi. Še mnogo bogatejša pa je seveda tuja literatura o tej problematiki, čeprav nam je žal le težko dostopna. Kljub vsemu povedanemu pa nas v naši raziskavi ni mogel docela zadovoljiti nobeden od pristopov, kar smo jih našli v literaturi, zato smo se odločili za nov, lasten pristop.

Naše izhodišče je teorija odprtih sistemov. Kot je poudaril že eden od očetov te teorije, biolog von Bertalanffy, je ta teorija splošno veljavna pri raziskovanju celotnega živega sveta, torej tudi pri raziskovanju človeka. Ekrati pa nam omogoča razumevanje razvojnih zvez med različnimi plastmi tega sveta, kot denimo med človeško zavestjo in njeno biološko osnovo na eni strani, ter širšo družbeno stvarnostjo na drugi.

Za vse odprte sisteme je značilno součinkovanje z njihovim okoljem, pri čemer gre po eni strani za sprejemanje vplivov iz okolja, po drugi pa za učinkovanje sistema samega na to okolje. Pri tem součinkovanju pa mora sistem istočasno skrbiti za prilagajanje okolju in za lastno samoohranitev, pri čemer nam tako sprejemanje vplivov iz okolja, kot tudi učinkovanje na okolje razpadeta na dvoje različnih funkcij. Njuni rezultat so 4 različne funkcije, ki jih mora opravljati sle-

herni odprti sistem, če hoče preživeti - in sicer funkcija sprejema, integracije, mobilizacije in oddaje. Okrog teh 4 funkcij se oblikujejo pri razvitejših odprtih sistemih ustrezeni subsistemi. Ti subsistemi se tudi sami členijo na lastne subsisteme in tako omogočajo sistemu kot celoti, da se lažje spopada z naraščajočo kompleksnostjo svojega okolja.

Tako se sistemi diferencijo navznoter. Poleg tega pa se okrog sistemov samih oblikujejo posebni supersistemi, ki vključujejo prejšnje sisteme v sebi, tako da se polagoma oblikuje cel "sistem sistemov" ali hierarhija sistemov.

Če se nekoliko poglobimo v problem, bomo lahko opazili, da tudi sami ves čas živimo in delujemo v takem sistemu sistemov. Površen pogled na razvoj živega sveta nam pove, da srečamo v prvi fazi razvoja rastline, v drugi živali, v tretji pa človeka. Če pa pogledamo zadivo natančneje, bomo lahko ugotovili, da ne gre samo za preprosto sledenje razvojnih stopenj, ampak da vsaka naslednja razvojna stopnja vključuje prejšnjo razvojno stopnjo v sebi, jo nadgrajuje. Ko so se pojavile pri živalih tiste funkcije, ki so zanje specifične - se pravi čutna zaznava in gibanje - se žival zato ni odpovedala "rastlinskim" funkcijam, se pravi presnavljanju in dihanju, sprejemaju snovi iz okolja in njihovemu vračanju v okolje. Pri živalih je njen "animalni" sistem samo nekako prekril prvotnega, "vegetativnega". Naslednjo razvojno stopnjo pa srečamo pri človeku, kjer se ta animalni sistem spet nekako ovije z novim, ki ga imenujemo "zgodovinskega" in za katerega je značilna specifično človeška družbenost, ki temelji na simbolizaciji. Če zadivo nekoliko poenostavimo, bi lahko rekli, da smo ljudje živali, ki nosimo v sebi rastline in hkrati živimo v širšem svetu drugih ljudi, ki je predvsem svet zgodovine in svet simbolov /prim. skico 1/.

Posledica te razpetosti človeškega animalnega sistema med vegetativnim in zgodovinskim je njegova dvoplavnost. Človeški

animalni sistem vključuje po eni strani objektivno plast, ki jo tvorijo predvsem čutni organi, živčevje in mišičje /prim. skico 2/, po drugi pa subjektivno oziroma psihično /prim. skico 3/. Preko objektivne plasti stopa človeški animalni sistem v stik z vegetativnim, preko subjektivne pa z zgodovinskim sistemom.

Podobno kot drugi odprti sistemi, opravlja tudi sistem človeške duševnosti 4 različne funkcije. Sprejemno funkcijo opravlja pri tem kognicija, integracijsko evaluacija, mobilizacijsko hotenje, oddajno pa akcija. Na vse te 4 funkcije lahko gledamo tudi z vidika njihove učinkovitosti, tako da govorimo v zvezi z njimi o določenih sposobnostih. Pri tem razlikujemo po eni strani med receptivnimi in reaktivnimi, po drugi pa med afektivnimi in operativnimi sposobnostmi.

Pri kreativnih sposobnostih pa gre seveda za sposobnosti, ki se vežejo na sprejemno funkcijo, oziroma na proces kognicije. Zato se morajo najprej nekoliko ustaviti pri vprašanju kognitivnih procesov.

Kognicija opravlja v človeški duševnosti vlogo sprejemnega subsistema. Sprejemni subsistemi imajo v delovanju odprtih sistemov sploh ključno vlogo, ker se pri njih začne proces interakcije med sistemom in okoljem in ker tako določajo naravo odprtrega sistema samega. Specifična razlika med vegetativnim, animalnim in zgodovinskim sistemom se kaže prav v značaju njihovega sprejemanja iz okolja. Vegetativni sistemi namreč sprejemajo iz okolja samo fizične snovi, animalni sprejemajo informacije, ki se posredujejo preko čutne zaznave, zgodovinski pa informacije, ki se posredujejo preko simbolov /prim. skico 1/. Sprejemni subsystem tako določa naravo celotnega sistema in usmerja njegovo celotno delovanje.

Temeljna naloga, ki jo opravlja kognitivni subsystem, je na prvi pogled prstislovna. Videli smo že, da morajo opravljati

vsi odprti sistemi dvoje povsem različnih funkcij. Po eni strani se morajo prilagajati raznolikim in spremenljivim zahodavam okolja, po drugi pa morajo vzdrževati svojo lastno identiteto. V skladu s tem je tudi naloga kognitivnega subsistema, da po eni strani čim širše, čim popolneje in natančneje zajame informacije iz okolja, po drugi pa oblikuje te informacije tako, da bodo čim preprostejše, čim lažje obvladljive in da bodo dajale posamezniku čim bolj enoznačno izhodišče za njegovo akcijo. Temeljna naloga kognitivnega subsistema je torej transformacija informacij, pri čemer se iz kompleksnih informacij oblikujejo preproste informacije. Čim širše bo posameznik zanjel informacije v svojem okolju in čim uspešneje jih bo preoblikoval v lahko obvladljive informacije, tem višja bo stopnja njegovih kognitivnih sposobnosti.

To svojo dvojno nalogo opravlja kognitivni subsystem tako, da najprej preko čutnih organov zbira čim širšo množico različnih informacij, nato pa te informacije polagoma poenostavlja. To mu uspeva po eni strani s sintetiziranjem informacij, pri čemer se iz mnogih informacij ustvarja ena sama, deloma pa z njihovim selekcioniranjem, pri čemer se brišejo odvečne, nebistvene informacije. Svojo osnovno ima ta dvojna funkcija že v hierarhični strukturi živčnega sistema, kjer se živčne poti, prihajajoče s periferije, polagoma združujejo v skupnem centru v možganih. S to strukturo pa je skladna tudi hierarhična struktura intelekta, kot jo je prikazal v svojem modelu Cyril Burt /prim. skico 5/. Hkrati pa govori ta model seveda v prid teoriji o generalnem faktorju inteligentnosti.

Izrazito zanikanje teorije o generalnem faktorju srečamo pri Guilfordu, ki razlikuje nič manj kot 120 različnih, samostojnih intelektualnih sposobnosti. Vendar pa prihaja Guilford, vsaj na prvi pogled, v protislovje s samim seboj, ko hkrati poudarja, da je učinkovito delovanje intelekta mogoče šele ob sočasnem delovanju različnih sposobnosti, ki se nad seboj do-

polnjujejo. Kako je torej mogoče s testi odkriti posamezne sposobnosti, o katerih govorí Guilford? Njegovo teorijo je mogoče obraniti edinole tedaj, če predpostavljamo, da je mogoče skonstruirati takšne teste, ki predpostavljajo eno samo sposobnost, pa čeprav je ta sposobnost v vsakdanjih življenjskih situacijah sama po sebi brez vrednosti. Toda v tem primeru seveda ni mogoče predvideti uspešnosti v življenju na osnovi enega samega testa, temveč šele na osnovi multiple korrelacije z mnogimi različnimi testi. Tako se približamo nazorju, da pri delovanju intelekta pravzaprav ne gre za eno samo sposobnost, niti za preprosto vsoto mnogih različnih sposobnosti, temveč za specifično konstalacijo, medsebojno povezano različnih sposobnosti.

Sicer pa se Guilfordova klasifikacija kognitivnih sposobnosti presenetljivo ujema z našim modelom odprtrega sistema in njegovih 4 funkcij /prim. skico 4/. Temeljna predpostavka delovanja intelekta kot celote je po Guilfordu "kognicija", se pravi sposobnost opažanja in prepoznavanja. Mi smo to vrsto sposobnosti, ki očitno opravlja spremembo funkcijo v okviru kognitivnega subsistema, prekrstili v sposobnosti percepcije. Samo po sebi se razume, da brez učinkovite percepcije ne more biti govora o učinkovitem delovanju katerekoli kognitivne sposobnosti. Kljub temu pa je načelno mogoče skonstruirati kognitivne teste, ki ne vključujejo perceptivnih sposobnosti, če je njihova perceptivna zahtevnost dovolj nizka, da ne differencira med posameznimi testiranci. Podobno velja seveda tudi za druge teste kognitivnih sposobnosti.

Domet človekovega intelekta bi bil razmeroma majhen, če bi lahko gradil samo na informacijah, ki so mu neposredno dane v njegovem okolju. Zato se mora pridružiti perceptivnim sposobnostim nova skupina spominskih sposobnosti, ki opravlja v kognitivnem subsistemu integracijsko funkcijo. Danosti, ki jih dobivamo preko percepcije, se v spominu selekcionirajo in

hkrati integrirajo, tako da tvorijo obsežen rezervoar, iz katerega lahko posameznik črpa, kadar se pojavi potreba. Neposredno na spomin se vežejo sposobnosti divergentne produkcije, ki jo mnogi, čeprav napačno, neposredno povezujejo ali celo enačijo s kreativnostjo. Pri tem je treba priznati, da je izraz "divergentna produkcija" nekoliko zavajajoč. Ustvarja se namreč vtis, kot da je bistvo v različnih rešitvah enega in istega problema, do katerih se dokoplje posameznik. Toda ta različnost rešitev je šele posledica različnosti informacij, ki jih odkrije posameznik v svojem spominu v zvezi z danim problemom. Temeljni proces je torej mobilizacija informacij, ki so dane v spominu, in glede na to lahko rečemo, da opravlja divergentna produkcija v kognitivnem subsistemu mobilizacijsko funkcijo.

Po drugi strani pa lahko z vso pravico govorimo o divergentni produkciji. Pri percepciji in spominu imamo namreč opravka še z golim sprejemanjem in skladiščenjem informacij, se pravi z receptivnimi funkcijami. Sedaj pa se prvikrat pojavi vprašanje, kako naj posameznik napravi, producira iz teh informacij nekaj novega.

V podobnem smislu lahko govorimo tudi o konvergentni produkciji, se pravi o tisti skupini sposobnosti, ki jo večinoma merijo klasični testi inteligentnosti. Tudi pri tej skupini sposobnosti gre za produkcijsko, vendar pa zdaj problem ni več v mobilizaciji informacij, temveč v produkciji novih informacij na osnovi strogo vnaprej določene skupine informacij, jih (iz nje nekako) izvesti ali producirati. Te nove informacije so v danih informacijah že implicitno dane, predpostavljene, zato je videti, kot da v tem primeru sploh ne gre za nikakršno produktivno mišljenje. Kljub temu pa ima konvergentna produkcija ključno vlogo v kognitivnem procesu kot celoti, saj pomeni zaključek celotnega procesa, zato bo celotni kognitivni proces neuspešen, če so sposobnosti konvergentne produkcije pomajkljivo razvite. Tudi pri predikciji kreativnih dosežkov na najrazlič-

nejših področjih niso testi konvergentne produkcije nič manj pomembni kot testi divergentne. Če nam divergentna produkcija zagotavlja bogastvo idej, je konvergentna produkcija temeljni pogoj za njihovo realizacijo. Po drugi strani pa predstavlja prav konvergentna produkcija glavno vsebino "generalnega faktorja", kot ga predpostavlja Burt. Če vse to upoštevamo, nam ne bo težko uskladiti Burtovega in Guilfordovega modela, čeprav je videti na prvi pogled, da sta si diametralno nasprotne.

Kot smo videli, je ključ za uskladitev obeh modelov v kompleksnem, dinamičnem in sistemskem pojmovanju kognitivnih sposobnosti. Hkrati pa sledi iz takega pojmovanja tudi specifično pojmovanje kreativnosti in talenta. Če namreč izhajamo iz preprostega, enodimenzionalnega pojmovanja sposobnosti, bomo lahko razlikovali ljudi glede na njihove sposobnosti samo kvantitativno, ne pa tudi kvalitativno. Koga bomo smatrali za kreativnega, bo v tem primeru odvisno od gole konvencije, se pravi od tega, za kakšen odstotek ljudi z najvišjimi sposobnostmi se bomo odločili. Če pa predpostavljam, da je delovanje posameznikove kognicije odvisno od specifične interakcije posameznih sposobnosti, bomo lahko razumeli talent tudi kot posebno kvaliteto, ki se pojavi tedaj, ko so posamezne sposobnosti posebno dobro usklajene ter integrirane.

b/ Dimenzije kreativnosti

V prvem delu naše razprave smo videli, da je problem kreativnosti mnogo kompleksnejši, kot je videti na prvi pogled. Kreativnosti namreč ni mogoče ocenjevati preprosto z neko določeno vrsto testov, denimo s testi divergentne produkcije, temveč je treba zajeti kognitivne sposobnosti v vsej njihovi kompleksnosti. Res pa je seveda, da se v naših razmerah v največji meri čuti pomanjkanje testov divergentne produkcije.

Vendar pa problem s tem še nikakor ni izčrpan, kajti kreativnost posameznika ni odvisna samo od njegovih kognitivnih sposobnosti, ampak od celotne strukture njegove osebnosti, kar je bilo dokazano v celi vrsti najrazličnejših raziskav. Poleg sposobnosti kognicije moramo torej upoštevati tudi sposobnosti čustvovanja, hotenja in akcije, ki se vključujejo v strukturo posameznikove duševnosti /prim. skico 3/. Poleg celotne strukture sposobnosti pa je treba upoštevati še strukturo osebnosti v smislu celote posameznikovih potreb, teženj, interesov, pričakovanj in stališč.

Kar smo navedli doslej, se nanaša na subjektivno, notranjo plat posameznikove duševnosti. Upoštevati pa moramo tudi njen zunanj platon, se pravi način, kako se ta duševnost kaže navzven. Pri tem imamo v mislih po eni strani posameznikovo ravnanje, po drugi pa njegove kreativne produkte. Samo po sebi se razume, da je vse razpravljanje o kreativnosti pravzaprav nesmiselno, če nimamo v rokah kreativnega produkta, v katerem se kreativnost šele dokončno izpričuje.

Če pogledamo zadevo natančneje, pa bomo lahko ugotovili, da je odnos med sposobnostjo in osebnostjo podoben kot odnos med produktom in ravnanjem. V obeh primerih gre namreč po eni strani za določene procese, po drugi pa za način, kako se ti procesi izpričujejo navzven, dokazujejo svojo učinkovitost.

Opravka imamo torej z dvema različnima dimenzijama, v katerih se izpričuje posameznikova kreativnost: z dimenzijsko subjekta in objekta na eni strani - iz z dimenzijsko procesa in produkta na drugi /prim. skico 6/.

Te dimenzijske samega pojava kreativnosti pa so v neposredni zvezi tudi z metodološkimi pristopi k temu pojavu. Subjektivni plati tega pojava, se pravi njegovim sposobnostim in njegovi osebnosti, se lahko približamo predvsem s psihološkimi testi. Seveda se s testi ne moremo neposredno približati posameznikovi subjektivnosti, vendar lahko iz njegovih zunanjih manifestacij posredno sklepamo na njeno strukturo. Povsem drugače pa je z neposrednim opazovanjem, s katerim se lahko približamo posameznikovemu manifestnemu ravnjanju in njegovim produktom.

Druga dimenzija, s katero imamo opravka, pa se nanaša na odnos med posameznikom in predmetom. Če testiramo posameznika s testom osebnosti ali pa opazujemo njegovo ravnjanje, nas zanima posameznik sam po sebi, bodisi z vidika svoje notranje dinamike, bodisi z vidika zunanjih zunanjih manifestacij. Nasprotno pa nas pri testih sposobnosti in pri oceni kreativnih produktov zanimajo predvsem zunanji predmeti, ki kažejo sledove posameznikove aktivnosti /prim. skico 7/.

Pojavu kreativnosti se torej lahko približamo preko

- testov sposobnosti,
- testov osebnosti,
- opazovanja ravnjanja,
- ocen kreativnih produktov.

V naših nadaljnjih izvajanjih smo podrobneje obravnavali te 4 različne pristope ter analizirali možnosti njihovega izpolnjevanja v naših razmerah. Naj v kratkem obnovimo ta naša izvajanja.

1/ Testi sposobnosti. Kot že rečeno, pogrešamo pri nas v zvezi z raziskovanjem kreativnosti na področju sposobnosti predvsem testov divergentne produkcije. Zato je poglavje o sposobnostih posvečeno predvsem tem testom. V zvezi s temi testi smo se ustavili med drugim pri testu Uporabe predmetov, ki smo ga začeli pri nas preizkušati že pred pol drugim desetletjem, nedavno tega pa smo ga tudi standardizirali na celotni populaciji učencev 7. razredov osnovnih šol v Škofjeloški občini. Poleg tega pa smo opozorili še na nekatere druge teste, ki bi jih lahko začeli pri nas intenzivneje uporabljati, tako denimo na Torranceove teste, ki jih je pri nas uporabljal zlasti Drago Žagar, ter na Jellenow in Urbanov test, ki ga je k nam prinesel Vid Pečjak. Prikazali smo tudi nekatere teste, ki jih je uporabil Ismet Dizdarević v svoji raziskavi bosanskih osnovnošolcev, in sicer Test besednih asociacij /glej str. 85/ in Test posledic /str. 91-2 in priloga D/. Poleg tega smo predstavili še poseben test posledic za višjo, srednješolsko in fakultetno raven /priloga C/. Nič manj zanimiv od teh testov ni test Karlavalisa in Kraguljčeve /str. 87 ss. in priloga D/.

2/ Testi osebnosti. V literaturi – predvsem tuji, pa tudi jugoslovanski – srečamo vrsto raziskav, ki se posvečajo specifičnim osebnostnim značilnostim kreativnih posameznikov. Te raziskave kažejo, da je za kreativne ljudi značilna denimo visoka stopnja introvertiranosti in osebne avtonomije, da pa je po drugi strani njihov osebnostni profil nekam nenavaden. Po eni strani namreč kažejo celo vrsto potez, ki bi jih lahko označili kot oblike duševne neprilagojenosti, po drugi pa znake naravnost robustnega mentalnega zdravja. Vse kaže, da kreativni ljudje dosegajo visoko stopnjo osebnostne integracije, vendar ne za ceno prilaganja okolici, temveč z oblikovanjem lastne avtonomije.

Poleg tistih raziskav, ki se vežejo neposredno na raziskovanje

kreativnosti, pa so za študij kreativne osebnosti zanimive tudi tiste, ki so izšle iz znamenite študije o "avtoritarni osebnosti". Kot znano, je izhajala ta študija, ki jo je spodbudil predvsem pojav nacizma, iz problema "fašistoidne" osebnosti in antisemitskih predsodkov. V teku raziskovanja pa se je pokazalo, da gre za neko temeljno, splošno osebnostno orientacijo, ki nikakor ni značilna samo za fašizem. Podobno se je pokazalo tudi v zvezi s predsodki, da je antisemitizem samo neka posebna oblika, kako se izraža neka temeljna, splošna osebnostna naravnost. Pri tem ne gre toliko za odklanjanje neke določene družbene skupine, temveč za zavračanje vseh, ki so drugačni oziroma tuji tisti skupini, ki ji pripada posameznik sam. Tovrstne raziskave je nadaljevala cela vrsta mlajših raziskovalcev, kot denimo Rokeach v svoji raziskavi o "dogmatizmu", in drugi.

Vse te raziskave nimajo na prvi pogled ničesar skupnega s problemom kreativnosti, saj se lotevajo neke posebne vrste togosti in zakrnelosti človeške osebnosti, medtem ko gre pri kreativnosti seveda za nekaj čisto drugega. Toda če predpostavljamo, da gre pri kreativnosti za diametralno nasprotje take togosti in zakrnelosti, je treba samo zamenjati predznak raziskovanja, pa nam bodo te raziskave osvetlile tudi strukturo kreativne osebnosti. Namesto o avtoritarnosti bomo pač govorili o demokratičnosti, namesto o dogmatizmu o odprtosti, namesto o predsodkih o strpnosti, itd. Iz podobnih predpostavk smo izhajali tudi v našem raziskovanju "samoupravljal-ske osebnosti", ki smo ga zastavili pred takimi 10 leti. Predpostavljeni smo, da mora biti samoupravljal-ska osebnost nekakšno diametralno nasprotje fašistoidne in da nam lahko torej raziskovanje fašistoidne osebnosti osvetli tudi strukturo samoupravljal-ske. Poleg tega pa se je v teku raziskovanja pokazalo, da je samoupravljal-ska osebnost samo poseben vidik kreativne osebnosti. V teku našega raziskovanja smo skontruirali več lestvic stališč, ki se nanašajo na posamezne

dimenzijske kreativne osebnosti, kot denimo lestvico strpnosti, odprtosti in demokratičnosti. Te lestvice smo vključili tudi v vprašalnik, ki naj bi ga uporabljali pri odkrivanju nadarjene mladine /glej prilogo E, vprašanje 50/.

Podobno smo na osnovi naših dosedanjih raziskav skonstruirali tudi lestvico vrednot, za katere domnevamo, da so v neki zvezi s kreativnostjo /priloga E, vprašanje 49/.

Seveda pa so to samo nekateri instrumenti, ki bi jih lahko uporabili pri odkrivanju nadarjene mladine. Med tistimi instrumenti, ki so pri nas že uveljavljeni, pa je treba omeniti vsaj Osebnostno-interesni test /OI/, ki ga je priredil za naše potrebe Borut Šali.

3/ Opazovanje kreativnega ravnanja. Pri tehnikah opazovanja ravnanja imamo največkrat v mislih tuje opazovanje, ko denimo predpostavljeni opazuje ravnanje delavca, učitelj ravnanje učenca itd. Vendar pa pride tako tuje opazovanje v poštev predvsem v primerih, ko dvomimo v nepristranost ali v kompetentnost opazovanca samega. Pri talentirani mladini pa moramo vsekakor računati z razmeroma visoko stopnjo kompetentnosti za samoopazovanje, zato lahko v tem primeru obravnavamo samoopazovanje kot vsaj enakovredno tujemu opazovanju. Metodo samoopazovanja smo uporabili tudi v našem raziskovanju samoupravljalске osebnosti. Pri tem nam je šlo predvsem za dvoje različnih aktivnosti: za "družbenе aktivnosti", pod čemer smo razumeli posameznikova prizadevanja za spremembe v njegovem okolju, in za "kreativne aktivnosti", pod čemer smo razumeli najrazličnejše aktivnosti v zvezi z duhovnimi dobrinami in vrednotami. Pri tem se je pokazalo, da tvorita oboje vrsti aktivnosti enoviti dimenzijski osebnosti in da vrh tega korelirata tudi med seboj. To nam je bilo dokaz, da gre za dve dimenzijski enovite osebnostne strukture, ki jo lahko imenujemo "kreativno". Zato smo vključili vprašanji o družbeni in kreativni aktivnosti tudi v naš

vprašalnik za nadarjeno mladino /glej prilogo E, vprašanja 38, 46 in 47/.

Seveda pa naš poudarek na metodah samoopazovanja še nikakor ne pomeni, da se lahko odpovemo tujemu opazovanju, predvsem opazovanju s strani staršev in učiteljev. Zato smo v okviru našega elaborata prevedli tudi vprašalnik opazovanja kreativnega ravnanja učencev, ki ga je sestavil in preizkusil Dizdarrević /glej prilogo F/. Že pred četrt stoletja pa smo prevedli in objavili vprašalnik za starše, ki sta ga sestavila Brumbaugh in Roshco /priloga G/.

4/ Kreativni produkti. Čeprav se načelno lahko strinjamо s trditvijo, da je končni in odločilni kriterij kreativnosti kreativni produkt, je zadava vendarle znatno bolj zapletena, kot je videti na prvi pogled. Če bi bil kreativni produkt v resnici vedno in povsod dokončni kriterij kreativnosti, bi se namreč lahko brez težave odpovedali vsem drugim kriterijem. To pa nikakor ne drži. Prav pri oceni kreativnih produktov naletimo namreč na izrazita nesoglasja, celo med strokovnjaki za posamezna področja kreativnosti v ~~sferi~~ znanosti, umetnosti ali tehnologije. Pri šolski mladini je najpomembnejši kriterij dosežka šolski uspeh, vendar vemo, da je šolski uspeh le v zelo zmerni zvezi s kreativnostjo. Tudi dosežki na raznih tekmovanjih, razstavah itd. nimajo nikakršne absolutne vrednosti, temveč le relativno. Vedno moramo namreč računati s subjektivnostjo ocenjevalca. Po drugi strani pa je seveda običajno težko povedati, koliko je neki dosežek rezultat talentiranosti in koliko rezultat ugodnih okoliščin, v katerih se je znašel posameznik.

Pri mladih ljudeh pa moramo poleg vsega tega upoštevati še dejstvo, da že zaradi svoje starosti v življenju še niso imeli mnogo prilike, da bi pokazali svoje sposobnosti v izjemnih dosežkih. Zaradi vsega tega podatki o kreativnih dosežkih

mladih ne morejo biti nič več kot eden izmed indikatorjev, ki nam pomagajo pri iskanju kreativnih talentov.

Podatke o kreativnih dosežkih smo skušali zajeti predvsem v našem vprašalniku za nadarjene /priloga E, vprašanja 40 do 45/.

c/ Problemi odkrivanja kreativnih talentov

Odkrivanje talentov je samo del skrbi za talente, kot širokega kompleksa raznovrstnih dejavnosti. Tak kompleks lahko deluje samo kot celota, v kateri ^{se} posamezni deli medsebojno dopolnjujejo in podpirajo. Preden spregovorimo o odkrivanju talentov, se moramo zato ustaviti pri celotnem kompleksu skrbi za talente.

Skrb za talente mora biti tako posredna kot tudi neposredna. Pod posredno skrbjo za talente razumemo zagotavljanje primernega okolja, v katerem se lahko uveljavijo in razvijajo posameznikove sposobnosti - pod neposredno skrbjo pa razumemo delo s posameznikom samim. V obeh primerih pa moramo deliti skrb za talente še na dve veliki skupini.

Tako pri okolju, v katerem živi posameznik, kot tudi pri njegovih sposobnostih nas zanimata namreč predvsem dva glavna problema. Prvi problem je problem razvoja sposobnosti oziroma okolja, drugi pa problem ustrezne razdelitve, razporeditve že obstoječih sposobnosti in možnosti okolja. Če se ustavimo najprej pri posamezniku, nas zanima po eni strani problem odkrivanja oziroma identifikacije talentov, po drugi pa problem njenega razvijanja. Oba problema sta v tesni medsebojni zvezi, kajti talente moramo seveda najprej odkriti, preden jih lahko načrtno razvijamo, po drugi strani prihajajo talenti do izraza prav v teku razvoja posameznikovih sposobnosti.

Če pa motrimo problem z vidika okolja, nas zanima po eni strani oblikovanje takega vzgojnega in družbenega okolja, ki bo optimalno za odkrivanje in razvoj talentov - po drugi pa razporeditev posameznikov v taka specifična okolja, ki bodo optimalna za razvoj posameznikovih sposobnosti /prim. skico 8/.

Če hočemo razumeti mesto odkrivanja talentov v okviru dela s

talenti, pa moramo upoštevati še eno razliko, in sicer razliko med poklicno orientacijo in selekциjo. Temeljno razliko med obema vidimo v tem, da pri prvi izhajamo iz danega posameznika, ocenjujemo njegove sposobnosti za udejstvovanje na različnih področjih in mu pozagamo pri izbiri tistega poklica, v katerem bodo lahko prišle te sposobnosti najbolj do izraza. Pri selekciiji pa izhajamo iz že danega poklica, delovnega mesta, sposobnosti ali drugih kriterijev in šele iščemo posameznika ali posameznike, ki bi ustrezali tem kriterijem. Pri orientacijski torej izhajamo iz posameznika in iščemo ustrezni poklic, pri selekciji pa izhajamo nasprotno iz poklica ter iščemo ustreznega posameznika. Samo po sebi se razume, da je pri delu s talenti potrebno neprestano medsebojno dopolnjevanje selekcije in orientacije. Pri odkrivanju talentov pa gre seveda za neko obliko selekciije. Izhajamo namreč iz nekega splošnega pojma, zahteve ali kriterija, ki ga imenujemo "talent" in skušamo odkriti tiste posameznike, ki ustrezajo temu našemu kriteriju.

Pri sleherni selekciji se postavlja dva glavna problema. Po eni strani gre za vprašanje, kako pritegniti v izbor vse tiste, ki bi utegnili ustrezati našim kriterijem – po drugi pa za vprašanje, kako med temi potencialnimi kandidati izbrati resnično tiste, ki ustrezajo našim zahtevam oziroma kriterijem. Če vzamemo za primer univerzo, bomo lahko ugotovili, da je selekcija pomanjkljiva v obeh ozirih. Prvič namreč mnogo talentiranih mladih ljudi sploh ne pride do praga univerze, tako da ima univerza že od vsega začetka opravka z neustrezno seleкционirano skupino. Drugič pa tudi izbira tistih talentov, ki pridejo na univerzo, ni vedno ustrezna, saj vemo, da velik del med njimi nikoli ne dokonča študija. Univerzi bi bila zato potrebna tako ustrezna pozitivna selekcija, ki bi čim več talentiranih ljudi pritegnila v študij, kot tudi negativna selekcija, ki bi neusmiljeno eliminirala tiste, ki za študij niso primerni. O pozitivni in negativni selekciji govorimo pri tem seveda brez kakršnegakoli vrednostnega prizvoka. Gre nam pre-

prosto za razliko med pritegovanjem in izločanjem kandidatov, ki sta po našem mnenju enako potrebna in se medsebojno dopolnjujeta. Pri slehernem razpisu delovnega mesta gre denimo za izrazito pozitivno selekcijo, ki naj omogoči konkuriranje vsem kandidatom, ki to želijo, in izpolnjujejo ustrezne minimalne pogoje. Tej pozitivni selekciji pa mora slediti negativna, v kateri se izločijo vsi neustrezni kandidati in izberejo najustreznejši. Seveda pa je pri tem očitno, da razlika med pozitivno in negativno selekcijo ni absolutna, saj s slehernim izločanjem enega kandidata hkrati izbiramo drugega oziroma mi dajemo prednost, in obratno. Razlika je le v poudarku oz. v izhodiščih pozitivne oz. negativne selekcije.

Če sedaj preidemo na problematiko odkrivanja talentov, lahko ugostovimo, da potrebujemo v prvi fazi selektivnega procesa predvsem pozitivno, v drugi pa predvsem negativno selekcijo. Nadvse pomembno je, da v prvi fazi procesa delamo s celotnimi generacijami, kar se kaže v masovnem testiranju ter anketiranju na osnovnih šolah. S tem zajamemo vse potencialne talente, seveda pa je naš pristop v tej prvi fazi nujno standarden, grob in površen. To pa pomeni, da morajo biti naši kriteriji dovolj blagi, da ne bi spričo naših grobih merskih inštrumentov že takoj v prvi fazi izločili potencialnih talentov. Poleg tega se izraža v tej prvi fazi načelo pozitivne selekcije tudi v tem, da ne vztrajamo samo pri enem kriteriju, ampak skušamo nasprotno pritegniti kar največ raznovrstnih kriterijev, pri čemer imamo po eni strani v mislih različne oblike konkretnih dosežkov na raznih tekmovanjih itd., po drugi pa mnenja učiteljev, staršev in kandidatov samih.

V prvi fazi procesa je torej poudarek na pozitivni selekciji, kjer se uporablja raznoračna blagi in raznovrstni kriteriji, v teku procesa samega pa se nasprotno kriteriji vedno bolj sestrujejo, pri čemer se hkrati pristop vedno bolj individualizira in se uporablja vedno bolj zahtevna in precizna psihodiagnostična sredstva.

V drugem delu našega elaborata smo že podrobneje obravnavali celo vrsto psihodiagnostičnih sredstev in pripomočkov, ki bi jih lahko uporabljali pri odkrivanju nadarjenih. V zadnjem delu, ki je posvečen problemom konkretnе organizacije, pa te pripomočke obravnavamo še enkrat, vendar v sklopu procesa pozitivne in negativne selekcije. Tako v zvezi s psihološkim testiranjem razmišljamo o tem, kako bi lahko obogatili in variirali program testov, s katerimi zajemamo celotne populacije, še zlasti v zvezi z uporabo testov divergentne produkcije. V zvezi z Anketo o izbiri poklica predlagamo vrsto dopolnitvev, ki bi nam omogočile učinkovitejše odkrivanje nadarjenih /priloga A/. Eden od centralnih instrumentov pri odkrivanju nadarjenih pa bi bil lahko že večkrat omenjeni vprašalnik /priloga E/, ki bi ga dobili v izpolnjevanje tisti kandidati, pri katerih bi na osnovi testiranj, anket, pogovorov na šoli, ter drugih indikatorjev ugotovili, da pridejo v poštev za intenzivnejšo individualno obravnavo. Ni pa po našem mnenju dopustno, da bi poklicni svetovalci predlagali kandidate zgolj na osnovi skupinskih testiranj. Kakršnokoli strokovno imenje o posamezniku, ki ga poda poklicni svetovalec, bi moralo temeljiti na poglobljeni individualni obravnavi. Ugovor, češ da poklicni svetovalec za tako poglobljeno obravnavo spričo svojih ostalih obremenitev nima dovolj časa, je po našem mnenju neutemeljen, saj predstavljajo izrazito talentirani učenci le razmeroma majhno skupino, poleg tega pa lahko poklicni svetovalec pri tem sodeluje še s šolskimi svetovalnimi službami in s celo vrsto drugih strokovnjakov, ki se ukvarjajo z mladimi ljudmi, ter se opira na njihovo mnenje. Predvsem pa seveda zahteva pomembnost in delikatnost problematike, da ji posvetimo dovolj časa in truda.

L i t e r a t u r .

PLLAN POE E. (1985): Krkcer: Izbrano delo (ed. A. Arko). "ladinska knjiga, Ljubljana

ANDERSON H.H. (ed.) (1959): Creativity and Its Cultivation. Harper & Brothers, New York

BARNETT H.G. (1953): Innovation: The Basis of Cultural Change. McGraw-Hill, New York

BARRON F. (1969): Creative Person and Creative Process. Holt, Rinehart & Winston, New York

BARRON F. (1968): Creativity and Personal Freedom. Van Nostrand, Princeton

BATESON G. (1979): Mind and Nature: A necessary unity. Fontana/Collins, Glasgow

BEITTEL K.F. (1964): Creativity in the Visual Arts in Higher Education: Criteria, Predictors, Experimentation, and their Interaction. Taylor C.W. (ed.)

BERTALANFFY L. von (1952): Problems of Life: An Evaluation of Modern Biological and Scientific Thought. Harper & Brothers, New York

BERTALANFFY L. von (1969): The theory of open systems in physics and biology. V. F.E. Emery (ed.), Systems Thinking, Penguin Books, Harmondsworth

BRENGELMANN H.C. - BRENGELMANN L. (1960): Deutsche Validierung von Fragebogen dogmatischer und intoleranter Handlungen. Ztschr. für experimentelle und angewandte Psychologie, Heft 3, Bd. "II, 3. Quartal: 451-471

BPUSEAUGH F.M. - POSCHO S. (1959): Your Gifted Child. Collier, New York

~~(X)~~ ATKINSON R.C. (1958): The "Role of an "Ability" Construct in a Theory of Behavior. ATKINSON J.W. et al. (ed.), Talent and Society: New Perspectives in the Identification of Talent. Van Nostrand, New York

- BUJAS Z.-PETZ S. (1964): *Osnove psihofiziologije rada*. Škola narodnog zdravlja, Zagreb
- BUTTIMER A. (ed.) (1983): *Creativity and Context*. Liber, Lund
- CATTELL R.B.-BUTCHER H.J. (1968): *The Prediction of Achievement and Creativity*. The Bobbs-Merrill Co., Indianapolis - New York
- CPONBACH L.J.-GLESER G.C. (1965): *Psychological Tests and Personnel Decisions*. Univ. of Illinois Press, Urbana
- CVIJANOVIĆ B. (1977): *Sposobnosti i neke osobine ličnosti odličnih talentovanih učenika*. Savremeno obrazovanje, bilten 1-2, Novi Sad
- DEHAAN R.F. (1964): *Identifying Gifted Children*. French J.L. (ed.)
- DIAMOND S., et. al. (1963): *Inhibition and Choice*. Harper & Row, New York
- DIZDAREVIĆ I. (1980): *Stvaralaštvo i društveno ponašanje mladih*. Svjetlost, Sarajevo
- DREWS F. (1964): *The Four Faces of Able Adolescents*. French J.L. (ed.)
- EYSENCK H.J. (1954): *The Psychology of Politics*. Routledge & Kegan Paul, London
- EYSENCK H.J. (1961): *The Structure of Human Personality*. Methuen & Co., London
- EYSENCK H.J. (1965): *Fact and Fiction in Psychology*. Penguin Books, Harmondsworth
- EYSENCK H.J. (1972): *Psychology is About People*. Penguin Books, Harmondsworth

EYSENCK H.J. (1973): The Measurement of Intelligence. Medical and Technical Publishing Co., London

EYSENCK H.J. (1975): Die Ungleichheit der Menschen. List, München

FARBER S.M.-WILSON R.H.L. (ed.) (1963): The Potential of Woman. McCraw-Hill, New York

FRENCH J.L. (ed.) (1964): Educating the Gifted. Holt, Rinehart & Winston, New York

GABEL J. (1967): Ideologie und Schizophrenie: Formen der Entfremdung. Fischer, Frankfurt/M

GHISELIN B. (1964): A Creative Process Check List: Its Development and Validation. Taylor C.W. (ed.)

GORDON W.J.J. (1961): Synectics: The Development of Creative Capacity. Harper & Brothers, New York

GUILFORD J.P. (1964): Progress in the Discovery of Intellectual Factors. Taylor C.W. (ed.)

GUILFORD J.P. - HOEPENER R. (1971): The Analysis of Intelligence. McGraw-Hill, New York

HAGGARD E. (1964): Socialization, Personality, and Academic Achievement of Gifted Children. French J.L. (ed.)

HILDESHEIMER W. (1964): Mozart. Obzorja, Maribor

HOLLAND J.L. (1964): The Assessment and Prediction of the Creative Performance of High-Aptitude Youth. Taylor C.W. (ed.)

HORN J.L. (1985): Remodeling Old Models of Intelligence. Wolman B.B. (ed.)

HUDSON L. (1973): Originality. Oxford Univ. Press, London

HUMPHREYS L.C. (1985): General Intelligence: An Integration of Factor, Test, and Simplex Theory. Wolman B.B. (ed.)

HUSÉN T. (1967): Problems of securing equal access to higher education: The dilemma between equality and excellence. Higher Education 5: 407-422

IDENTIFIKACIJA nadarjenih omladine i način podrške njenom razvoju. Savjetovanje, Sisak 1977, izd. Republička samoupravna interesna zajednica za zapošljavanje Zagreb in Savezni biro za poslove zapošljavanja Beograd

JAUŠOVEC N. (1981): Vpliv družinskega okolja na kreativnost otrok. Anthropos IV-VI: 177-186

JAUŠOVEC N. (1982): Ustvarjalni proces kot integracija simultanih nasprotij. Anthropos IV-VI: 414-426

JAUŠOVEC N. (1983): Odnos med starostjo, hemisferičnostjo in ustvarjalnostjo. Anthropos V-VI: 185-195

JAUŠOVEC N. (1986): Zaznava v ustvarjalnem procesu. Anthropos III-IV: 244-254

⊗ 06.04

JELLEN H.G.-VERDUIN J.R. (1986): Handbook for Differential Education of the Gifted. Souther Illinois Univ. Press, Carbundale and Edwardsville

JENKINS M.D. (1964): The Upper Limit of Ability Among American Negroes. French J.L. (ed.)

JURMAN B. (1983): Nova razmišljanja o inteligentnosti človeka. Anthropos V-VI: 196-204

~~(X)~~
Dajković M. (1987): Socijalno-ekonomska razvijenosnost.
Pravne matožba "Javorina", Ljubljana.

JURMAN B. (1985): Intelligentni proti nadarjenim. Anthropos I-II:
331-343

JURMAN B. (1985a): Nekatere značilnosti nadarjenih ljudi. Posvetovanje psihologov Slovenije, Bled - november 1984: 103-124

LAPAJNE Z. (1983): Modeli za napoved izbrane skupine. Anthropos I-II: 206-220

LÜCKERT H.-F. et al. (ed.) (1972): Beobachtungsforschung und Bildungsförderung als Gegenwartsaufgabe. Reinhard, München

KAHL J.A. (1965): Some measurements of Achievement orientation. American Journal of Sociology, May 1965, Vol. LXX, No. 6, 669-682

KARLAVARIS B. KRAGULIDE M. (1972): Razvijanje kreativnosti putem likovnog vaspitanja. Prosveta, Beograd

KOEHLER W. (1959): The Place of Value in a World of Facts. Meridian Books, New York

KOREN I. (1977): Neki pogledi o mogućnostima identifikacije nadarenih učenika. Savremeno obrazovanje, bilten 1-2, Novi Sad: 52-67

KVAŠČEV R. (1976): Veze izmedju rigidnosti i osobina ličnosti. Psihološka istraživanja, Institut za psihologiju Beograd: 130-5

MAKAROVIĆ J. (1965): Otrok pred izbiro roklica. Cankarjeva založba, Ljubljana

MAKAROVIĆ J. (1974): Faktorji pridobivanja šolske izobrazbe pri slovenski mladini I: Sociološke značilnosti mladine, ki zaključuje splošno šolsko obveznost v osnovni šoli. PT VSPV, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1978): Vzroci samoupravljaške osebnosti. RI FSPN, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1980): Problemi stanovanjske izgradnje v Ljubljani v luči vrednot samoupravne družbe I: Divalno okolje in človeške vrednote. RI FSPN, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1983): Vpliv družbene neenakosti na samorealizacijo osebnosti. RI FSPN, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1984): Družbena neenakost, šolanje in talenti. Obzorja, Maribor

MAKAROVIČ J. (1984a): Kulturna prikrajšanost in šolanje mladine. RI FSPN, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1985): Odkrivanje talentov. Mladinska knjižca, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1985a): Kreativnost in neenakost. RI FSPN, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1986): Sla po neskončnosti: človek kot ustvarjalec. Obzorja, Maribor

MAKAROVIČ J. (1986a): Kreativnost in izbira poklica. RI FSPN, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1986b): Kreativnost v družbeno-prostorskih procesih I. RI FSPN, Ljubljana

KVAŠČEV R. (1981): Psihologija stvaralaštva. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

MacCLELLAND D.C. (1967): Motivation und Kultur. Hans Hubert, Bern

MacGREGOR D. (1984): The Communist Ideal in Hegel and Marx. Allen & Unwin, London

- MacKINNON D.U. (1964): The Creativity of Architects. Taylor C.W. (ed.)
- MARJORIBANS K.M. (1974): Home environment and mental abilities: an empirical analysis. Eggleston J. (ed.): Contemporary Research in the Sociology of Education. Methuen, London
- MARX K. (1986): Kapital I. Cankarjeva založba, Ljubljana
- MARX K.-ENGELS F. (1969 ss.): Izbrana dela v petih zvezkih. Cankarjeva založba, Ljubljana
- MEDNICK S.A.-MEDNICK M.T. (1964): An Associative Interpretation of the Creative Process. Taylor C.W. (ed.)
- MULLINS C.J. (1964): Current Studies of the Personnel Research Laboratory in Creativity. Taylor C.W. (ed.)
- NAGEL H. (1973): Wer will die klügsten Kinder? Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- ⊗ očrw
PEČJAK V. (1985): Ustvarjalci med sanjačem in birokratom. Anthropos III-IV: 7-12
- PEGNATO C.V.-BIRCH J.W. (1964): Locating Gifted Children in Junior High Schools - A Comparisons of Methods. French J.L. (ed.)
- PICIGA-ROJKO D. (1984). Dve vrsti procesov v ustvarjalnem delovanju. Anthropos I-II: 80-91
- POGAČNIK V. (1985). Struktura osebnosti in individualne vrednote. Anthropos I-II: 307-317
- PICKARD Ph. M. (1976): If You Think Your Child is Gifted. Allen & Unwin, London

NAGEL W. (1987): Spoibujanje in odkrivanje nadarjenih otrok.

Državna založba Slovenije, Ljubljana

- RAY J.J. (1972): Militarism, authoritarianism, neuroticism and antisocial behavior. *The Journal of Conflict Resolution*, vol. xvi, No. 3, September 1972: 319-340
- RAY W.S. (1967): *The Experimental Psychology of Original Thinking*. Macmillan, New York
- RÉVÉSZ G. (1952): *Talent und Genie*. A. Francke, Bern
- SPRECHER Th. B. (1964): *Creativity and Individual Differences in Criteria*. Taylor C.W. (ed.)
- TAYLOR C.W. (ed.) (1964): *Widening Horizons in Creativity*. Wiley, New York
- TAYLOR C.W. - ELLISON R.L. (1964): *Predicting Creative Performances from Multiple Measures*. Taylor C.W. (ed.)
- TEUNE H. - MLINAR Z. (1978): *The Developmental Logic of Social Systems*. Sage Publications, Beverly Hills
- THORNDIKE R.L. - HAGEN E. (1961): *Measurement and Evaluation in Psychology and Education*. Wiley, New York
- TRSTENJAK A. (1969): *Oris sodobne psihologije I*. Obzorja, Maribor
- TRSTENJAK A. (1979): *Psihologija dela in organizacije*. Univerzum, Ljubljana
- TRSTENJAK A. (1980): Vertikalnost in lateralnost mišljenja v dilemah ustvarjalnosti. *Anthropos* I-II: 157-164
- TRSTENJAK A. (1981): *Psihologija ustvarjalnosti*. Slovenska Matica, Ljubljana
- VALKUŠIČ I. (1980): Metaforična kompetenca in osebnostne lastnosti. *Anthropos* I-II: 78-89

VERNON P.E. (ed.) (1970): Creativity. Penguin Books, Harmondsworth

WALLACK M.A. - KOGAN N. (1970): A New Look at the Creativity-Intelligence Distinction. Vernon P.E. (ed.): Creativity. Penguin Books, Harmondsworth

WARREN J.R. - HEIST F.A. (1964): Personality Attributes of Gifted College Students. French J.L. (ed.)

WÄLTI U. (1970): Persönlichkeitszüge im Spiegel der Intelligenzstruktur. Herbert Lang & Cie., Bern

WEBER M. (1924): Wirtschaftsgeschichte (ed. S. Hellmann - M. Palyi). Duncker & Humblot, München und Leipzig

WESTCOTT M.P. (1964): Empirical Studies of Intuition. Taylor E.W. (ed.)

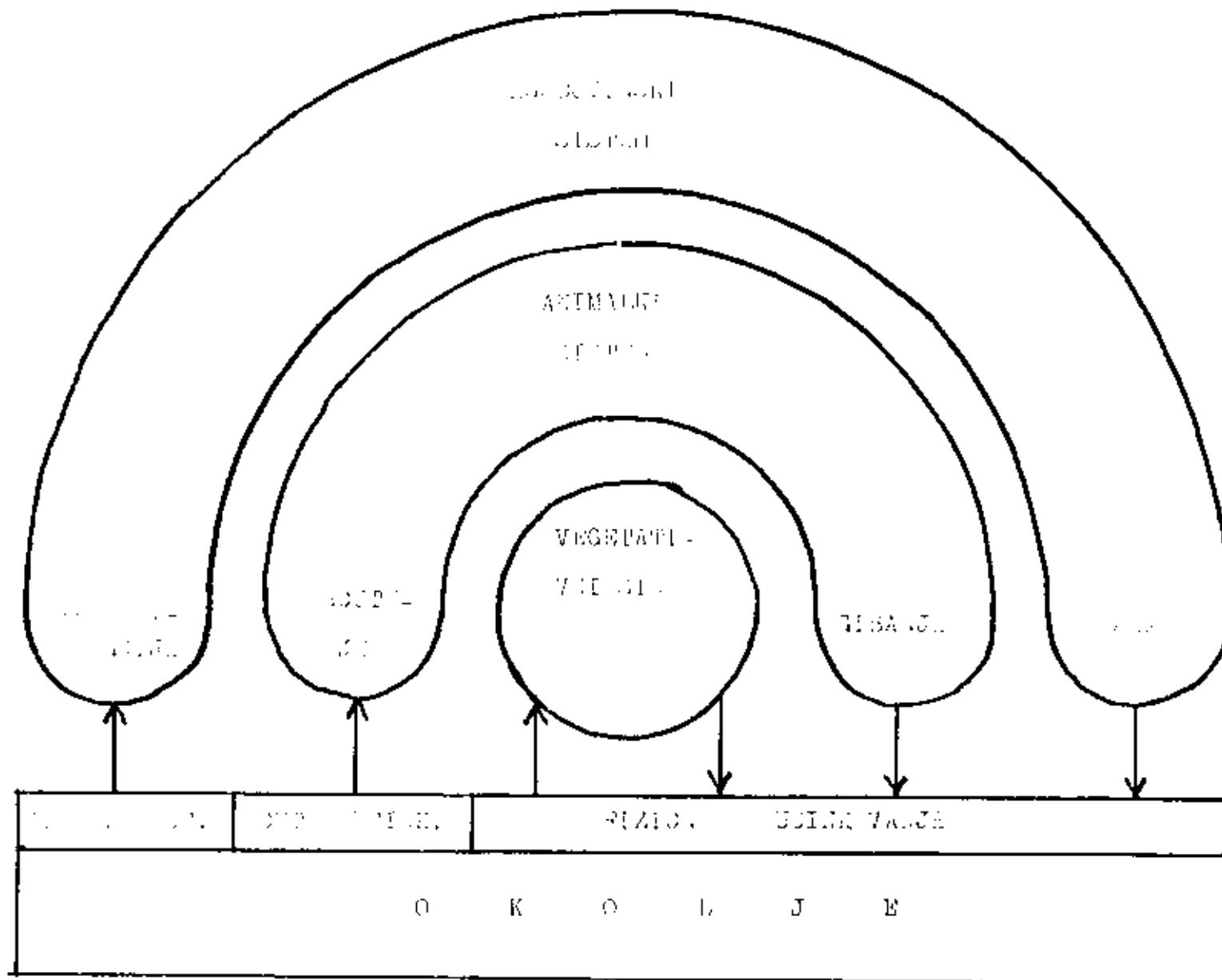
WOLFLE D. (1964): Diversity of Talent. French J.L. (ed.)

WOLFLE D. (1971): The Uses of Talent. Princeton Univ. Press, Princeton 1971

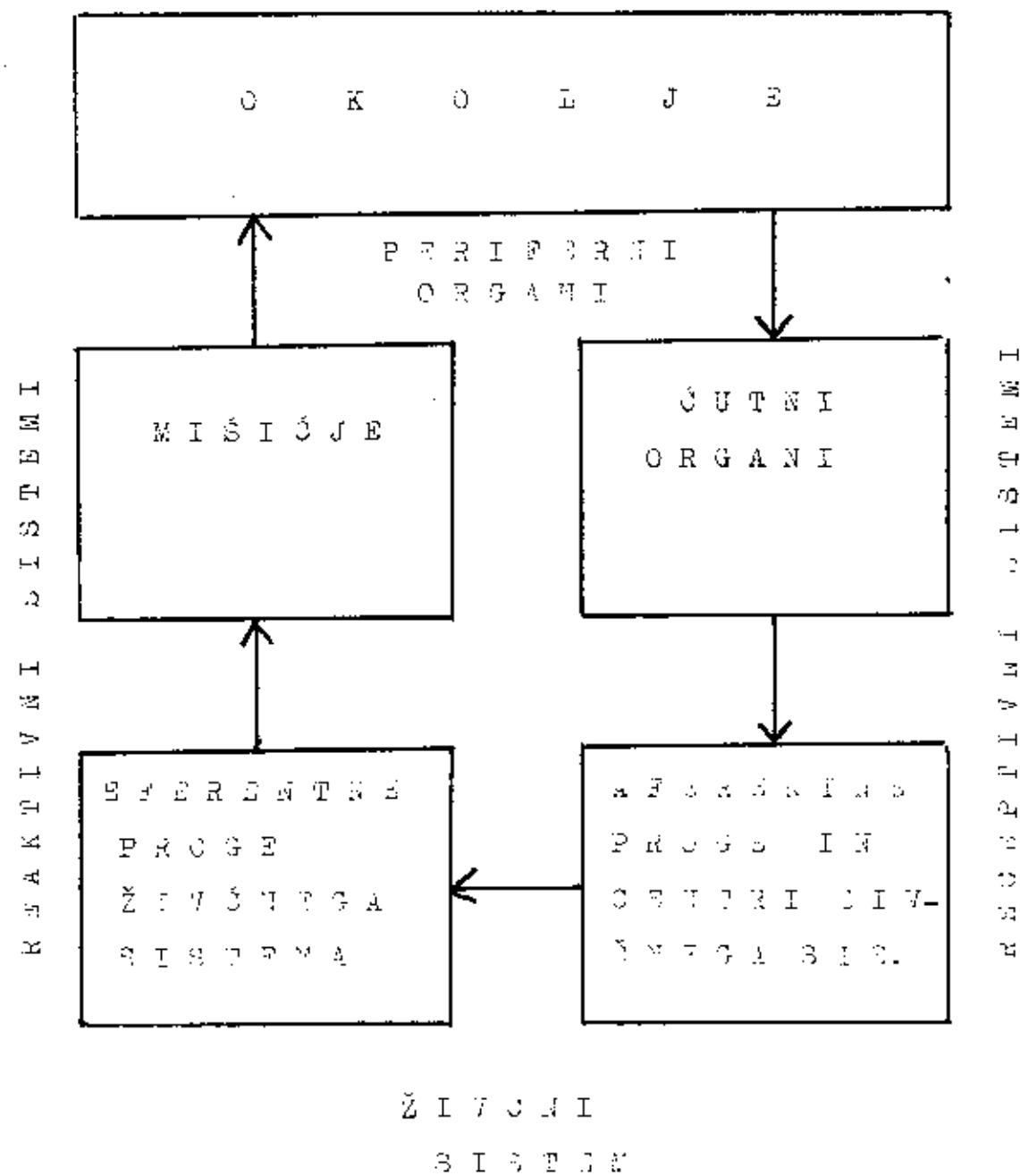
WOLMAN B.E. (ed.) (1985): Handbook of Intelligence: Theories, Measurements, and Applications. Wiley & Sons, New York

ŽAGAR D. (1984): Različni načini mišljenja in učni uspeh učencev. Anthropos I-II: 65-79

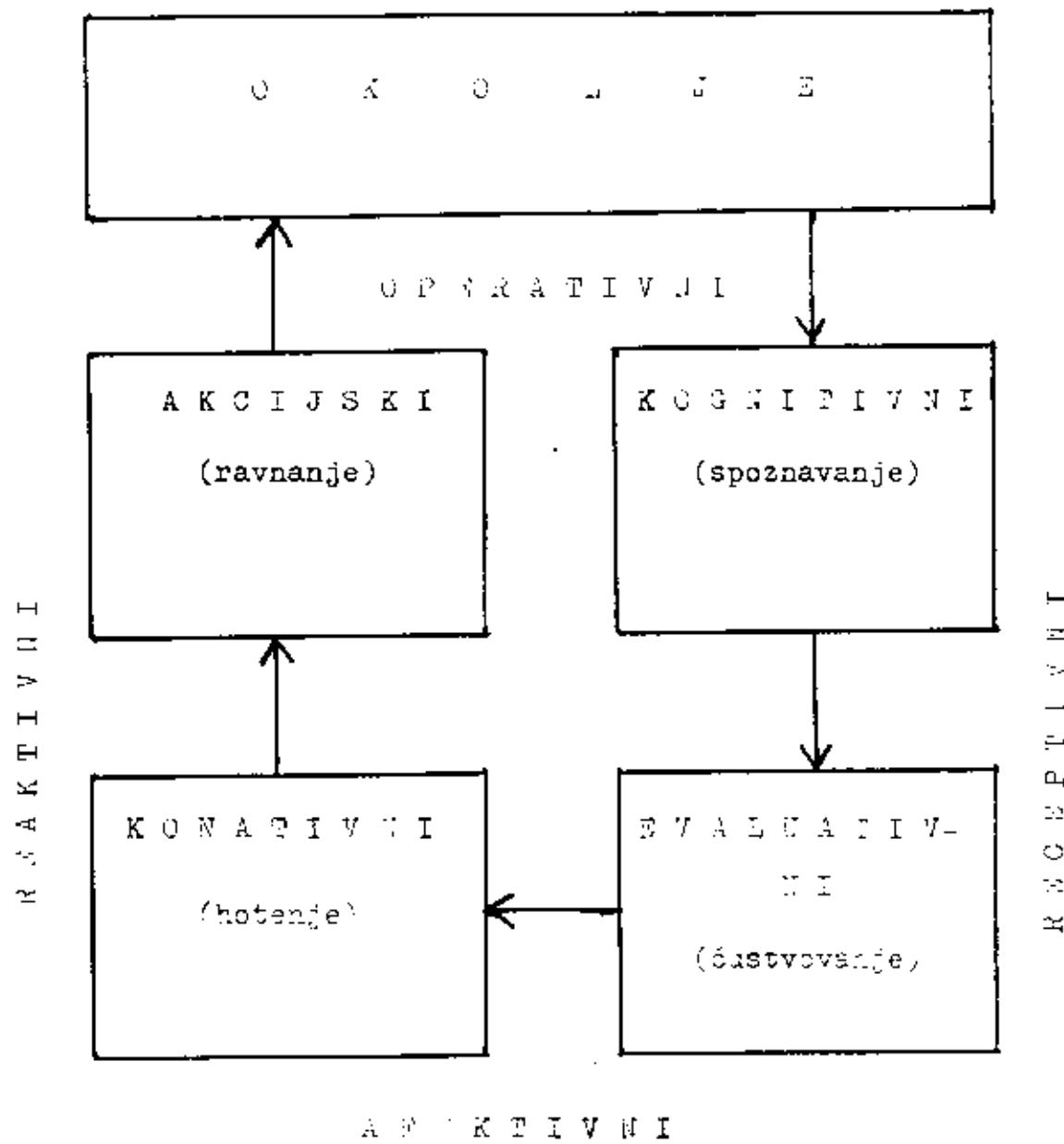
SKICE

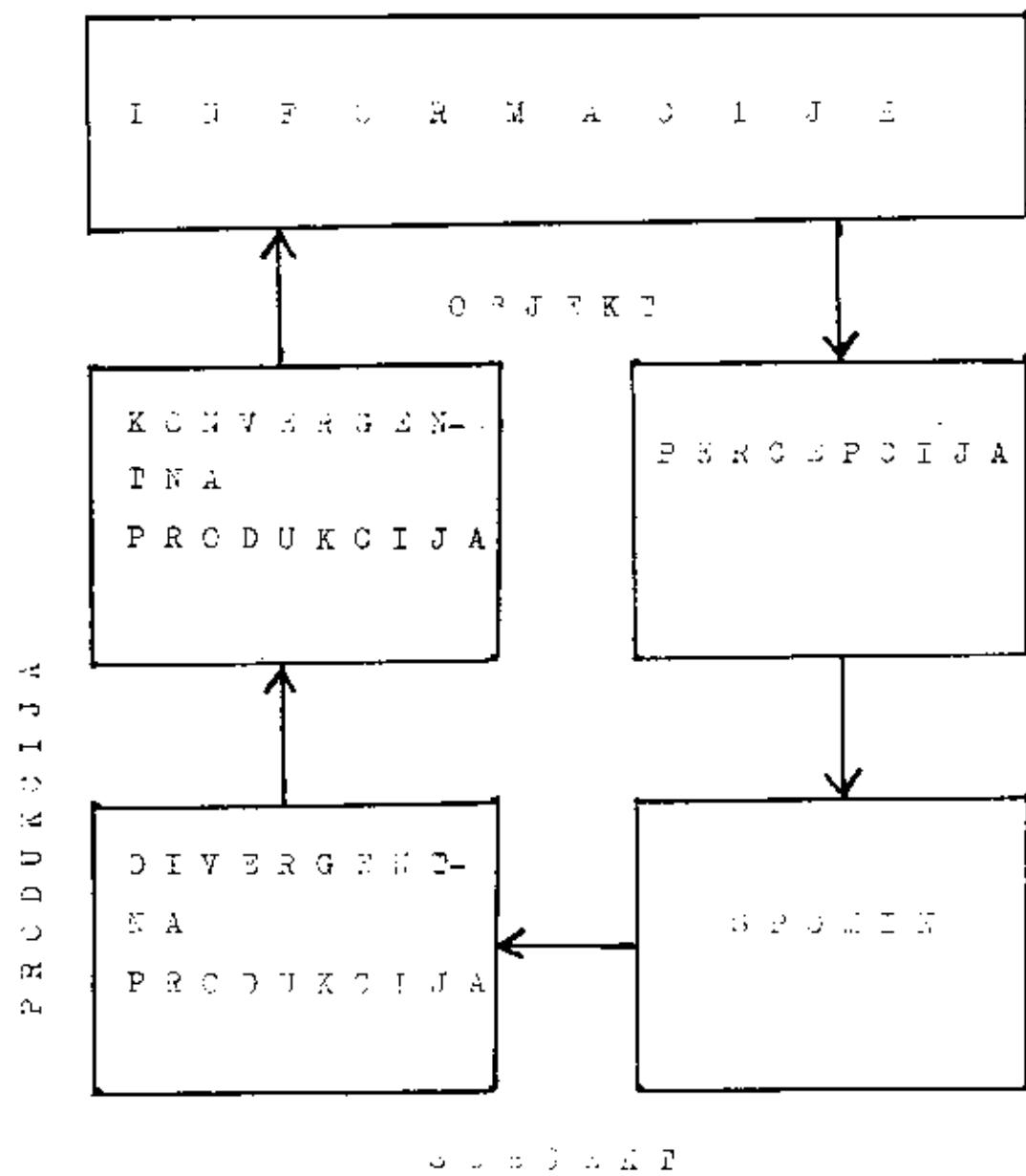
Subsistencijski objektivne plasti
animalnata sistema človeka

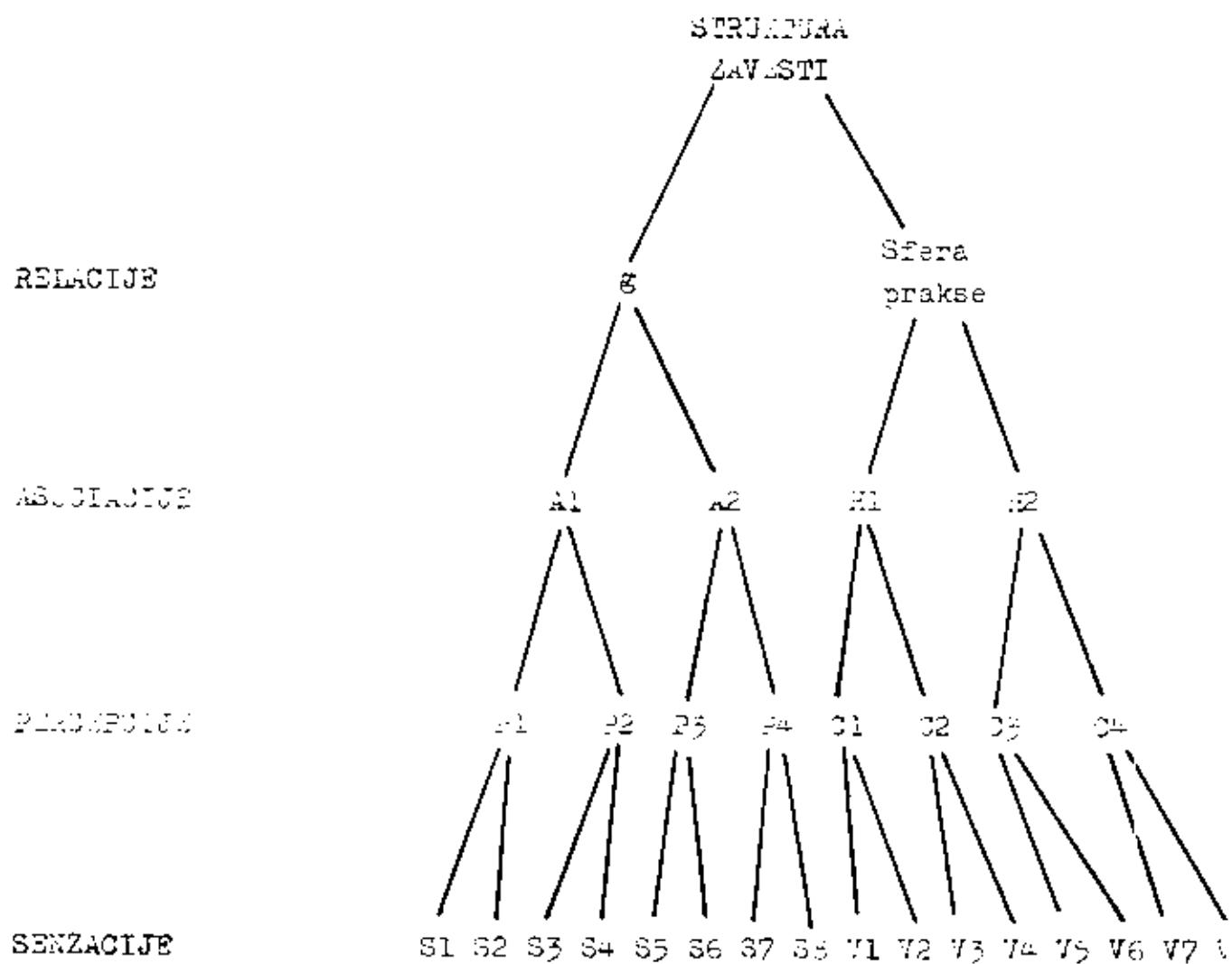
Sabziščenje dajevanje

Sister konfliktvih sposobností

Bartov model konzervativne
hierarhije

- - - - -

100%

S f e r e k r e a t i v n o s t i

P R O D U K T

K R E A T I V N I

S P O S O B N O S T

P R O D U K T

O B J E K T

O B J E K T

R A V N A N G

O S O B N O S T

P R O C E S

P r i s t o p i c i z n e i l i s t u d i a v i c h u m

o d y n o d i k

U A M I C H U M

W E P O . R . C K O O P A Z O V A N J E

O C K Y A

T E S T I

P R O D U K T A

S P O S O S N O S T I

I

W E P O . R . C K O O P A Z O V A N J E

O P A Z O V A N J E

T E S T I

I

R A V N A N J A

O G E B A O S T I

I

P O D A C H I Z N I K

P r i s t o p i k z v i l e v a n j u s c o o n j e
k r e a t i v n o s t i

O K O L J E

P R C D U K C T J A

S P R E M I N J A-
H J E

O K O L J A

R A Z P O R S J A E J Z

T A L E N T O V

R A Z V I J A E J Z

O D K R I V A N J E

T A L E N T O V

T A L E N T O V

D E S T R I B U C I J A

P O S A M I Z V I K